

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-२ : समाजशास्त्र

सत्र-३ : Major Mandatory

भारतातील सामाजिक समस्या

(Social Problems in India)

सत्र-४ : Major Mandatory

लिंगभाव आणि हिंसाचार

(Gender and Violence)

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार सुधारित अभ्यासक्रम
(शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२२

सुधारित आवृत्ती : २०२५

बी. ए. भाग २ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN- 978-93-92887-12-3

♣ दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) प्रकाश पवार

राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. विद्याशंकर

कुलगुरू, केएसओयू,
मुक्तगंगोत्री, म्हैसूर, कर्नाटक-५७० ००६

डॉ. राजेंद्र कांकरिया

जी-२/१२१, इंदिरा पार्क,
चिंचवडगांव, पुणे-४११ ०३३

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्सटेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

डॉ. संजय रत्नपारखी

डी-१६, शिक्षक वसाहत, विद्यानगरी, मुंबई विद्यापीठ,
सांताक्रुझ (पु.) मुंबई-४०० ०९८

प्रा. (डॉ.) कविता ओझा

संगणकशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) चेतन आवटी

तंत्रज्ञान अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

प्र. अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एस. देशमुख

प्र. अधिष्ठाता, मानव्य विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ज्योती जाधव

प्र. अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

प्र. अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. ए. एन. जाधव

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्रीमती सुहासिनी सरदार पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. के. बी. पाटील (सदस्य सचिव)

प्र. संचालक, दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ ■

अध्यक्ष - डॉ. अर्चना राजकुमार कांबळे (जगतकर)
द न्यू कॉलेज, १०६२, ए वॉर्ड, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर

- प्रा. (डॉ.) श्रीमती प्रतिमा एस. पवार
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. प्रल्हाद एम. माने
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. आनंद लक्ष्मण गाडीवड्ड
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर,
ता. कालग, जि. कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती भाग्यश्री मल्लिकार्जुन पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, (केएमसी) कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती सविता माधवराव गिरे
दादासाहेब जोतिराम गोडसे आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स कॉलेज,
वडूज, ता. खटाव, जि. सातारा
- डॉ. वसंत कृष्णा मोरे
मोहनराव पतंगराव पाटील महाविद्यालय, बोरगांव,
ता. वाळवा, जि. सांगली
- डॉ. कृष्णाजी मारुती देसाई
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, २९६८, 'सी',
दसरा चौक, कोल्हापूर
- डॉ. अर्जुन पांडुरंग जाधव
दत्ताजीराव कदम आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
इचलकरंजी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर
- डॉ. संदिप मुरलीधर चौधरी
समाजशास्त्र अधिविभाग,
एसबीइएस कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स,
छत्रपती संभाजी नगर
- डॉ. सुगत शेशराव बनसोडे
श्री. शिव-शाहू कॉलेज सरूड,
ता. शाहुवाडी, जि. कोल्हापूर
- डॉ. मधुकर गंगाराम धतूरे
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे,
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर
- डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील
श्रीमती कुसुमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय,
इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. अभिजित पाटील
७ए-३०१, अशोक नगर, दादलानी पार्क जवळ,
बाळकुम, ठाणे (वेस्ट)-४००६०८

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूरशिक्षण वऑनलाईन केंद्रांतर्गत बी.ए. पदवी अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश घेतलेल्या आणि समाजशास्त्र विषयाची निवड केलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांचे आम्ही मनःपूर्वक स्वागत करतो. नियमित शिक्षण घेऊ न शकणाऱ्या पण शिकण्याची इच्छा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिवाजी विद्यापीठाने या केंद्राच्या माध्यमातून शिकण्याची संधी उपलब्ध करून दिलेली आहे. या दूरशिक्षण वऑनलाईन केंद्रामध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययन साहित्य उपलब्ध करून दिले आहे.

जून २०२५ पासून बी. ए. भाग-२ साठी सत्र क्र. ३ समाजशास्त्र पेपर क्रमांक ३ भारतातील सामाजिक समस्या आणि सत्र क्र. ४ समाजशास्त्र पेपर क्रमांक ५ लिंगभाव आणि हिंसाचार हे अभ्यासक्रम प्रमुख अनिवार्य (Major Mandatory) विषय म्हणून लागू करण्यात आले आहेत. या दोन्ही पेपर्सचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना भारतीय समाजाचे यथार्थ आकलन होईल. या दृष्टिकोणातूनच या अध्ययन साहित्याचे लेखन अत्यंत सुलभपणे केलेले आहे.

शिवाजी विद्यापीठ दूर शिक्षण योजनेअंतर्गत स्वयं: अध्ययन साहित्य निर्मिती करणेसाठी मा. कुलगुरू साहेबांचे प्रोत्साहन व मौलिक सहकार्य लाभले. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, अभ्यासमंडळाचे सर्व सन्माननीय सदस्य, दूरशिक्षण केंद्राचे संचालक आणि कार्यालयीन सेवक यांनी बहुमोल सहकार्य केले आहे. सहलेखकांनीही लेखनकार्यात बहुमोल योगदान दिलेले आहे. या सर्वांचे संपादक म्हणून आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो.

■ संपादक ■

डॉ. सुषमा जाधव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर,
ता. कागल, जि. कोल्हापूर

डॉ. वसंत मोरे
मोहनराव पतंगराव पाटील महाविद्यालय, बोरगांव,
ता. वाळवा, जि. सांगली

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

पेपर-३ : भारतातील सामाजिक समस्या
पेपर-५ : लिंगभाव आणि हिंसाचार
बी. ए. भाग-२ : समाजशास्त्र

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-३ घटक क्रमांक	सत्र-४ घटक क्रमांक
प्रा. बबन रणजित पाटोळे सहाय्यक प्राध्यापक, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१	३
श्रीमती मिना सावंत म. ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी	२, ४	
प्रा. रमेश पाटील कुसूमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली	३	४
डॉ. विनोदकुमार धोंडिराम कुंभार पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगाव	४	-
प्रा. मच्छिंद्र सकटे सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप कॉलेज, उंब्रज, जि. सातारा	-	१
श्री. अरविंद घोडके, न्यू कॉलेज कोल्हापूर		१
डॉ. सुषमा जाधव देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर		२
डॉ. सुप्रिया देसाई देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर		३
श्री. संतोष बाबुराव निलाखे, आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, नागठाणे, ता. जि. सातारा		४

■ संपादक ■

डॉ. सुषमा जाधव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर,
ता. कागल, जि. कोल्हापूर

डॉ. वसंत मोरे
मोहनराव पतंगराव पाटील महाविद्यालय, बोरगांव,
ता. वाळवा, जि. सांगली

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सत्र-३ : पेपर-३		
भारतातील सामाजिक समस्या		
१.	सामाजिक समस्या	१
२.	सामाजिक - आर्थिक समस्या	१७
३.	सामाजिक धार्मिक आणि सांस्कृतिक समस्या	४२
४.	सामाजिक - वैधानिक समस्या	६६
सत्र-४ : पेपर-५		
लिंगभाव आणि हिंसाचार		
१.	लिंगभाव आणि हिंसाचार	९४
२.	लिंगभाव समानतेसाठी स्त्रीवादी महिलांचे योगदान	११९
३.	महिलांवरील हिंसाचाराचे प्रकार	१३५
४.	कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा होणारा छळ	१५९

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०२५-२०२६ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

घटक - १
सामाजिक समस्या
(Social Problems)

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ सामाजिक समस्याचे स्वरूप

१.२.२.सामाजिक समस्यांचे वर्गीकरण

१.२.३ सामाजिक समस्येच्या अध्यायनाची गरज

१.३ सारांश

१.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

१.५ सरावासाठीचे प्रश्न

१.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्ट्ये :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास-

१. सामाजिक समस्येचे स्वरूप समजून घेता येईल .
२. सामाजिक समस्येचे वर्गीकरण करता येईल.
३. सामाजिक समस्येच्या अध्ययनाची गरज समजावून घेता येईल.

१.१ प्रास्ताविक :

सामाजिक समस्या हा समाजशास्त्रातील अतिशय महत्त्वाचा असा विषय मानला जातो. सामाजिक समस्येचा व्यक्तीवर परिणाम होतो. तसेच त्याचा परिणाम संपूर्ण अथवा समग्र समाजावर होऊन समाजातील प्रत्येक व्यक्ती ही समस्याग्रस्त बनते. सामाजिक समस्यांचे स्वरूप हे व्यापक आहे. जगामध्ये असा कोणताही देश सामाजिक समस्या पासून अलग नाही किंवा त्या समस्येतून सुटलेला नाही. या समस्या सोडवण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे गरजेचे असते. सामाजिक समस्या मानवनिर्मित असल्यामुळे त्याचे परिणाम मानवी समाजाला

भोगावेच लागतात. यातून सामाजिक विस्कळीतपणा निर्माण होऊन सामाजिक स्वास्थ्य बिघडते. प्राचीन काळात ज्याप्रमाणे सामाजिक समस्या होत्या त्याप्रमाणे आधुनिक समाजातही विविध सामाजिक समस्या आहेत. काळानुरूप प्राचीन काळातील समस्या आज असतीलच असे नाही. परंतु बदलत्या काळात सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय या परिस्थिती नुसार सामाजिक समस्यांचे स्वरूप बदलले आहे. १९ व्या शतकात सती प्रथा, बालविवाह, अस्पृश्यता, केशवपन, विधवा विवाह इत्यादी सामाजिक समस्या होत्या. मात्र अलीकडे या सामाजिक समस्या कमी प्रमाणात आढळून येतात. सामाजिक बदलानुसार कुटुंब विघटन, बालगुन्हेगारी, लोकसंख्येची समस्या, बेकारी, घटस्फोट, काळाबाजार, भ्रष्टाचार, शेतकरी आत्महत्या, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या इत्यादी अनेक नवीन समस्या निर्माण झाल्या. यावरून हे सांगता येते की, प्रत्येक कालखंडात सामाजिक समस्या पहावयास मिळतात. समाजशास्त्रात अशा सामाजिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन केले जाते.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ सामाजिक समस्यांचे स्वरूप

भारतातील सामाजिक समस्यांचा विचार करणे हे आधुनिक काळात फारच गरजेचे आहे. कारण भारतातील सामाजिक प्रश्न दिवसागणिक अधिक गंभीर होत जात आहेत. सामाजिक समस्या मानवनिर्मित असतात. भारतातील बहुतांशी सामाजिक समस्या गुंतागुंतीच्या समाजरचनेमुळेच निर्माण झालेल्या दिसून येतात. सामाजिक समस्या मानवी समाजाइतक्या प्राचीन आहेत. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक कालखंडामध्ये सामाजिक समस्यांचे स्वरूप हे निरनिराळे आहे. उदा. गरीबी, बेकारी हे प्रश्न समाजातील बहुसंख्य लोकांना भेडसावत असल्यामुळे या प्रश्नांना सामाजिक समस्या म्हणून ओळखले जाते. दिवसेदिवस माणसाच्या गरजा वाढत आहेत. मानवी समाजाच्या गरजा एखाद्या समाजातील संस्था आणि संस्कृती या प्रसंगी समायोजन करण्यात अयशस्वी ठरतात तेव्हा त्या अशा समाजात विविध स्वरूपाच्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात. सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेच्या माध्यमातून समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक विघटन घडून येते. या विघटनाच्या प्रक्रियेमुळे किंवा प्रभावामुळे सामाजिक समस्या निर्माण होतात. सामाजिक समस्येकडे लोकांना आकर्षित करण्यामध्ये जनसंचार माध्यमे, टेलिव्हिजन, वृत्तपत्रे, रेडिओ यांची भूमिका ही महत्त्वपूर्ण आहे.

सामाजिक समस्यांचा अर्थ : (Meaning of Social Problems)

सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करत असताना सर्वप्रथम सामाजिक समस्या म्हणजे काय याविषयी जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. कोणतीही समस्या ही सामाजिक समस्या असेलच असे नाही. परंतु समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून सदर समस्यांचे निराकारण करणे गरजेचे असते. व्यक्ती, समूह दैनंदिन जीवनात समस्या हा शब्द नेहमी वापरत असतात. परंतु कोणतीही समस्या ही सामाजिक समस्या होऊ शकत नाही. म्हणून सामाजिक समस्येचे आकलन करत असताना त्या समस्यांचा अभ्यास करणे गरजेचे बनते. सामाजिक समस्या समजून घेत असताना विविध समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक समस्यांच्या व्याख्या स्पष्ट केल्या आहेत. त्या व्याख्यांचा अभ्यास केल्यानंतर सामाजिक समस्यांचा अर्थ स्पष्ट होतो.

१) मर्टन आणि निसबेट : (Murton and Nisbet)

सामाजिक समस्या म्हणजे, “एखाद्या समाजातील लक्षणीय संख्येच्या व्यक्तीच्या सामाजिक वर्तनातील बिघाड किंवा पथभ्रष्टता, जी त्या समाजातील इतर अनेक सदस्यांना गंभीर परिणाम भोगावयास लावते. मूलतः सामाजिक समस्या या नैतिक समस्या होत.”

(Breakdowns or deviations in social behaviour involving a considerable number of people, which are serious concern to many members of the society in which the abbreviations occur. At bottom social problems are problems of moral value - (Murton and Nisbet).

२) फुल्लर आणि मेयर्स : (Fuller and Myers)

एखाद्या समाजातील बहुसंख्य सदस्य जेव्हा व्यवहाराच्या पद्धतीला किंवा परिस्थितीला आपत्तीकारक अथवा अयोग्य मानतात, तेव्हा त्या सामाजिक समस्या होत. तसेच त्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी आणि त्याची व्याप्ती कमी करण्यासाठी सुधारात्मक धोरणे, योजना व प्रत्यक्ष सेवा कार्याची आवश्यकता आहे अशी त्या सदस्यांची मान्यता असते. (Social problems are behaviour patterns or conditions that are considered objectionable or underdesirable by many members of a society. Dear members recognise that the corrective policies, programs and services are necessary to cope with and reduce the scope of this problem. (R.C.Fuller and Myers).

३) हॉर्टन आणि लेस्ली - (Horton and Leslie)

समाजातील लक्षात घेण्यायोग्य बहुसंख्य व्यक्तींवर परिणाम करणारी अवांछनीय अशी परिस्थिती की, ज्या संदर्भात सामूहिक सामाजिक क्रियेद्वारे काहीतरी उपाययोजना करण्याची आवश्यकता वाटू लागते अशा परिस्थितीला सामाजिक समस्या म्हणतात. (A social problem is a s affecting a significant number of people in waves considered undesirable, about which please felt something can be done through collective social action(Hurton and Leslie).

४) विल्यम स्कॉट : William Scoot

अशी कोणतीही अनिष्ट परिस्थिती, की जी समुदायातील बहुसंख्य लोकांना अयोग्य वाटते आणि तिच्या पुनर्रचनेसाठी सामूहिक कृतीची आवश्यकता असते.

५) तपन मोहंती :

समाजातील एखाद्या भागात एकोपा टिकून ठेवण्याच्या बाबतीत समाजव्यवस्थेला आलेल्या अपयशामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीस सामाजिक समस्या समजतात.

७) वॉलेस विव्हर :

उद्दिष्टपूर्तीच्या मार्गात होणारे अडथळे, संघर्ष, तणाव अथवा नैराश्य निर्माण करणारी कोणतीही परिस्थिती म्हणजे सामाजिक समस्या होय.

सामाजिक समस्याचे स्वरूप : (Nature of social problems)

१) बहुसंख्य लोकांची स्वीकृती :

एखाद्या व्यक्तीचे वर्तन अयोग्य आहे असे दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीला वाटल्याने ते वर्तन अयोग्य आहे किंवा सामाजिक समस्या आहे हे समजणे बरोबर नाही. जर ते वर्तन अयोग्य आहे असे समाजातील बहुसंख्य लोकांनी स्विकारले तर त्या वर्तनास सामाजिक समस्या म्हणता येईल. कोणतीही परिस्थिती जोपर्यंत समाजातील बहुसंख्य लोकांना घातक वाटत नाही तोपर्यंत तिला सामाजिक समस्या मानले जात नाही. भारतीय समाजामध्ये अशाच प्रकारच्या अनेक समस्या आजही अस्तित्वात आहेत. त्यामध्ये निरक्षरता, अंधश्रद्धा, जातीयता, अस्पृश्यता इ. या समस्या समाजातील बहुसंख्य लोक समूहाला सामाजिक समस्या आहेत याची जाणीवच नाही. भारतीय समाजात अशा विविध प्रश्नाविषयी तज्ञ व्यक्ती अथवा प्रभावशाली व्यक्ती विवेचन करतात, या प्रथेवर टीका करतात. त्यासाठी बैठका, सभा, दूरचित्रवाणी, समाजमाध्यमे, वृत्तपत्रे या माध्यमातून आपले मत प्रसारित करतात यातून त्या समस्यांची दाहकता आणि अनिष्टता उघड होते आणि बहुसंख्य लोकांकडून त्यांच्या समस्या म्हणून स्विकार केला जातो.

२) सामाजिक मूल्यांशी विसंगती :

मूल्य हे व्यक्तीचे नैतिक वर्तन ठरते ते व्यक्तीसाठी आदर्श असते. मूल्यानुसार व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये परिवर्तन घडून येत असते व व्यक्तीच्या जीवनाला स्वतंत्र दिशा प्राप्त होत असते. समाजातील सभासदाचे कोणते वर्तन योग्य किंवा अयोग्य आहे याचे निर्धारण सामान्यपणे केलेल्या सामाजिक मूल्यांच्या आधारे निश्चित केले जाते. त्यामुळे लोकांनी सामाजिक प्रमाणके व मुल्ये यांना लक्षात ठेवून आपले वर्तन करावे अशी समाजाची अपेक्षा असते. समाजातील काही व्यक्ती सामाजिक मूल्यांच्या विरुद्ध वर्तन करतात. त्यामुळे समाजात अनेक प्रश्न निर्माण होतात. थोडक्यात सामाजिक मूल्यांच्या विरोधी वर्तन केल्यामुळे जी सामाजिक विघटन करणारी परिस्थिती निर्माण होते ती म्हणजे सामाजिक समस्या होय.

३) उपाययोजनाची जाणीव :

सामाजिक समस्येचे स्वरूप ठरवीत असताना. कोणत्याही समस्येवर उपाययोजना ठरवणे गरजेचे असते. जो पर्यंत उपायाची योग्य वेळी जाणीव होत नाही किंवा बहुसंख्य लोकांना त्यांची गरज वाटत नाही तोपर्यंत विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीला सामाजिक समस्या म्हणता येणार नाही. समाजात विविध प्रकारच्या सामाजिक समस्या निर्माण झालेल्या असतात. परंतु त्या समस्या आपोआपच नष्ट होत नाहीत. समस्यांचे निवारण करण्यासाठी विशिष्ट प्रकारच्या उपाययोजनांची गरज भासते. उदा. वाढती लोकसंख्या ही एक सामाजिक समस्या आहे. ही समस्या सोडवण्यासाठी विविध स्वरूपाच्या उपाययोजना कराव्या लागतात.

४) सामाजिक सापेक्षता :

सामाजिक समस्यांचे स्वरूप समाज समाजानुसार भिन्न भिन्न असू शकते. नीती आणि अनितीच्या कल्पना वेगवेगळ्या असतात. उदा. भारतातील काही राज्यांमध्ये मद्यपान करणे हा गुन्हा समजला जातो. परंतु अमेरिकेसारख्या देशामध्ये मद्यपान करणे ही समाजमान्य गोष्ट आहे. म्हणून सामाजिक समस्यांचे स्वरूप समाजसापेक्ष असते.

५) सामाजिक आणि नैसर्गिक समस्या :

काही विचारवंतांच्या मते गुन्हेगारी, मद्यपान, भिक्षा वृत्ती, लोकसंख्या वाढ, बेरोजगारी यासारख्या सामाजिक समस्या मानवनिर्मित आहेत. तर दुष्काळ, महापूर, चक्रीवादळ, भूकंप यातून निर्माण होणाऱ्या ज्या समस्या आहेत त्या समस्या नैसर्गिक स्वरूपाच्या आहेत. त्यांना सामाजिक समस्या म्हणता येणार नाही. परंतु काही विचारवंतांच्या मते नैसर्गिक समस्यातूनच सामाजिक समस्यांची निर्मिती होत असते व त्यातून समाजामध्ये पुनर्वसनाचा प्रश्न निर्माण होतो. म्हणून त्याला सामाजिक समस्या संबोधता येईल.

६) समाजावर अनिष्ट परिणाम :

प्रमाणकांचे उल्लंघन करणारे वर्तन हे सामाजिक समस्येच्या निर्मितीला कारणीभूत ठरते. समाजाची व्यवस्था सुरळीत असावी या करता विविध प्रकारची प्रमाणके असतात. या प्रमाणकानुसार समाजातील सभासदांनी वर्तन केल्यास समाजात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण होते. परंतु जेव्हा या मूल्यांच्या विरोधात वर्तन केले जाते त्याचा अनिष्ट परिणाम समाजातील बहुसंख्य लोकांवर पडतो. म्हणूनच निर्माण झालेली ही परिस्थिती समाजातील सभासदांना अयोग्य वाटते. निर्माण झालेली ही परिस्थिती नष्ट कशी करता येईल याचा विचार केला जातो. सामाजिक समस्येचा अनिष्ट परिणाम हा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या समाजावर पडतो.

७) सामूहिक सामाजिक क्रिया :

समाजातील विविध सामाजिक समस्या व्यक्तिगत पातळीवर सोडवता येत नाहीत. सामाजिक समस्या सामाजिक कारणामुळे निर्माण झालेल्या असतात. त्यामुळे त्या समस्या सोडवण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न करणे आवश्यक असते. सामूहिक क्रियेच्या माध्यमातून समस्या सोडवण्याचे प्रयत्न झाल्यास ती समस्या सोडवणे सहज शक्य होते. उदाहरणार्थ भ्रष्टाचार, मद्यपान, बालगुन्हेगारी, वाढती लोकसंख्या इत्यादी सामाजिक समस्या या व्यक्तिगत पातळीवर सोडवणे अशक्य आहे. त्यासाठी सामूहिक सामाजिक क्रियेची आवश्यकता भासते.

सामाजिक समस्येची कारणे : Causes of Social Problems

सामाजिक समस्या या मानवनिर्मित असतात. त्या समाजातून उत्पन्न झालेल्या असतात. साहजिकच कोणतीही सामाजिक समस्या निर्माण होण्यामागे त्या समाजातील सामाजिक परिस्थिती जबाबदार असते. कोणत्याही एका विशिष्ट प्रकारच्या कारणामुळे व त्याच्या परिणामातून सामाजिक समस्या निर्माण होत नाही. तर विविध घटकांच्या प्रभावातून या समस्या निर्माण होत असतात. अनेक घटक त्यासाठी जबाबदार असतात. त्या घटकांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल.

१) सामाजिक परिवर्तन :

सामाजिक परिवर्तन म्हणजे समाजाच्या संरचनेत झालेला बदल होय. परिवर्तनशीलता ही प्रत्येक समाजाची प्रवृत्ती आहे. त्याशिवाय कोणत्याही समाजात स्थिरता राहू शकत नाही. म्हणजे समाज हा एकाच अवस्थेत अधिक काळ राहण्यासाठी त्यामध्ये सातत्याने परिवर्तन होत असते. कारण परिवर्तन हा निसर्गाचा एक नियम आहे. समाज व्यवस्था ही देखील त्याला अपवाद असू शकत नाही. १९९१ च्या जागतिकीकरणाने विविध व्यवसायवर्ती म्हणजेच हस्त उद्योगावर्ती त्याचा विपरीत परिणाम झाला. त्यामुळे एकीकडे प्रगती तर दुसरीकडे बेकारीच्या समस्या निर्माण झाली. जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण या धोरणामुळे संपूर्ण समाजामध्ये संरचनात्मक बदल घडून आला.

२) सामाजिक विघटन :

हिंदू समाज हा संघटन आणि विघटन यासारख्या प्रक्रियेतून जात आहे. विघटन म्हणजे संघटित नाही. जेव्हा समाजाची व्यवस्था विस्कळीत होते त्यावेळी समाजात विघटन घडून येते. नैसर्गिक संकटाबरोबर सामाजिक, आर्थिक संकटामुळे विघटनाची प्रक्रिया जोर धरते. राजकीय संकटामुळे १९४७ मध्ये हिंदुस्तानची जी फाळणी झाली त्यातून भारत आणि पाकिस्तान अशा दोन राष्ट्रांची निर्मिती झाली. राजकीय धोरणामुळे हिंदू आणि मुस्लिम यांचे भारत आणि पाकिस्तानमध्ये स्थलांतर झाले. या स्थलांतरामुळे भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणात पाकिस्तान मधील लोक निर्वासित म्हणून आले. अशा लोकांची पुनर्वसनाची समस्या मोठ्या प्रमाणात भारतामध्ये निर्माण झाली. याबरोबरच नैसर्गिक कारणामुळे देखील सामाजिक समस्यांची निर्मिती होते.

३) व्यक्तिगत विघटन :

व्यसनाधीन लोक, मानसिक विकृती असलेले लोक, जुगारी आणि गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांचा भरणा समाजामध्ये अधिक झाल्यास समाजात विविध प्रकारच्या समस्या उद्भवतात. अशा व्यक्ती आपल्या व्यक्तिगत जीवनात वैफल्य भावनेने पछाडलेले असल्यामुळे त्यांची वर्तणूक समाज विघातक बनते. त्यामुळे समाजात सामाजिक समस्या निर्माण होण्यास पोषक वातावरण तयार होते.

४) मूल्यसंघर्ष :

कोणत्याही समाजव्यवस्थेत व्यक्तीने मूल्य, प्रमाणक व्यवस्थेनुसार वर्तन करणे अपेक्षित असते. ही वर्तन प्रणाली सामाजिकरण प्रक्रियेद्वारा व्यक्तीवर बिंबवली जाते. परंतु समाज हा परिवर्तनशील आहे. ज्या वेळेस समाजात परिवर्तन घडून येते त्या वेळी समाजातील जुनी प्रमाणक व्यवस्था व नवीन प्रमाणक व्यवस्था यात संघर्ष घडून येतो. प्रत्येक समाजामध्ये अनेक प्रकारचे गट आणि उपगट असतात. त्या सर्वांची मूल्ये सारखीच असत नाहीत. त्यामुळे परस्परांमध्ये मूल्यसंघर्ष निर्माण होतो. उदाहरणार्थ धर्म, जात, भाषा, प्रदेश इ. घटकांवर आधारित मूल्य संघर्ष निर्माण होतो. त्यातून समाजात जातीय दंगली, धार्मिक, भाषिक आणि प्रांतिक संघर्ष यासारख्या समस्या निर्माण होतात. समाजातील बहुसंख्य लोक जुन्या मूल्य व्यवस्थेला चिकटून असतात. त्यामुळे समाजात मूल्य संघर्ष निर्माण होतो.

५) नियमबाह्य वर्तन :

सामाजिक नियमांचे समाजातील सर्वच व्यक्ती कडून काटेकोरपणे पालन होऊ शकते असे नाही. अशा व्यक्ती कायद्याचे उल्लंघन करू शकतात. याचा अर्थ असा की, ज्या व्यक्ती नियमबाह्य वर्तन करतात त्या शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या निरोगी असू शकत नाहीत. अशा पध्दतीने रॉबर्ट मर्टन यांनी नियमबाह्य वर्तनाचे समाजशास्त्रीय विवेचन केलेले आहे. काही वेळेस मानसिक अस्वस्थता विचलित असलेल्या व्यक्तीकडून नियमबाह्य वर्तन घडते. कारण त्या व्यक्तीस सामाजिक नियमांचे भान राहत नाही. बऱ्याचदा व्यक्ती नियमबाह्य मार्गाने आपल्या मर्यादा तोडत असतात. त्यामुळे समाज व्यवस्था कोलमडते. त्यातून समाजात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. उदा. गुन्हेगारी आणि भ्रष्टाचार ही प्रवृत्ती नियमबाह्य वर्तनातूनच उद्भवलेली समस्या आहे.

६) सांस्कृतिक पश्चायन :

कोणत्याही समाजात सांस्कृतिक परिवर्तन होताना संस्कृतीचे सर्व भाग समान गतीने बदलत नाहीत. संस्कृती जीवनव्यापी असून जीवनाच्या सर्व भागांमध्ये होणारे परिवर्तने समान गतीने न होता काही भाग पुढे जातात किंवा काही भाग तसेच म्हणजे मागे राहतात. यालाच सांस्कृतिक पश्चायन म्हटले जाते. भारतीय समाजात तर सांस्कृतिक पश्चायनाने अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्याचे आढळते. ब्रिटिश राज्य सत्तेत भौतिक संस्कृती झपाट्याने बदल झाला. आगगाडी, बस यांनी वाहतूक सुरू झाली. पण त्यासाठी लागणारी शस्त्र, नियम पालन, सामाजिकता लोकांनी स्वीकारलेली नाही. औद्योगिकरणाने सर्व लोकांना काम मिळाले. त्याचबरोबर रिकाम्या वेळेचा उपयोग करण्याची साधने उपलब्ध झाली नाहीत. स्त्रियांनी शिकून नोकरी करण्याच्या बाबतीत समाज बदलला. पण अन्य बाबतीत स्त्री-पुरुषांची जुनीच मापे राहिली आहेत.

७) सामाजिक कायदे आणि बंधने :

सध्याचे राज्य स्वतःला कल्याणकारी राज्य म्हणून घेते. सामाजिक सुधारणा, पुनर्रचना, विकास करण्याची जबाबदारी आज राज्यावर आहे. समाज हित डोळ्यासमोर ठेवून राज्य अनेक कायदे करते. पण तो कायदा होताच त्यातून नवीन समस्या जन्माला येतात. उदा. मद्यपान बंदी केल्याने चोरून दारू पिणाऱ्यांची, विकणाऱ्यांची संख्या वाढली व गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढले. सुवर्ण नियंत्रकांच्या कायद्याने सोनारांना बेकार केले व सोन्याचा चोरटा व्यापार सुरू झाला. बेकारी भत्ता दिल्याने लोकांची इतका वृत्ती वाढीस लागली असेही लोक म्हणू लागले. थोडक्यात जसे कायदे करतात, बंधने घातली जातात, तसतशा सामाजिक समस्या निर्माण होताना आढळतात. सामाजिक समस्यांची उपज ही विविध मुद्यांच्या आधारे होत असते. त्याला काही सांस्कृतिक घटक, सामाजिक घटक, आर्थिक घटक, राजकीय घटक व संरचनात्मक घटक जबाबदार असतात. या कारणातून सामाजिक समस्या निर्माण होत असतात.

१.२.२ सामाजिक समस्यांचे वर्गीकरण

समाज हा सामाजिक संबंधांचे जाळे आहे. समाज हा याच सामाजिक संबंधातून निर्माण होत असतो. समाज निर्मितीची प्रक्रिया प्रदीर्घ, गुंतागुंतीची आणि दीर्घकालीन असते. व्यक्तीच्या अस्तित्व आणि सातत्यासाठी

तसेच व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी काही मूलभूत गरजा असतात आणि या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी समाजामध्ये सामाजिक संबंध निर्माण होत असतात. परस्परांच्या आंतरक्रियेतून आणि सामाजिक संबंधातून समाज अस्तित्वात येत असतो. सामान्यपणे समाज आणि सामाजिक संबंधांमध्ये आदर्श अशा आचार विचार आणि त्यांच्या विरोधी परिस्थिती निर्माण होते. त्या परिस्थितीला सामाजिक समस्या म्हणून संबोधले जाते. समाज सातत्याच्या निर्मितीबरोबरच सामाजिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. सहाजिकच, सामाजिक समस्या मानवी समाजाइतक्याच प्राचीन आहेत. मानवी समाजाच्या विकासाच्या प्रत्येक कालखंडात कमी-अधिक प्रमाणात सामाजिक समस्या प्रचलित होत्या. भारतात एकोणिसाव्या शतकात सती प्रथा, बालविवाह, अस्पृश्यता या सारख्या अनेक गंभीर सामाजिक समस्या होत्या. तर आज कौटुंबिक हिंसाचार, बेकारी, बाल गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार यासारख्या समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहेत. सामाजिक समस्या सार्वत्रिक आणि सर्वकालिक आहेत. परंतु प्रत्येक समाजात आणि प्रत्येक कालखंडात सामाजिक समस्यांचे स्वरूप सारखे नसते याची चर्चा आपण केलीच आहे. नैसर्गिक आणि सामाजिक परिस्थितीमध्ये सतत परिवर्तन होत असल्यामुळे समाजाची मूल्ये व प्रमाणके यामध्ये बदल होतात वा नव्या जुन्या मूल्यात संघर्ष निर्माण होतो व त्यातून काही समस्या निर्माण होतात. जगातील सर्वच देशात प्रत्येक मानवी समाजात कोणत्या ना कोणत्या सामाजिक समस्याला त्या देशाला, व्यक्तीला आणि त्या राज्याला जावे लागतेच. इतर देशांपेक्षा भारतीय समाजात काही विशिष्ट सामाजिक समस्या समोर आहेत, ज्या आपल्या विशिष्ट सांस्कृतिक व सामाजिक संरचनेमुळे निर्माण झालेल्या आहेत. समाज ज्या सामाजिक समस्यांचा सामना करतो त्या सर्वसाधारण विविध स्वरूपाच्या असतात. या सर्व सामाजिक समस्या विविध भागात विभागल्या जातात. सामाजिक समस्यांचे प्रकार केस आणि फुल्लर व मायर्स यांनी स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ) कलॅरेन्स मार्शल केस : यांनी सामाजिक समस्यांच्या संरचनात्मक आधारावर सामाजिक समस्येचे वर्गीकरण चार भागात केले आहे.

- १) भौतिक पर्यावरणाच्या घटकातून उद्भवणाऱ्या समस्या.
- २) लोकसंख्येमुळे उगम पावणाऱ्या समस्या.
- ३) अशक्त सामाजिक संघटनामुळे निर्माण झालेल्या समस्या.
- ४) समाजाच्या सांस्कृतिक मुल्यातून निर्माण झालेल्या अथवा संघर्षातून उद्भवणाऱ्या समस्या.

ब) फुल्लर व मायर्स : यांच्या मते प्राथमिक आधारावर सामाजिक समस्याची तीन प्रकारात विभागणी करता येते.

१) भौतिक समस्या : भौतिक प्रकारच्या समस्या सर्वसाधारणपणे पर्यावरणीय प्रकारच्या परिस्थितीमुळे निर्माण होतात. या समस्या मुल्यसंघर्षावर आधारित नसतात. उदाहरणार्थ भूकंप, दुष्काळ, महापूर, अवर्षण, वादळ इत्यादी.

२) सुधारात्मक समस्या : सुधारात्मक समस्यांच्या दुष्परिणामांची जाणीव समाजातील लोकांकडे असते. या समस्या विरोधी लोकांकडे कोणतीच निश्चित अशी उपाययोजना असत नाही. उदाहरणार्थ गुन्हेगारी, दारिद्र्य, एड्स, मादक पदार्थ सेवन वैगरे.

३) **नैतिक समस्या :** नैतिक समस्या समाज मूल्यांशी संबंधित असतात. या समस्यांच्या कारणांशी सामान्य लोकांमध्ये सहमती असत नाही जुगार,घटस्फोट वगैरे. समाजामध्ये सर्व प्रकारच्या सामाजिक समस्या आढळत असतात. या सामाजिक समस्या पासून मुक्त असा कोणताही समाज नाही. सामाजिक समस्यांचे स्वरूप हे संमिश्र स्वरूपाचे असते. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय घटकांच्यामुळे सुद्धा सामाजिक समस्या निर्माण होतात. तर काही तज्ञांच्या मते, जलद परिवर्तन, दोन पिढ्यांतील अंतर, सामाजिक संस्थांचे असमायोजन, मूल्य संघर्ष अशा प्रकारच्या परिस्थितीमुळे समाजामध्ये विविध सामाजिक समस्या उद्भवत असतात. केस आणि फुलर व मायर्स यांनी केलेल्या सामाजिक समस्यांच्या वर्गीकरणावरून सर्वसाधारणपणे सामाजिक समस्या पुढील प्रकारांमध्ये विभागता येतील.

१) **भौतिक किंवा पर्यावरणीय समस्या :**

भौगोलिक किंवा भौतिक परिस्थिती मध्ये जेव्हा कमी-अधिक प्रमाणात बदल होतात त्यातून पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत असतात. ज्वालामुखी उद्रेक, पूर, भूकंप, दुष्काळ, महापूर, वादळ, यासारख्या समस्या या निसर्गातील होणाऱ्या बदलामुळे अस्तित्वात येत असतात. त्याचबरोबर पर्यावरण प्रदूषणाची परिस्थिती जेव्हा अस्तित्वात येते तेव्हाही विविध सामाजिक समस्यांची निर्मिती होत असते. उदा. वैश्विक तापमान वाढ, महापूर, महामारी, इत्यादी.

२) **परंपरागत समस्या :**

भारतीय समाज व्यवस्था किंवा कोणत्याही मानवी समाजात काही पारंपारिक समस्या भेडसावतात. त्यामध्ये अंधश्रद्धा, स्त्रीभ्रूण हत्या, बुवाबाजी, भोंदूगिरी, भिक्षा वृत्ती, अवैज्ञानिकता यांचा समावेश होतो.

३) **आर्थिक प्रकारच्या समस्या :**

भारत हा विकसनशील देश असल्यामुळे भारतामध्ये जगातील लोकसंख्येचे प्रमाण दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशात संसाधनांच्या उपलब्धते नुसार प्रतिकूल आर्थिक समस्या निर्माण होऊ शकतात. याच परिस्थितीतून या समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. भारतामध्ये संपत्तीचे असमान वितरण होत असल्यामुळे दारिद्र्य, बेकारी, गुन्हेगारी, भिक्षा, चोरी, झोपडपट्टी अशा अनेक समस्या निर्माण होतात.

४) **औद्योगिकीकरण आणि नागरीकरण यातून निर्माण झालेल्या समस्या :**

औद्योगिकीकरणामुळे नवनवीन उद्योगधंद्याची निर्मिती होते. त्यामुळे नागरिकीकरणाला चालना मिळते. नवनवीन तंत्रज्ञानामुळे कुटीर उद्योग बंद पडतात आणि अद्यावत तंत्रज्ञान व प्रचंड प्रमाणात असलेली यंत्रसामग्री यामुळे बेकारीची समस्या निर्माण होते. वाढत्या शहरीकरणामुळे झोपडपट्टी, घरांची टंचाई, ऊर्जा टंचाई, वाहतुकीचा ताण, अपघात, कामगार समस्या, आरोग्याचे प्रश्न, जल प्रदूषण, हवा प्रदूषण, पाणी प्रदूषण, सामाजिक विघटन अशा विविध समस्या निर्माण होतात.

५) राजकीय स्वरूपाच्या सामाजिक समस्या :

राजकीय सत्ता प्राप्त करण्याच्या अनुषंगाने अनेक सामाजिक समस्यांना प्रोत्साहन दिले जाते. हे प्रोत्साहन राजकीय हेतूने दिले जाते. त्यामुळे अनेक गंभीर स्वरूपाच्या समस्या निर्माण होतात. राजकीय पक्ष, निवडणुका, राजकीय सत्ता, राजकीय महत्वाकांक्षा यातून राजकीय प्रकारच्या विविध समस्या निर्माण झाल्याचे दिसून येते. उदा. सांप्रदायिकता, दहशतवाद, प्रांतवाद इत्यादी.

६) धार्मिक समस्या :

धर्म माणसाचे वर्तन नियंत्रित करत असतो. जगात असा एकही देश नाही ज्या देशांमध्ये धर्माचे अस्तित्व नाही. धर्म माणसाच्या अस्तित्वाचे मुख्य अंग मानले जाते. वास्तविकपणे अलौकिक शक्ती वरील श्रद्धा म्हणजे धर्म होय. धर्मांमुळे व्यक्ती वर्तनामध्ये आपलेपणा प्रेम-भाव, मानवता, समता प्रस्थापित होणे अपेक्षित असते. परंतु या धार्मिकतेतून अनेक सामाजिक समस्या उद्भवताना दिसून येतात. स्वतःचे स्वार्थी वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी समाजामध्ये धार्मिक तेढ निर्माण केली जाते. त्याच बरोबर धार्मिकता, मूलतत्त्ववाद, सांप्रदायिक दंगली, अंधश्रद्धा, भिक्षा वृत्ती आणि दहशतवाद पसरवला जातो.

७) नैतिक समस्या :

समाजामध्ये नैतिकता ही समाज मूल्यांशी निगडित असते. मूल्यांच्या विरोधी वर्तन केल्यामुळे काही समस्या निर्माण होतात. उदा. व्यसनाधीनता, वेश्यावृत्ति, बाल दुरुपयोग, बलात्कार इत्यादी.

८) सामाजिक स्वरूपाच्या समस्या :

व्यक्ती समूह यांच्या परस्पर संबंधातून समाजाचे अस्तित्व टिकून राहते. सामाजिक संबंधांमध्ये बाधा आल्यास सामाजिक संबंधामध्ये विस्कळीतपणा निर्माण होऊन सामाजिक संरचनेला बाधा होते आणि सामाजिक विघटन घडून येत असते. समाजव्यवस्थेतील सामाजिक नियंत्रणाची साधने प्रभावहीन बनू लागतात. परिणामी, सामाजिक समस्यांची निर्मिती होते. गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार, काळाबाजार, हुंडाबळी, स्त्रिया विरोधी, हिंसात्मक कृत्य या सारख्या अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होतात. थोडक्यात, सामाजिक समस्या ही एकूण समाजाला धोका किंवा अडथळा निर्माण करणारी सामाजिक बाब मानली जाते. सामाजिक समस्या ही राष्ट्रहितामध्ये अडथळे आणते. सामाजिक समस्यांमुळे मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते. त्यामुळे त्याचे निराकरण करण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्ते, समाजशास्त्रज्ञ यांचे सातत्याने प्रयत्न सुरू असतात.

१.२.३ सामाजिक समस्येच्या अध्ययनाची गरज : (Need of study of Social Issues)

सामाजिक समस्यांचे अस्तित्व हे समाजामध्ये चिरकाल असते. समाजामध्ये अनेक सामाजिक समस्या असतात. उदा. गरीबी, बेरोजगारी, जातीभेद, दारिद्र्य, कुपोषण, महागाई, हुंडा, अंधश्रद्धा, निरक्षरता ज्या देशात, राज्यात अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत असतात अशा ठिकाणी या समस्येविषयी निश्चित अशी ध्येयधोरणे आखलेली नसतात. सामाजिक परिवर्तनही मंदगतीने होत असते. सहाजिकच या प्रक्रिया वरती अनेक

सामाजिक घटकांचा प्रभाव होत असतो. त्यामुळे सामाजिक समस्यांचे प्रमाण हे कमी होते. सामाजिक समस्यांची जाणीव ही भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये फारच उशिराने झाल्याचे दिसून येते. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे जेव्हा बुद्धिप्रामाण्यवादास महत्त्व देण्यात येऊ लागले तेव्हा या समस्यांचे प्रकटीकरण झाले. सामाजिक समस्याकडे स्वातंत्र्यपूर्व काळात म्हणावे तितके लक्ष दिले गेले नाही. कारण भारतीय समाज हा रुढीप्रिय, दैववादी विचारांच्या कक्षेत अडकला होता. त्याचबरोबर समाजात उद्भवणाऱ्या समस्या दैवी कोपाने वाढतात, या श्रद्धेतून त्याचे निराकरण होते अशाही धारणा होती. कर्म तसे फळ भोगावे लागते अशा भावनेतून सामाजिक समस्यांना प्रोत्साहन मिळाल्याचे दिसून येते. परंतु भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये समाजशास्त्र या विषयाच्या अध्ययनाची सुरुवात १९१९ पासून झाली. त्यानंतर अनेक सामाजिक समस्यांवरती प्रकाश टाकण्यात आला. समाजशास्त्रामध्ये समाजाचा अभ्यास तार्किकदृष्ट्या केला जातो, त्याचे स्वरूप व्यापक असते. समाजशास्त्रामध्ये सामाजिक संबंध, समूह, संस्था, सामाजिक प्रक्रिया, सामाजिक परिवर्तन या विविध अंगाने समाजाचा अभ्यास केला जातो. मानवी समाजात स्थैर्य आणि व्यवस्था निर्माण करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास सामाजिक शास्त्रांमध्ये होत असतो. कारण समाजशास्त्र हे सामाजिक स्थिती आणि गती याचा अभ्यास करते. ज्या समाजात वेगाने परिवर्तन होते त्या समाजात सामाजिक विघटनाची प्रक्रियाही वेग घेत असते. या प्रक्रियेत अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे समाजात अस्थैर्य निर्माण होते. सामाजिक समस्येने अनेक लोकांचे कौटुंबिक विघटन घडून येते. म्हणून अशा सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे हे समाजशास्त्राचे अत्यंत महत्त्वाचे अभ्यास क्षेत्र बनले आहे. समाजशास्त्राचा उदय एकोणिसाव्या शतकात झाला. हा उदय एकोणिसाव्या शतकात प्रामुख्याने युरोपात झाला. नंतर जगभरात समाजशास्त्राचा विकास झाला. पुढे भांडवलशाही अर्थव्यवस्था, औद्योगिकीकरण, नागरीकरण यासारख्या प्रक्रियांमधून सामाजिक परिवर्तन वेगाने होऊ लागले. पण त्याचबरोबर नव्या बदलांनी सामाजिक जीवनात अस्थैर्य, अशांतता व अव्यवस्था अशा समस्या निर्माण झाल्या. सामाजिक विघटनातून अनेक नव्या समस्या निर्माण झाल्या. समाजात नेमके काय घडत आहे हे जाणून घेण्याची आणि नव्या बदलाशी जुळवून कसे घेता येईल याविषयी गंभीरपणे विचार करण्याची आवश्यकता अनेक समाजशास्त्रज्ञांना जाणवू लागली. त्यातून समाजाविषयीचे नवीन शास्त्र समाजशास्त्र उदयाला आले आणि विकसित झाले. समाजशास्त्राच्या विकासामागील प्रमुख प्रेरणा म्हणजे त्या काळात सामाजिक समस्या जाणून घेणे व त्याचे निराकरण करून त्यावर उपाययोजना शोधून काढणे हे होय. आज भारतातील सामाजिक समस्या पैकी काही समस्या या सार्वत्रिक स्वरूपाच्या आहेत. यामध्ये कौटुंबिक विघटन, बेकारी, बेरोजगारी, दारिद्र्य, कुपोषण, महागाई, अनारोग्य, घटस्फोट, बाल गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार, झोपडपट्टी, मद्यपान, जुगार, भिक्षावृत्ती, वृद्धांच्या समस्या इत्यादी. या समस्या बरोबरच भारतीय समाजात इतर समस्याही आहेत. त्यामध्ये लोकसंख्याचा स्फोट, अनुसूचित जाती जमातीच्या समस्या, अस्पृश्यता, जातीयता, हुंडाबळी अल्पसंख्यांकांचे प्रश्न, भाषावार प्रांत रचना, राष्ट्रीय एकात्मता, विविध सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करणे आणि साऱ्या समस्या समजून घेऊन त्याचे निराकरण करण्यासाठी उपाय शोधून काढणे या दृष्टीने समाजशास्त्र सतत अध्ययन करत असते. सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सामाजिक विचारवंतांनी आपले योगदान विविध सिद्धांतांच्या आधारे दिले आहे. त्यामध्ये बी. आर. आंबेडकर, ऑगस्ट कॉम्स, मॅक्स वेबर, ईमील डुरखैम, कार्ल मार्क्स या विचारवंतांनी

सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्याचे तसेच सामाजिक सिद्धांताच्या व सामाजिक पुनर्निर्मितीचा विचार मांडला. महात्मा गांधी व तत्कालीन लोकांनी मध्यपान, जातीयता, स्त्रियांची दुःखे यासारख्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधून घेतले. तथापि ब्रिटिश राज्यकर्ते याबाबत उदासीन राहिले. त्यामुळे हे प्रश्न कायम राहिले. जलद गतीने होणारे औद्योगीकरण आणि नागरीकरण, त्यातून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक समस्या तितक्या प्रखरतेने पाश्चात्य राष्ट्रातून जाणवल्या नाहीत. कारण पाश्चात्य राष्ट्रामध्ये कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेची सुरुवात झाली. त्यामुळे सामाजिक समस्यांची चिकित्सा करून निराकरण करण्याचे प्रयत्न या राष्ट्रातून झाले. सुरुवातीला भारतात औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया संध गतीने होत होती. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सरकारने जरी कल्याणकारी राज्याची कल्पना स्वीकारली असली तरी देशासमोरील विविध सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली असली तरी निर्वासितांचा प्रश्न, अन्नधान्याचा प्रश्न, संस्थान विलीनीकरणाचा प्रश्न यासारख्या ज्वलंत प्रश्नांना त्यावेळच्या सरकारांना सामोरे जावे लागत होते. उपरोक्त प्रकारच्या कारणामुळे सामाजिक समस्यांचा विचार करणे, त्याकडे लक्ष केंद्रित करण्यास दिरंगाई झाली. असे असले तरी आता मात्र सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची नितांत आवश्यकता असल्याचे दिसून येते. समाजशास्त्र सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करतच असते. पण त्याचबरोबर सामाजिक कार्यकर्ते, राजकीय नेते, पत्रकार, सामान्य लोक हे सामाजिक समस्यांची दाहकता समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न करतात. त्यावरील उपायाबाबतचा महत्वाचा विचार ही करतात. इतर सामाजिक शास्त्रे सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करत असली तरी त्यांच्या अभ्यासाला विशिष्ट बाजूच्या मर्यादा असतात. समाजशास्त्र असे शास्त्र आहे की, त्यामध्ये मानवाच्या सर्वच प्रकारच्या सामाजिक समस्यांची कारणे, समाजावरील त्यांचे परिणाम यांचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण देतो. समाजातील व्यक्ती, समूह, संस्था तसेच समग्र समाजावर सामाजिक समस्यांचे कोणते ना कोणते परिणाम होतात याचे अध्ययन समाजशास्त्रज्ञ करतात. मानवी समाजातील सामाजिक समस्यांचे गांभीर्य लक्षात घेता सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची आवश्यकता लक्षात येते. समाज विकासासाठी सामाजिक पुनर्निर्मितीसाठी सामाजिक प्रश्नांच्या अध्ययनाची नितांत आवश्यकता आहे. भारतीय संविधानात कल्याणकारी राज्य, त्याच बरोबर मार्गदर्शक तत्वे हे राज्याच्या कल्पनेचे ध्येय बाळगले असून लोकांना अधिकाधिक सेवा उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी सोपवली आहे. आधुनिक कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेत आर्थिक राहणीमान, सार्वजनिक आरोग्य व स्वास्थ्य, वैद्यकीय मदत, कामगार कल्याण, समाज कल्याण व समान शिक्षण यासारख्या विधायक संरक्षणात्मक सोयीची उभारणी यांचा समावेश होतो.

१) सामाजिक परिवर्तन :

मानवी समाज हा परिवर्तनशील आहे. मानवी समाजामध्ये सातत्याने परिवर्तन होत असते सामाजिक विकासाला गती मिळत असते. ह्या या गतिशील तेथूनच अनेक समस्या निर्माण होत असतात. या निर्माण होणाऱ्या समस्याकडे लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे असते. समाजाचा विकास साध्य करायचा असेल तर येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण शोधले पाहिजे म्हणूनच सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची निकड आहे. त्यामुळे समाजाच्या विकासाची पावले गतिशील बनतील.

२) बदलती मूल्य व्यवस्था :

सामाजिक मूल्ये सामाजिक वर्तनामध्ये परिवर्तन घडवून आणत असतात. सामाजिक मूल्यात बाधा झाल्यास समाज जीवन विस्कळीत होते. सामाजिक जीवन विस्कळीत झाल्यास संघटन निर्माण होणार नाही. सामाजिक मूल्ये बदलली की व्यक्तीचा दर्जा भूमिका यामध्ये बदल होतो. जुन्या व नव्या मूल्यात संघर्ष निर्माण झाला की सामाजिक विघटनाची प्रक्रिया सुरू होते. या प्रक्रिये बरोबरच कौटुंबिक विघटन, वृद्धांच्या समस्या, ताणतणाव, घटस्फोट अशा अनेक समस्या त्यांचे निराकरण करण्यासाठी सामाजिक समस्या अभ्यासावे लागतात.

३) आर्थिक विकास :

सामाजिक समस्यांना प्रोत्साहन मिळण्यासाठी आर्थिक प्रतिकूल परिस्थिती ही जबाबदार असते. समाजात असणाऱ्या आर्थिक विषमता, वाढती लोकसंख्या, यातून अनेक आर्थिक समस्या निर्माण होतात त्यामध्ये भ्रष्टाचार गुन्हेगारी बेकारी दारिद्र्य या प्रकारच्या समस्या यांचा समावेश होतो. देशाच्या आर्थिक विकासात या समस्या अडथळा आणतात म्हणून सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची आवश्यकता आहे.

४) सामाजिक व राजकीय सुरक्षा :

व्यक्ती आणि समाज यांच्या परस्पर संबंधातून आणि सहकार्यातून कोणताही समाज आकाराला येत असतो. परस्पर संबंधाच्या सानिध्यातून विविध सामाजिक प्रक्रिया निर्माण होत असतात. दर्जा आणि भूमिका, नियोजन व प्रमाणके, मूल्ये किंवा सांस्कृतिक मूल्ये वगैरे माध्यमातून सामाजिक संरचना अस्तित्वात येते. परंतु जेव्हा व्यक्ती व समाजाचे परस्पर संबंध विस्कळीत होतात, तेव्हा सामाजिक समस्या निर्माण होतात. हुंडाबळी भ्रष्टाचार या समस्या निर्माण होतात. सामाजिक समस्या सोडवण्याचे प्रभावी साधन म्हणून राजकीय घटकाकडे पाहिले जाते. यासाठीच तर सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाचे आवश्यकता आहे त्यामुळे समाजात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण होण्यास मदत होते.

५) शासकीय योजना :

समाजात उद्भवणाऱ्या समस्या सर्वव्यापी असतात या समस्या विविध असू शकतात त्यामध्ये मानसिक रोग, ताणतणाव, आत्महत्या, बेरोजगारी, दारिद्र्य, कुपोषण, भ्रष्टाचार, कौटुंबिक विघटन, घटस्फोट. इत्यादी. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समाजशास्त्र दृष्टिकोनातून अध्ययनाची गरज असते. या समस्यांच्या अभ्यासाच्या आधारावरच शासकीय पातळीवर ती धोरण राबवण्यास मदत होऊ शकते.

६) कायदेशीर दक्षता :

सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनामुळे समाजातील वास्तविक परिस्थितीची जाणीव शासनापर्यंत पोहोचवली जाऊ शकते व तिथे आवश्यक अशा प्रकारच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कायदेशीर इलाजही करता येऊ शकतो. समाजातील उद्भवणाऱ्या समस्या यांचे निराकरण करण्यासाठी कायदेशीर मार्ग हा अंतिम असतो. त्यामुळे सामाजिक समस्यांच्या अभ्यासाची मदत अशा परिस्थितीत नक्की होऊ शकते. सर्वच कायद्यांची निर्मिती

सामाजिक समस्या व परिस्थितीत नक्की होऊ शकते त्यामुळे कायदेतज्ञांना सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करणे नितांत गरजेचे असते.

थोडक्यात, समाजाची जडण-घडण करण्यासाठी व समाज विकास करण्यासाठी त्याचबरोबर समाजाची गरजांची पूर्ती करण्यासाठी सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची आवश्यकता आहे. वंचित, गरजू, अपंग, असमायोजित यांना सहाय्य करण्यासाठी आणि संरक्षण देण्यासाठी त्यांचे अध्ययन करणे गरजेचे असते. कल्याणकारी राज्यात ही जबाबदारी सर्व राज्यांची म्हणून स्वीकारण्यात आलेली आहे. सर्वांची किमान मूलभूत गरज, सार्वजनिक आरोग्य, वैद्यकीय सुविधा, कामगार कल्याण, समाज शिक्षण या सर्व गोष्टींचा विचार समाजशास्त्रात केला जातो. या सर्व क्षेत्रांमध्ये सुधारणा आणि परिवर्तन व्हावे यादृष्टीने समाजशास्त्रात व समाजकार्य यांची ओळख आपल्याला दिसून येते. समाजशास्त्र हे आता उपयोजित शास्त्र झाल्यामुळे त्याची व्याप्ती वाढली आहे त्याचबरोबर समाजशास्त्र मध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून व बुद्धिप्रामाण्याच्या आधारावर अध्ययन होते. सहाजीकच समाजकार्याप्रमाणे समाजशास्त्रातील अभ्यासात वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून समस्यांचे अध्ययन यांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. दारिद्र्य, बेकारी, वेश्यावृत्ति, कौटुंबिक समस्या, वांशिक समस्या, गुन्हेगारी, अस्पृश्यता वंचितांचे प्रश्न दहशतवाद इत्यादी समस्या यांचे विश्लेषण करून त्यांची सोडवणूक करण्यासाठी व त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करणे आवश्यक बनले आहे. आणि हे समाजशास्त्राच करू शकते त्यासाठी समाज समजून घेणे महत्त्वाचे असते. समाजशास्त्राच्या माध्यमातून त्याचा सुव्यवस्थित अभ्यास करता येतो. सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनामध्ये समाजशास्त्रज्ञांची अशी भूमिका असते की, समस्या विषयी जाणीव जागृती निर्माण करणे, सामाजिक समस्यांचे निराकरण याचे स्पष्टीकरण देणे. समाजात उत्पन्न होणाऱ्या समस्या यांचे तटस्थ आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अध्ययन करणे अत्यावश्यक आहे.

१.३ सारांश

सामाजिक समस्यांचे स्वरूप हे व्यापक असते. समाजशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये सामाजिक समस्या महत्वपूर्ण असा एक विषय आहे. दारिद्र्य, बेकारी, गरिबी, भ्रष्टाचार याविषयी आपण सविस्तर आढावा घेतला आहे. समाजशास्त्रज्ञ प्रस्तुत समस्यांचे तटस्थरित्या आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अध्ययन करत असतात आणि त्या समस्यांचे निराकरण व्हावे या दृष्टिकोनातून प्रयत्न करत असतात. सामाजिक समस्या देशाच्या, व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या विकासामध्ये अडथळा असतात. वास्तविकपणे सामाजिक समस्या मानवतेला धोकादायक असतात. म्हणून सामाजिक समस्यांचा निपटारा करण्यासाठी शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला जातो. म्हणून या समस्या सोडविण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे गरजेचे असते. कारण या समस्या मानव निर्मित असल्यामुळे त्याचे परिणाम माणसालाच भोगावे लागतात. यातून अनेक समस्या व कौटुंबिक विघटन घडून येत असते.

१.४ (अ) स्वयं अध्ययन प्रश्न (खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा)

- १) सामाजिक समस्यांचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे असते?
- २) कोणत्या बाबींमुळे समाज स्वास्थ्य बिघडते?
- ३) एकोणिसाव्या शतकात कोणत्या सामाजिक समस्या होत्या?

४) सामाजिक समस्या म्हणजे एखाद्या समाजातील लक्षणीय संख्येच्या व्यक्तीच्या सामाजिक वर्तनातील बिघाड किंवा पथभ्रष्टता, जी त्या समाजातील इतर अनेक सदस्यांना गंभीर परिणाम भोगावयास लावते. मूलतः सामाजिक समस्या या नैतिक समस्या होत ही व्याख्या कोणी दिली?

५) 'समाजातील लक्षात घेण्या योग्य क्रियाशील विचारवंतांचे लक्ष ज्या सामाजिक परिस्थितीकडे वेधले जाते आणि त्या संदर्भात सामूहिक किंवा इतर कोणतीही क्रिया वा इतर उपाय करण्याची आवश्यकता असते' ही व्याख्या कोणी दिली?

६) 'अशी कोणतीही अनिष्ट परिस्थिती की, जी समुदायातील बहुसंख्य लोकांना अयोग्य वाटते आणि तिच्या पुनर्रचनेसाठी सामूहिक कृतीची आवश्यकता असते' ही व्याख्या कोणी दिली?

१.४ (ब) स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

- १) व्यापक
- २) सामाजिक
- ३) सती प्रथा, बालविवाह, अस्पृश्यता, केशवपन, विधवा विवाह.
- ४) रॉबर्ट मर्टन आणि निसबेट
- ५) केस
- ६) विल्यम स्कॉट : **William Scoot.**

१.५ सरावासाठीचे प्रश्न (दीर्घोत्तरी प्रश्न)

- १) सामाजिक समस्यांचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) सामाजिक समस्यांच्या वर्गीकरणाची चर्चा करा.
- ३) सामाजिक समस्यांच्या अध्ययनाची गरज याविषयी चर्चा करा.

१.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- १) जी. एल. शर्मा : सामाजिक मुद्दे, २०१७. रावत पब्लिकेशन जयपुर.
- २) राम आहुजा : सामाजिक समस्या २०००, रावत पब्लिकेशन, जयपुर.
- ३) राम आहुजा : सोशल प्रॉब्लेम इन इंडिया, रावत पब्लिकेशन, जयपुर.
- ४) राजविवेक एस. : समकालीन भारतीय मुद्दे (समस्या एवं समाधान), २०१३-१४ सिविल सर्विसेस, टाइम्स न्यू दिल्ली.

घटक - २
सामाजिक - आर्थिक समस्या
(Socio - Economic Problems)

अनुक्रमणिका

- ३.० प्रस्तावना
- ३.१ उद्दिष्टे
- ३.२ विषय विवेचन
 - ३.२.१ दारिद्र्य : अर्थ, कारणे आणि उपाययोजना
दारिद्र्याची संकल्पना/अर्थ
 - ३.२.२ बेरोजगारी : अर्थ, कारणे आणि उपाययोजना
- ३.३ सारांश
- ३.४ पारिभाषिक शब्द
- ३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.६ सरावासाठीचे प्रश्न
- ३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके
- ३.१ प्रस्तावना (Introduction) :**

या प्रकरणामध्ये आपण सामाजिक-आर्थिक समस्या/मुद्दे म्हणून दारिद्र्य व बेरोजगारी या दोन समस्यांचा आढावा घेणार आहोत. या दोन्हीही समस्या भारताच्या सामाजिक-आर्थिक समस्या आहेत. त्यात प्रामुख्याने दारिद्र्य हा भारतीय समाज व्यवस्थेचा स्थायीभाव असलेला दिसून येतो. भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये दारिद्र्य ही एक प्रमुख समस्या म्हणून समाविष्ट झाली आहे. दारिद्र्याचे स्वरूप केवळ आर्थिक नसून ते राजकीय-मानसिक, श्रमिक, वैज्ञानिक, सामाजिक अशा घटकांवर अवलंबून असते. दारिद्र्याचा परिणाम हा व्यक्तीचे आरोग्य, तिचे राहणीमान, शिक्षणाचे प्रमाण, सामाजिक परिस्थिती यासारख्या बहुतेक सर्वच घटकांवर होत असतो. समाजातील प्रमुख सामाजिक-आर्थिक प्रश्न म्हणून या घटकांत आपण दारिद्र्याचा अर्थ, दारिद्र्याची कारणे व दारिद्र्य

निर्मुलनासाठी उपाय यांचा अभ्यास करणार आहोत.

तसेच दुसरी सामाजिक-आर्थिक समस्या म्हणून बेरोजगारी या समस्येचा अभ्यास करणार आहोत. भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर निर्माण झालेल्या समस्यांमुळे देशाच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम होतो आणि या सर्व समस्यांचे मूळ बेरोजगारीत आढळते. भारत देशात शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्रात पुरेशा प्रमाणात रोजगार संधी निर्माण न होऊ शकल्याने देशातील बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत गेले. ११ व्या पंचवार्षिक योजनाकाळात देशातील उपलब्ध श्रमशक्तीपैकी ८.२ कोटी लोक बेरोजगार होते. बेरोजगारीमुळे व्यक्तीचे उत्पन्न, उत्पादकता, आरोग्य व मानसिकतेवर प्रतिकूल परिणाम होतात. त्याचा परिणाम समाज व्यवस्था व अर्थव्यवस्थेवर होतो. म्हणून एक प्रमुख सामाजिक-आर्थिक प्रश्न म्हणून या घटकात आपण बेरोजगारीचा अर्थ, बेरोजगारीची कारणे व बेरोजगारीवरील उपाय-योजना यांचा अभ्यास करणार आहोत. या घटकांच्या अभ्यासामुळे दारिद्र्य व बेरोजगारी या दोन प्रमुख समस्यांच्या अभ्यासाला मदत होणार आहे.

३.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास

- १) दारिद्र्याची संकल्पना, कारणे आणि उपाययोजना समजून घेता येईल.
- २) बेरोजगारीचा अर्थ आणि उपाययोजना समजून घेता येईल.

३.२ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter) :

भारतीय समाजातील सामाजिक-आर्थिक समस्या म्हणून दारिद्र्य व बेरोजगारी या दोन समस्यांचा अभ्यास या घटकात करणार आहोत. दारिद्र्य ही एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे. मनुष्याच्या प्रमुख मुलभूत गरजा यामुळे पूर्ण होत नाहीत. सर्वसामान्य जीवन जगताना अनेक मुलभूत गोष्टींची कमतरता दारिद्र्यामुळे निर्माण होत असते. या घटकात आपण दारिद्र्याची संकल्पना, दारिद्र्याची कारणे व दारिद्र्य निर्मुलनाचे उपाय यांचा अभ्यास करणार आहोत. यामुळे आपणास दारिद्र्याची संकल्पना स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

बेरोजगारी ही एक प्रमुख सामाजिक समस्या आहे. बेरोजगारी, दारिद्र्य, गुन्हेगारी, व्यसनाधिनता अशा अनेक समस्यांना चालना देऊ शकते. बेरोजगारीमुळे सर्वसामान्य आर्थिक जीवन जगणेही शक्य नसते त्यामुळे या घटकात आपण बेरोजगारीचा अर्थ, बेरोजगारीची कारणे व बेरोजगारीवरील उपायांचा अभ्यास करणार आहोत. या अभ्यासामुळे आपणास बेरोजगारीचे मुळ स्वरूप स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

* दारिद्र्याची समस्या :

दारिद्र्य ही आर्थिक समस्या आहे. त्याचप्रमाणे सामाजिक समस्यादेखील आहे. दारिद्र्य किंवा गरीबी व्यक्तीला मिळणाऱ्या अत्यल्प उत्पन्नामुळे निर्माण होते. उलट कमी असल्यामुळे व्यक्ती आपल्या जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता करू शकत नाही. सामान्यपणे ज्यांना आपल्या मुलभूत स्वरूपाच्या जीवनावश्यक अशा गरजांची

पूर्तता करता येत नाही. अशांचा समावेश 'दारिद्री व्यक्ती' या सदरात करावा लागतो. या समाजातील बहुसंख्य लोकांना किमान पातळीवरचे आर्थिक जीवन जगता येत नाही. अशा समाजाला 'दारिद्री समाज' म्हणता येईल.

विसाव्या शतकातील ज्या समस्येने अर्थतज्ञ व समाजशास्त्रज्ञांचे सर्वाधिक लक्ष वेधले आहे आणि ज्या समस्येची सोडवणूक योग्य प्रकारे केली गेली नाही तर सर्वांच्या चिंतेची व चिंतनाची समस्या बनणार आहे ती समस्या म्हणजे दारिद्र्याची समस्या होय. दारिद्र्याची समस्या निर्माण होण्यास आर्थिक कारणांबरोबरच सामाजिक कारणेदेखील जबाबदार आहेत. दारिद्र्याच्या समस्येतून गुन्हेगारी, व्यसनाधिनता, आत्महत्या, भिक्षावृत्ती, अनारोग्य अशा अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होतात. म्हणून समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, दारिद्र्य ही केवळ आर्थिक समस्या नाही तर ती एक सामाजिक समस्या देखील आहे. दारिद्र्यातून व्यक्तिगत आणि सामाजिक विघटनाला चालना मिळू शकते. म्हणून दारिद्र्य ही गंभीर सामाजिक समस्या आहे. यानंतर आपण दारिद्र्याची संभाव्यता, कारणे व उपायांचा अभ्यास करणार आहोत.

* दारिद्र्याची संकल्पना/अर्थ :

दारिद्र्य ही एक सामाजिक आर्थिक समस्या आहे. त्यामुळे तिचा अभ्यास समाजशास्त्राबरोबर अर्थशास्त्रातही केला जातो. व्यक्तीचे एकूण उत्पन्न, खर्च, उपभोग, मुलभूत गरजा आणि उत्पन्नाची साधने यामुळे अर्थशास्त्रात दारिद्र्याचा विचार होतो. तर व्यक्तीचे राहणीमान, शिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन, सामाजिक संबंध, सामाजिक दर्जा व सामाजिक संरचना यावर एकूण सांपत्तिक स्थितीचा प्रभाव पडत असल्यामुळे समाजशास्त्रात ही समस्या महत्त्वाची मानली जाते. प्रत्येक व्यक्तीला जीवंत राहण्यासाठी किंवा सामान्य जीवन जगण्यासाठी काही आवश्यक गरजांची पूर्तता होणे महत्त्वाचे आहे. मोटार, स्कूटर, फ्रिज, टी. व्ही., मनोरंजन या गोष्टी आवश्यक आहेत. परंतु या वस्तू जीवनावश्यक नाहीत. व्यक्तीला आपल्या जीवनाचा एक किमान स्तर टिकवून ठेवण्यासाठी अन्न, वस्त्र आणि निवारा या गोष्टी आवश्यक असतात. जेव्हा स्वतः व्यक्ती आणि तिच्यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांच्या या आवश्यक गरजांची पूर्तता होत नाही. त्यामुळे व्यक्तीला किमान आर्थिक पातळीवरचे जीवन देखील जगता येत नाही. तेव्हा या अवस्थेस 'दारिद्र्य' असे म्हणतात.

अनेक विचारवंतांनी दारिद्र्याची समस्या व संकल्पना स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सामान्यपणे दारिद्र्य ही एक अशी स्थिती आहे, कि जी एखाद्याकडे काय आहे व काय असावे, याबाबतीत विसंगती निर्माण करते. हेन्री बरस्टेन यांनी दारिद्र्याचे निदर्शक मांडले आहेत. त्यात प्रामुख्याने उपजिवीकेच्या साधनांची कमतरता, पैसा-जमीन यासारख्या साधनसंपत्तीचा अभाव, असुरक्षिततेची व नैराश्याची भावना तसेच साधन-संपत्तीच्या अभावामुळे सामाजिक संबंधात येणारे अडथळे इ. गोष्टी निदर्शक मांडल्या आहेत. दारिद्र्याच्या संदर्भात आर्थिक दृष्टीकोनातून अर्थशास्त्रज्ञांनी व्याख्या दिल्या आहेत. त्याचप्रमाणे गिलिन व गोडार्ड यांनी समाजशास्त्रीय दृष्टीने व्याख्या दिल्या आहेत. सामाजिक समस्या या दृष्टीने दारिद्र्याचा अभ्यास करित असताना या व्याख्या लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे.

* **दारिद्र्याची व्याख्या :**

१) **गिलीन आणि गिलीन :** “दारिद्र्य ही एक अशी परिस्थिती आहे की , ज्यामुळे कोणतीही व्यक्ती अपुरे उत्पन्न किंवा गैरवाजवी खर्चामुळे स्वतःचा जीवनस्तर उंचावू शकत नाही. व्यक्ती स्वतःची मानसिक तंदुरुस्ती टिकवून ठेवू शकत नाही. तसेच ते ज्या समाजाचे सदस्य आहेत त्या समाजाच्या जीवनमुल्याप्रमाणे योग्य प्रकारे काम करू शकत नाहीत. ”

२) **गोडार्ड :** “एक व्यक्ती आणि तिच्यावर अवलंबून असणारे इतर लोक यांचे स्वास्थ्य, आरोग्य व त्यांची कार्यक्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या वस्तुंचा अपुरा पुरवठा म्हणजे दारिद्र्य होय.”

३) **मायकेल हॅरिंग्टन :-** “विशिष्ट समाजातील मुल्ये, विश्वास आणि प्रचलित तंत्रज्ञानाशी मिळत्या-जुळत्या अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण आणि मनोरंजनापासून वंचित असणे म्हणजे दारिद्र्य होय.”

४) **अमर्त्य सेन :-** “एखाद्या व्यक्तिला त्यांनी जोपासलेल्या मुल्यांप्रमाणे जगता न येणे म्हणजे दारिद्र्य होय.”

५) **अँडम स्मिथ :-** “ज्या व्यक्ती उत्तम प्रकारे जीवन जगण्यासाठी आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा करता येत नसल्यामुळे गुणवत्ताहीन वस्तुंवर जगतात त्यांना दरिद्री असे म्हणतात.”

वरील व्याख्येवरून दारिद्र्याचा अर्थ स्पष्ट होतो. दारिद्र्य ही अशी परिस्थिती किंवा अवस्था असते की, ज्यावेळी व्यक्तीच्या उत्पन्नामध्ये व्यक्ती स्वतःच्या आणि आपल्या कुटुंबातील सदस्यांच्या आवश्यक गरजांची पूर्तता करू शकत नाहीत. त्यामुळे व्यक्ती व तिच्या कुटुंबातील सदस्य किमान आर्थिक जीवन व्यतित करू शकत नाहीत. दारिद्र्यामुळे लोकांना आपल्या मुलभूत गरजादेखील पूर्ण करता न आल्याने जीवनाचा एक न्यूनतम स्तर देखील टिकवून ठेवता येवू शकत नाही. त्यामुळे, अशा लोकांना योग्य आहार, पुरेशी जीवनसत्त्वे, प्रथिने व उष्मांक मिळत नसल्याने त्यांचे आरोग्य धोक्याचे बनते. त्यामुळे दारिद्र्य ही गंभीर सामाजिक समस्या आहे.

दारिद्र्याचे प्रकार :

जगातील अनेक देशांत मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य आहे. या दारिद्र्याचे मोजमाप करणे सोपे नाही. वरील व्याख्येवरून दारिद्र्याचा अर्थ स्पष्ट होतो. मात्र, निरपेक्ष दारिद्र्य व सापेक्ष दारिद्र्य या दोन संकल्पना अभ्यासल्यानंतर दारिद्र्याचा अर्थ स्पष्ट होईल.

१) **निरपेक्ष दारिद्र्य :-** व्यक्तीला आपल्या किमान मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी काही किमान उत्पन्न मिळणे गरजेचे असते. जर त्या व्यक्तीचे उत्पन्न किमान पातळीपेक्षाही कमी असेल तर ती व्यक्ती निरपेक्ष दृष्टीने दरिद्री समजली जाते. दारिद्र्यरेषा निश्चित करताना किमान मुलभूत गरजा किंवा किमान राहणीमानाची पातळी निश्चित केली जाते. याचाच अर्थ दारिद्र्यरेषा निश्चित करावी लागते. दारिद्र्य रेषेच्याखाली उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तीला गरीब मानले जाते. व्यक्तीला किती कॅलरीज अन्न मिळाले पाहिजे, किमान वस्त्र व निवारा यांची

उपलब्धता झाली पाहिजे हे त्यांच्या किमान मुलभूत गरजांच्या निश्चितीसाठी आवश्यक असते. या किमान गरजा भागविण्यासाठी किती खर्च लागेल हे दारिद्र्यरेषेच्या निश्चितीने ठरविले जाते. अशाप्रकारे निरपेक्ष दारिद्र्यामुळे दरडोई उत्पन्न, दरडोई उपभोग खर्च, अन्नधान्याचा दरडोई उपभोग, व्यक्तीला मिळणाऱ्या दरडोई कॅलरीज इत्यादींची कल्पना येते.

२) सापेक्ष दारिद्र्य :- समाजातील आर्थिक स्तरावरील असमानता किंवा विषमतेवर सापेक्ष दारिद्र्य अवलंबून असते. एक व्यक्ती किंवा गटाच्या आर्थिक क्षमतेची तुलना जेव्हा दुसऱ्या व्यक्ती किंवा गटाशी केली जाते तेव्हा परस्पर तुलनेच्या आधारे कमी किंवा निम्न स्तरातील उत्पन्न गटातील व्यक्ती किंवा समुहाला दारिद्र्य मानले जाते. यालाच 'सापेक्ष दारिद्र्य' म्हटले जाते. उदा- 'अ' नावाच्या उद्योगपतीकडे ५० लाख रू. ची कार आहे. सापेक्ष अर्थाने 'ब' नावाचा उद्योगपती स्वतःला 'अ' नावाच्या उद्योगपतीपेक्षा गरीब मानतो. अमेरिकेतील गरीबांचे उत्पन्न देखील भारतीय मध्यम वर्गीयापेक्षा जास्त आढळते. ही सापेक्ष दारिद्र्याची उदाहरणे आहेत. दारिद्र्य ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने श्रीमंत-गरीब या भेदावरून ठरत असली तरी 'सापेक्ष दारिद्र्य' ही संकल्पना दारिद्र्याचे निश्चित स्पष्टीकरण करण्यास असमर्थ ठरते.

दारिद्र्य रेषा (Poverty Line) :

दारिद्र्याची संकल्पना नेमकी स्पष्ट होण्यासाठी दारिद्र्यरेषेचा वापर केला जातो. प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या शरीरासाठी आवश्यक असणारे उष्मांक (Calories) देणाऱ्या आहारासाठी महिन्याला जो मासिक उपभोग खर्च येतो. यावरून दारिद्र्यरेषा निश्चित केली जाते. म्हणजेच किमान जीवन जगण्यासाठी मुलभूत प्राथमिक वस्तू व सेवांची उपभोग खर्चाची कमीत-कमी पातळी ज्या रेषेने दर्शविली जाते तिला 'दारिद्र्य रेषा' म्हणतात. एखाद्या कुटुंबाला महिन्याकाठी किमान आवश्यक असणाऱ्या अन्न, वस्त्र, निवारा, पाणी, शिक्षण, आरोग्य इत्यादी वस्तुंचे प्रमाण ठरविले जाते. नंतर त्याच किंमतीत रूपांतर करून जगण्यासाठी किती किमान रक्कम आवश्यक आहे हे निश्चित केले जाते. ती निश्चित रक्कम दारिद्र्य रेषा निश्चित करते. ज्यांचे उत्पन्न या रक्कमेपेक्षा कमी आहे. अशी व्यक्ती दारिद्र्यरेषेखाली आहे असे मानले जाते.

दारिद्र्याचे मापन करण्यासाठी काही निकष ठरवून त्या आधारे दारिद्र्याची पातळी ठरविली जाते. ते निकष पुढीलप्रमाणे आहेत.

(अ) दरडोई उष्मांकाचे सेवन :- डॉ. वि. म. दांडेकर यांनी हा निकष मांडला. मनुष्याला जगण्यासाठी उष्मांकांची (Calories) गरज असते. उष्मांकाच्या आधारे दारिद्र्यरेषा निश्चित करता येते. योजना आयोगाच्या मते ग्रामीण भागात प्रत्येक व्यक्तीला रोजच्या आहारातून २४०० उष्मांक प्रत्येक दिवशी तर शहरी भागात २१०० उष्मांक प्रत्येक दिवशी मिळाले पाहिजेत. म्हणून ज्यांना एवढा उष्मांक मिळत नाही त्यांना दारिद्र्य समजले जाते.

(ब) दरडोई उपभोग खर्च :- अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला अन्नाबरोबरच वस्त्र, निवारा, आरोग्य, मनोरंजन अशा बाबींची गरज असते. त्यामुळे दारिद्र्यरेषा निश्चित करताना उष्मांकाबरोबरच या बाबींचा

विचार करणे महत्त्वाचे आहे.

(क) दरडोई उत्पन्न :- डॉ. रथ यांनी दरडोई उत्पन्नाचा निकष वापरून एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या देशातील लोकसंख्येने भाग दिल्यास दरडोई उत्पन्न मिळते. डॉ. दांडेकर व रथ यांनी दरडोई उत्पन्नाच्या निकषावरून १९६८-६९ मध्ये दारिद्र्यरेषा निश्चित केली.

(ड) राहणीमानाचा दर्जा :- एखादी व्यक्ती आवश्यक सुखसोयी किती प्रमाणात पूर्ण करते त्यावर व्यक्तीचे राहणीमान अवलंबून असते. अपुरे अन्न, हलके कपडे, अयोग्य निवास, कमकुवत आरोग्य, आजारपण ही निम्न राहणीमानाची लक्षणे आहेत. ही लक्षणे दरिद्री लोकात आढळतात. दारिद्र्याचे मोजमाप करण्यासाठी हा निकष योग्य वाटला तरी लोकांचे राहणीमान दर्जाचे मोजमाप करणे कठीण आहे.

वरील सर्व दारिद्र्य निश्चितीचे निकष विचारात घेतल्यास असे दिसून येते की, ज्या व्यक्तींना किमान आर्थिक पातळीवरचे जीवन जगता येत नाही त्यांना 'दरिद्री' म्हटले जाते. त्यात त्या व्यक्तीचे दरडोई उष्मांकाचे सेवन, दरडोई उत्पन्न व दरडोई उपभोग खर्च व एकूण राहणीमान याचा विचार करून दारिद्र्यरेषा निश्चित केली जाते.

वरीलप्रमाणे आपण दारिद्र्याचा अर्थ, व्याख्या, प्रकार व दारिद्र्य रेषा याचा अभ्यास करून दारिद्र्याची संकल्पना समजून घेतली आहे.

दारिद्र्याची कारणे :

दारिद्र्याच्या कारणांचा विचार वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून केला जातो. सर्व सामाजिक समस्यांमध्ये दारिद्र्य ही एक गंभीर सामाजिक-आर्थिक समस्या आहे. पारंपरिक समाजात दारिद्र्याकडे एक शाप म्हणून पाहिले जात होते. मात्र, आधुनिक समाजात व्यक्तीला रोजगार मिळविण्यात आलेले अपयश, आर्थिक विषमता, संधीचा अभाव, शिक्षणाचा अभाव, अन्याय अशा अनेक अर्थाने दारिद्र्याकडे पाहिले जाते. व्यक्तीगत जीवन व सामाजिक परिस्थिती या दृष्टीकोनातून दारिद्र्याच्या कारणांचा आढावा घ्यावा लागेल. दारिद्र्य समस्या सोडविण्यासाठी अनेक शासकीय प्रयत्न, शोध व संशोधकाकडून प्रयत्न झाले आहेत. त्यात प्रामुख्याने डेव्हिड एल्श व राम आहुजा यांनी दारिद्र्याच्या कारणांचा आढावा घेतला आहे. त्याचा आपण विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

(अ) डेव्हिड एल्श : यांनी दारिद्र्याची व्यक्ती, संस्कृती किंवा उपसंस्कृती आणि समाजरचना अशी तीन कारणे सांगितली आहेत ती पुढीलप्रमाणे.

१) व्यक्ती :- व्यक्तीच्या व्यक्तिगत जीवनावर आधारित व्याप्तीसाठी जी विचारसरणी सांगितली जाते त्यावरून दारिद्र्य निश्चित होवू शकते. सर्वसाधारणपणे व्यक्तीचे कौशल्य, कार्यक्षमता, प्रयत्नशीलता, ध्येयवादी वृत्ती, नकारात्मक दृष्टीकोन, मिळणारी संधी अशा अनेक गोष्टीवर व्यक्तीचे यश-अपयश अवलंबून असते. मात्र व्यक्तीने आर्थिक स्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न न करणे, आळशी असणे, निर्णय क्षमतेचा अभाव, आलेली संधी सोडून देणे, दैववादी असणे अशा विविध बाबींमुळे व्यक्तीची आर्थिक स्थिती दरिद्री बनते. म्हणजेच व्यक्ती

दारिद्र्यासाठी कारणीभूत ठरते.

२) दारिद्र्याची संस्कृती अथवा उपसंस्कृती :- समाजातील व्यक्तींच्या राहणीमानाचे स्वरूप कसे आहे याच्याशी दारिद्र्याचा संबंध येतो. समाजातील अनेक लहान-मोठ्या समुहातील अनेक व्यक्ती कपडे, राहणीमान, विचार श्रद्धा व जीवनमुल्यात सहजासहजी बदल करित नाहीत. उलट आहे त्या परिस्थितीत राहण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांना ते राहणीमान सुरक्षित वाटते. 'ऑक्सर लुईस' यांनी १९५९ मध्ये मेक्सिकोमधील झोपडपट्ट्यात केलेल्या अभ्यासात असे आढळून आले की, गरीब लोक आपले राहणीमान बदलू नये म्हणून आपल्या आर्थिक दर्जात बदल करण्याचे टाळतात आणि त्यामुळेच अशा व्यक्ती नेहमीच दारिद्र्यात राहतात. म्हणजेच गरीबांची जीवन जगण्याची स्वतःची संस्कृती अथवा उपसंस्कृती असते. त्यामुळेच लुईस यांनी गरीबांच्या प्रतिकूल जीवन जगण्याच्या पद्धतीला दारिद्र्याची संस्कृती म्हटले आहे. अशाप्रकारे गरीबांना त्यांचे स्वतःचे एक प्रकारचे राहणीमान असते व ते टिकविण्याचा प्रयत्न देखील केला जातो. यालाच दारिद्र्याची संस्कृती/उपसंस्कृती म्हटले जाते.

३) समाज रचना :- आधुनिक समाजशास्त्रज्ञ समाज रचना हे दारिद्र्याचे कारण मानतात. समाजातील गरीबीला पोषक सामाजिक परिस्थिती, बेरोजगारी, कमी वेतनावर करावे लागणारे काम, कुशल मनुष्यबळाचा अभाव, कौशल्यांचा अभाव, पारंपरिक व्यवसाय व समाजातील सामाजिक संस्था यामुळे दारिद्र्य कमी होत नाही. समाजातील काही घटक आपल्या सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय स्वार्थासाठी दारिद्र्याची परिस्थिती टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. उदा. भारतात अनेकवेळा विविध राजकीय पक्ष दारिद्र्य निर्मुलनासाठी विशेष प्रयत्न करित नाहीत. कारण दारिद्र्यात असणारा वर्ग त्यांना मतदानासाठी सहजपणे वापरता येवू शकतो. म्हणजेच दारिद्र्य असणारी एक विशिष्ट समाज रचना टिकवून ठेवण्याचा केला गेलेला प्रयत्न हे दारिद्र्याचे एक प्रमुख कारण आहे.

(ब) राम आहुजा : यांनी दारिद्र्याची आर्थिक, लोकसंख्यात्मक व सामाजिक कारणे सांगितली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे.

१) आर्थिक कारणे :- सामान्यपणे दारिद्र्याची आर्थिक कारणे संबंधित असतात. व्यक्तीचे उत्पन्न, कार्यक्षमता व राहणीमानाचा दर्जा अशा घटकांवर दारिद्र्याचे स्वरूप निश्चित होत असते. व्यक्तीचा आर्थिक दर्जा ठरवणारे घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

(अ) अपुरा विकास :

भारतातील दारिद्र्याला सर्वच क्षेत्रातील अपुरा विकास हे आर्थिक कारण जबाबदार आहे. विविध पंचवार्षिक योजना तसेच राज्यांचे विविध प्रकल्प याद्वारे देशात विकासाचे विविध प्रकल्प राबविण्यात आले तसेच दारिद्र्यातील व्यक्तींचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी विविध कार्यक्रम आखले गेले होते. यातील अनेक कार्यक्रमांला आलेले अपयश दारिद्र्य कारणीभूत ठरले आहे. अर्थव्यवस्थेचा विकास होण्यासाठी औद्योगिक उत्पन्न, वाहतूक आणि दळणवळण साधनांत वाढ, रोजगार व्यवसायाचा विकास, लघुउद्योगांना चालना,

कर्जपुरवठा, अनुदान, शेती क्षेत्राचा विकास, सेवा क्षेत्राचा विस्तार तसेच मानवी साधनसंपत्तीचा विकास अशा घटकांचे योगदान आवश्यक असते. याबरोबरच आर्थिक विकासाच्या विविध प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीसाठी शासकीय पातळीवर दूरदृष्टी व उदासीनतेचा अभाव असणे गरजेचे असते अन्यथा दारिद्र्याचे प्रमाण वाढत जाते.

२) वाढती महागाई व भांडवलचा अभाव :- अपुरा पुरवठा व वाढती मागणी यामुळे जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती वाढतात. याबरोबरच अन्य कारणांनी महागाई वाढते. याचा परिणाम कनिष्ठ आर्थिक स्तरातील लोकांना जीवनावश्यक वस्तू मिळवण्यासाठी स्वतःचे उत्पन्न अपुरे ठरते. यातून दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येत वाढ होते. व्यक्तिगत पातळीवर अपुरे आर्थिक उत्पन्न जसे दारिद्र्याला कारणीभूत ठरते तसेच देशाच्या पातळीवर अपुरे भांडवल समाजाच्या विकासात अडथळा बनते. भारतात निर्यातीचे प्रमाण हे आयातीपेक्षा कमी आहे. निर्यातीचे प्रमाण कमी असल्याने परकीय चलनाचा अभाव निर्माण होतो. आयातीसाठी कर्जे काढावी लागतात. देशांतर्गत आर्थिक विकास व निर्यात वाढीसाठी औद्योगिक क्षेत्रात वाढ करणे आवश्यक असते. मात्र अपुऱ्या भांडवलामुळे औद्योगिक क्षेत्र, सेवा क्षेत्र तसेच इतर क्षेत्रात वाढ न झाल्याने अशा समाजात गरीबी वाढत जाते.

३) कुशल मनुष्यबळाचा अभाव :- जेव्हा व्यक्तीजवळ योग्य व रोजगाराभिमुख शिक्षण, पात्रता आणि कौशल्य यासारख्या घटकांचा अभाव असतो तेव्हा अशा व्यक्ती योग्य स्वरूपाचा रोजगार मिळवण्याच्या दृष्टीने असमर्थ ठरतात. तसेच औद्योगिक क्षेत्र, सेवा क्षेत्र व शेतीक्षेत्रात रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने योग्य संधी लोकांना उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. बेरोजगारी आणि अल्प स्वरूपाची रोजगारी याचा देशाच्या आर्थिक वाढीवर परिणाम होत असतो. आज भारतात कुशल मनुष्यबळास पुरेश्या नोकऱ्या उपलब्ध नाहीत. भांडवलाच्या अभावामुळे स्वयंरोजगार तसेच लघुउद्योग निर्माण करता येत नाहीत. त्यामुळे अकुशल मनुष्यबळाबरोबरच कुशल मनुष्यबळास देखील दारिद्र्यात जीवन जगावे लागत आहे.

४) बेकारीत वाढ :- भारतात जेव्हा यांत्रिकीकरण सुरू झाले तेव्हा पारंपरिक हस्तव्यवसाय, कुटीरोद्योग यावर परिणाम होवून अनेक कारागीर बेकार झाले. पुढे स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतीचे यांत्रिकीकरण होऊ लागल्याने शेतातील रोजगार कमी होवून शेतमजूर बेकार झाले. शहरात औद्योगिक क्षेत्रात वाढ झाली. मात्र, ज्या तुलनेत औद्योगिक क्षेत्रात वाढ न झाल्याने लाखो तरुण बेकार आहेत. याशिवाय स्वयंचलित यंत्रे, संगणकीकरण यामुळे देखील कामगारांना बेकार व्हावे लागत आहे. तसेच रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी आवश्यक आहे. त्या वेगाने होत नसल्याने बेकारी प्रचंड प्रमाणात वाढून दारिद्र्याचे प्रमाण वाढत आहे.

५) पारंपरिक शेती व्यवसाय :- भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. आजही ६५ टक्के लोक या व्यवसायावर अवलंबून आहेत. या लोकसंख्येत अत्यल्प शेती असणारे व शेतमजुरांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. शेतीत अत्यल्प उत्पन्न व केवळ सुगीच्या वेळीच मिळणारे काम यामुळे अल्पभूसंधारक व शेतमजूर गरीब राहतात. तसेच जी शेती केली जाते ती परंपरागत व नैसर्गिक लहरीवर आधारीत असल्याने दारिद्र्यात भर पडते. याबरोबरच शेती व शेतकऱ्यांविषयी अपुऱ्या योजना, सुधारीत बी-बियाणे व खते यांचा अभाव, तंत्रज्ञानचा अभाव, अपुरे भांडवल, बाजारपेठांचे अज्ञान, हमीभावाची अशाश्वती अशा अनेक बाबींमुळे शेती व्यवसायात आर्थिक विकासाची गती मंद राहिली आहे. परिणामी पारंपरिक शेती हे दारिद्र्याचे प्रभावी कारण बनले आहे.

(क) लोकसंख्यात्मक कारणे :

भारतात लोकसंख्येची होणारी प्रचंड वाढ दारिद्र्याला कारणीभूत ठरत आहे. कारण लोकांच्या मुलभूत गरजांवर होणारा खर्च सातत्याने वाढत आहे. या मुलभूत गरजांच्या किंमतीवर लोकसंख्यात्मक घटकांचा परिणाम होवून समाजातील बहुसंख्य लोक गरीबीतच राहत आहेत. आज लोकसंख्येच्या वाढत्या प्रभावामुळे समाजाचा किमान विकास, रोजगार संधी, शिक्षण, आरोग्य व निवासाच्या सोई लोकांना मिळत नाहीत. आज कुटुंबात एकाच मिळवत्या व्यक्तीवर आधारीत असणाऱ्यांची संख्या वाढत असल्याने त्याचा परिणाम कुटुंबातील आरोग्य, शिक्षण व राहणीमानावर झाला आहे.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे अनेक बाबी दुर्मिळ होत चालल्या आहेत. दारिद्र्यामुळे लोकांना योग्य व पुरेसा आहार मिळत नाही. दूषित वातावरणात रहावे लागते. लोकांचे आरोग्य व कार्यक्षमतेवर त्याचा परिणाम होवून आर्थिक उत्पन्न घटते. दारिद्र्य व आरोग्याचा जवळचा संबंध आहे आणि आर्थिक उत्पन्नाचा शिक्षणाशी संबंध आहे. त्यामुळे कमी उत्पन्नामुळे शिक्षण नाही, शिक्षण नसल्याने रोजगार नाही, रोजगार नसल्याने गरीबी वाढते. म्हणूनच लोकसंख्यात्मक घटक गरीबीला कारणीभूत ठरतात.

(ड) सामाजिक कारणे :

समाजातील अंधश्रद्धा, दैववाद, परंपरावाद, जातीयवाद, सांप्रदायिकता व प्रादेशिकवाद अशा अनेक कारणामुळे देखील गरीबीचे प्रमाण वाढत जाते. या सामाजिक घटकांमुळे व्यक्तीची मानसिकता संकुचित व पूर्वग्रहदूषित बनते याचा परिणाम व्यक्तीच्या कार्यक्षमतेवर व दृष्टीकोनावर होवून गरीबी वाढते. अनेक वेळा दैववाद व परंपरेमुळे लोकांच्यात स्थितीशीलता येते. यामुळे लोक प्रयत्नवादी बनत नाहीत. जातीयव्यवस्थेमुळे व्यक्तिगत गुणवत्तेपेक्षा जातीचे व्यवसाय करण्यास प्राधान्य दिले गेले. पारंपरिक व्यवसायामुळे नवीन तंत्र व मंत्राचा वापर केला गेला नाही. त्यामुळे केवळ जगण्याच्या गरजा पूर्ण करण्याला प्राधान्य दिले गेले. धर्म व प्रथा-परंपरेच्या प्रभावामुळे समाज स्थितीशील बनला. संयुक्त कुटुंब पद्धतीमुळे निष्क्रियता व आळशी प्रवृत्ती वाढली. स्त्रियांना नेहमीच पुरुषांची मालमत्ता समजून शिक्षण व विकासापासून सुरू ठेवले गेले. याशिवाय दुसऱ्या प्रदेशात काम करता येणार नाही अशा अवास्तव भीतीमुळे लोकांची कार्यक्षमता कमी होते. अशा अनेक सामाजिक कारणामुळे दारिद्र्य वाढत जाते.

(इ) नैसर्गिक व इतर कारणे :

महापूर, दुष्काळ, भूकंप, मृत्यू, नैसर्गिक साधनसंपत्तीची कमतरता, वाळवंटी प्रदेश, प्रतिकूल हवामान अशा कारणामुळेदेखील गरीबी वाढत जाते. या बरोबरच सामाजिक विषमता, भांडवलाचा अभाव, भ्रष्टाचार, शेतजमिनीचे असमान वाटप, राज्यांच्या समतोल विकासात अडथळे, निरक्षरता, दोषपूर्ण शिक्षणव्यवस्था, आरोग्य सुविधांचा अभाव, विविध शासकीय योजनातील अपयश, आर्थिक विषमता अशा अनेक कारणामुळे गरीबी वाढतच जाते.

अशा प्रकारे व्यक्तीगत, आर्थिक, सामाजिक, लोकसंख्यात्मक व नैसर्गिक कारणामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण सातत्याने वाढत जात आहे.

*** दारिद्र्य निर्मुलनासाठी उपाययोजना :**

भारत देशात दारिद्र्याची समस्या गंभीर स्वरूप धारण करित आहे. ही समस्या सोडविण्यासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात केंद्र व राज्य सरकारने अनेक प्रकारच्या शासकीय पातळीवर उपाय योजना अंमलात आणल्या आहेत. या योजनांच्या माध्यमातून प्रामुख्याने ग्रामीण व शहरी समुदायातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्याचा प्रयत्न होत आहे. त्या उपाय-योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

(अ) शासकीय उपाययोजना :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर गरीबी निर्मुलनासाठी शासकीय पातळीवर प्रयत्न केले जात आहेत. त्यात पंचवार्षिक योजना, राष्ट्रीयीकरण तसेच २० कलमी कार्यक्रमाद्वारे गरीबी निर्मुलनाचे प्रयत्न केले गेले. त्याबरोबरच पुढील योजना राबविण्यात आल्या आहेत.

१) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (IRDP)

(Integrated Rural Development Programme) :-

भारत सरकारने दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांचे उत्पन्न वाढवणे, रोजगार उपलब्ध करून देणे, ग्रामीण कुटीरोद्योगांना चालना देणे, अनुसूचित जाती-जमातीच्या कुटुंबांचे उत्पन्नात वाढ करणे या प्रमुख उद्देशातून मार्च १९७६ मध्ये २० निवडक जिल्ह्यांमध्ये हा कार्यक्रम सुरू केला. पुढे २ ऑक्टोबर १९८० पासून महात्मा गांधीच्या जयंतीनिमित्त सर्व देशात हा कार्यक्रम लागू केला.

२) किमान गरजा योजना (MNP) (Minimum Need Programme) :-

ग्रामीण दारिद्र्य कमी करण्यासाठी १९७४-७५ पासून ही योजना सुरू केली. त्यात शिक्षण, पाणी-पुर्वठा, आरोग्य, रस्ते, घरकुल, वीज, गलिच्छ वस्ती सुधारणा इ. किमान गरजांच्या पूर्ततेसाठी काही खर्चाची तरतूद करण्यात आली.

३) गरीबी हटाव कार्यक्रम :-

१९ मार्च १९७१ मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी 'गरीबी हटाव' कार्यक्रमाला प्रारंभ केला. १९७५ मध्ये गरीबी निर्मुलनाचा २० कलमी कार्यक्रम तयार करून त्याची अंमलबजावणी संपूर्ण देशात केली.

४) जवाहर रोजगार योजना :-

दरिद्री कुटुंबातील किमान एका व्यक्तीस वर्षाकाठी ५० ते १०० दिवसासाठी त्याच्या घराजवळच रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी एप्रिल १९८९ मध्ये या योजनेची घोषणा करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत ५०% काम महिलांसाठी राखीव ठेवून या योजनेची जबाबदारी ग्रामपंचायतीवर सोपविण्यात आली होती.

५) महिला व बालविकास योजना :-

ग्रामीण भागातील महिलांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण व बँकेकडून अर्थसहाय्य देण्यासाठी १९८२ मध्ये ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजने अंतर्गत गरोदर मातांचे पोषण, बालकांना पोषण आहार, आरोग्य तपासणी असे उपक्रम राबविण्यात आले.

६) राष्ट्रीय ग्रामीण युवक स्व-रोजगार प्रशिक्षण योजना

(TRYSEM - Training of Rural Youth for Self Employment) :-

ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्यासाठी ही योजना १५ ऑगस्ट १९७९ मध्ये सुरू करण्यात आली. कमी उत्पन्न गटातील बेरोजगार व्यक्तींना स्वतःचा उद्योग सुरू करता यावा यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेत दारिद्र्यरेषेवरील अनुसूचित जाती-जमाती, महिला, अपंग यांना प्राधान्याने समाविष्ट करून विविध व्यवसायांचे प्रशिक्षण दिले गेले. याचा परिणाम ग्रामीण भागात अनेक तरूणांनी स्वतःचा रोजगार सुरू केला.

७) ग्रामीण भूमिहीन रोजगार कार्यक्रम :-

१९८३ पासून ग्रामीण भागात भूमिहीन शेतकरी, स्त्रिया, मागास जाती-जमातीच्या लोकांना रोजगाराची संधी देण्यासाठी हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम व ग्रामीण भूमिहीन रोजगार कार्यक्रम पुढे एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमात समाविष्ट केले गेले.

८) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम :-

१९७७ मध्ये ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना रोजगार उपलब्ध करण्यासाठी हा कार्यक्रम सुरू झाला. मात्र १९८० मध्ये तो राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमात समाविष्ट केला गेला.

९) अंत्योदय अन्न योजना :-

२५ डिसेंबर २००१ मध्ये ही योजना सुरू करण्यात आली. दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना अन्न उपलब्ध करून देणे हा योजनेचा प्रमुख उद्देश होता.

१०) इतर शासकीय योजना :-

१ एप्रिल १९९९ रोजी स्वर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजना लागू करण्यात आली. तसेच १ डिसेंबर १९७७ पासून स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना सुरू करण्यात आली. याबरोबरच राष्ट्रीय सामाजिक सहकारी योजना (१५ ऑगस्ट १९९५), वाल्मीकी आंबेडकर आवास योजना (२००५), संजय गांधी निराधार योजना, अवर्षण भागासाठी कार्यक्रम, शेतीला बारमाही पाणीपुरवठा अशा अनेक योजना लागू करण्यात आल्या आहेत.

भारत सरकार व राज्य सरकारांच्या मार्फत अनेक शासकीय योजना लागू करण्यात आल्या. त्याचबरोबर राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कायदा - २०१३, माध्यान्ह भोजन योजना - १९९५, सर्वासाठी घर योजना, महात्मा गांधी

राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा, जनधन योजना, उज्वला गॅस योजना, मेक इन इंडिया, स्टार्ट अप इंडिया या योजनांना चालना देण्यात आलेली आहे. त्यातील काही योजना प्रभावशाली ठरल्या. मात्र, परिपूर्ण दारिद्र्य निर्मुलन या विविध योजनाद्वारे शक्य झाले नाही.

(ब) इतर उपाय :

दारिद्र्य निर्मुलनाच्या वरील शासकीय योजनांबरोबर खालील इतर उपायांचा आपण विचार करणार आहोत.

१) लोकसंख्या नियंत्रण :- वाढती लोकसंख्या अनेक समस्यांना कारणीभूत ठरते आहे. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नवाढीस बाधा आणण्याचे काम वाढती लोकसंख्या करते. त्यामुळे लोकसंख्या नियंत्रणाचे कायदे करणे तसेच लोकसंख्यावाढीचे दुष्परिणाम लोकांना पटवून देणे, लोकसंख्या शिक्षण सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण जाणीव-जागृती अशा उपायांची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. लोकसंख्यावाढीमुळे महागाई, बेकारी, दारिद्र्य अशा समस्या निर्माण होतात म्हणून लोकसंख्या नियंत्रण करणे आवश्यक आहे.

२) कृषिक्षेत्राचा विकास :- भारतातील ६५% लोकसंख्या ग्रामीण समुदायात राहते. ग्रामीण समुदाय प्रामुख्याने शेती व शेतीपूरक व्यवसायावर आपले आर्थिक जीवन जगतो. त्यामुळे शेती विकास, सिंचन प्रकल्प, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, भांडवलाची उपलब्धता, हमीभाव, बाजारपेठा, मार्गदर्शन केंद्रे अशा विविध बाबींना चालना देवून कृषिक्षेत्राचा विकास केल्यास दारिद्र्य निर्मुलन शक्य होईल.

३) रोजगार संधी :- आज ग्रामीण, आदिवासी व शहरी समुदायात बेरोजगारी प्रचंड वाढली आहे. त्यासाठी विविध उद्योगधंदे व शेती क्षेत्रात वाढीला चालना देवून रोजगाराला संधी देणे गरजेचे आहे. लघुउद्योग, कुटिरोद्योग, ग्रामीण उद्योगांना आर्थिक मदत देणे. याबरोबरच रोजगार हमी योजना, स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन, प्रशिक्षण, कर्जपुरवठा, अनुदान देणे अशा पद्धतीने रोजगार संधी निर्माण करणे आवश्यक आहे.

४) अभिवृत्तीत बदल :- दारिद्र्याची समस्या ही संपूर्ण समाजाची समस्या आहे. शासन धोरणकर्ते, सामाजिक कार्यकर्ते, प्रशासनातील नोकरवर्ग, जमीनदार अशा सर्वच समाज घटकांनी आपल्या अभिवृत्तीत बदल करून दारिद्र्य निर्मुलनासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. बेकारी आर्थिक विषमता व दारिद्र्य या प्रमुख समस्या सोडविण्यासाठी मानवतावादी दृष्टीकोनातून सर्वांनी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. तसेच प्रत्यक्षात दारिद्र्यात असणाऱ्या लोकांनी देखील आपली अभिवृत्ती बदलत प्रयत्नवादी बनले पाहिजे. शिक्षण, आरोग्य, प्रयत्नात सातत्य, कष्ट या मार्गाने दारिद्र्यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे व यासाठी शासन व समाजाचेदेखील सहकार्य अपेक्षित आहे.

दारिद्र्य निर्मुलनासाठी सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे विविध शासकीय योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. तसेच समाजातील विविध घटकांना या योजनांची माहिती देणे, जाणीव-जागृती करणे यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. याशिवाय इतर उपायांचादेखील विचार महत्त्वाचा आहे. ज्यावेळी सर्वांना हा

प्रश्न गंभीर आहे याची जाणीव होईल व सर्वच समाजघटक त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करतील त्यावेळी दारिद्र्य निर्मूलन शक्य होईल.

२) बेरोजगारी (Unemployment) :

बेरोजगारीची समस्या जागतिक स्वरूपाची आहे. अविकसीत, विकसनशील, राष्ट्रांबरोबरच विकसीत राष्ट्रांतदेखील ही समस्या आढळते. कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेसमोर दारिद्र्य, आर्थिक विषमता आणि बेरोजगारी तीन प्रमुख समस्या असतात. मात्र, प्रत्येक देशातील बेरोजगारीचे स्वरूप एकसारखे असू शकत नाही. भारतातील बेरोजगारी ही प्रामुख्याने दारिद्र्य आणि औद्योगिक मागासलेपणाशी संबंधित आहे. तर विकसीत राष्ट्रातील बेरोजगारी ऐच्छिक, अनैच्छिक, संघर्षजन्य व संरचनात्मक स्वरूपाची असते. अग्रगत देशांमध्ये तसेच भारतासारख्या देशात जी बेरोजगारी आढळते ती वस्तुंची मागणी कमी असल्यामुळे नसते. कारण अशा देशांमध्ये सर्वच वस्तूंचा तुटवडा असतो. असे असूनही बेरोजगारी वाढण्याचे मुख्य कारण म्हणजे भांडवलाचा अभाव, तसेच उद्योगधंद्यांना आवश्यक असणाऱ्या मुलभूत सोयींचा अभाव असतो. त्यामुळे औद्योगिकरण, व्यापारवृद्धी, सेवाक्षेत्राचा विकास, शेतीक्षेत्राचा विकास करणाऱ्यांमध्ये अडथळा येतो. त्यामुळे दारिद्र्य आर्थिक विषमतेबरोबरच बेरोजगारी वाढते.

बेरोजगारीचा अर्थ :

बेकारी आणि बेरोजगारी हे दोन्ही शब्द सर्वसामान्यपणे एकाच अर्थाने वापरले जातात. मात्र शास्त्रीय अर्थाने यात फरक आहे. सामान्यपणे बेकार हा शब्द नोकरीचा अभाव या अर्थाने वापरला जातो. म्हणून बेकारीपेक्षा बेरोजगारी हा शब्द निश्चित अर्थाने वापरला जातो. बेकारी ही ऐच्छिक असू शकते. परंतू बेरोजगारी मुख्यतः गरीबी व काम उपलब्ध नसण्याशी निगडित असते. ज्या व्यक्तीमध्ये काम करण्याची क्षमता व इच्छा आहे तरीही त्याचा प्रचलित वेतनावर किंवा आर्थिक मोबदला मिळवून देणारे काम मिळत नाही अशी व्यक्ती म्हणजे बेरोजगार व्यक्ती होय. बेरोजगारी ही समाजाने लादलेली असते. ती अनैच्छिक, अवांछनीय असते.

‘बेरोजगारी’ ही संकल्पना अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. सामान्यपणे ही संकल्पना कर्त्या लोकसंख्येशी संबंधित आहे. कर्त्या लोकसंख्येत १५ ते ६० वर्षे वयोगटातील लोकसंख्येचा समावेश होतो. लहान मुले व वृद्धांचा बेरोजगारीशी संबंध नाही. सर्वसाधारणपणे देशात अस्तित्वात असलेल्या वेतनदारावर काम करण्याची ज्यांची इच्छा असते व जे काम करण्यास शारिरीक व बौद्धिकदृष्ट्या समर्थ असतात अशा लोकांना काम करण्याची व उत्पन्न मिळवण्याची संधी मिळत नाही. त्यांना बेरोजगार म्हटले जाते. प्रो. केन्स यांनी १९३६ मध्ये लिहिलेल्या (The General theory of Employment Interest and money) या ग्रंथात बेरोजगारीची व्याख्या दिली आहे. त्यांच्या मते, प्रचलित वेतन दरावर कामगार शारिरीक किंवा बौद्धिक रोजगार मिळविण्यात असमर्थ ठरतात. अशांना बेरोजगार संबोधले जाते. एखाद्या व्यक्तीने एखाद्या क्षेत्रात कार्य करण्यासाठी लागणारे प्रशिक्षण घेतले आहे, कौशल्य हस्तगत केले आहे किंवा कोणतेही शारिरीक, बौद्धिक श्रम करण्याची तयारी आहे, मिळेल त्या वेतनदरावर काम करण्याची तयारी आहे. पण त्याला कामच मिळत नाही अशा व्यक्तीस बेरोजगार

मानले जाते. बेरोजगारीच्या काही व्याख्या अभ्यासल्यानंतर बेरोजगारीचे नेमके स्वरूप आपल्या लक्षात येईल.

बेरोजगारीच्या व्याख्या :

१) **फेअर चाईल्ड :-** “मजुरी करणाऱ्या सामान्य वर्गाच्या एका सदस्याला सामान्य वेळात, सामान्य वेतनावर आणि सामान्य काम करण्याच्या परिस्थितीत वेतन मिळणाऱ्या कामापासून अनिच्छेने किंवा जबरदस्तीने वेगळे ठेवले जाते तेव्हा त्याला बेरोजगारी असे म्हणतात.”

२) **कार्ल प्रिब्राम :-** “बेरोजगारी ही श्रमबाजाराची अशी स्थिती आहे की, ज्यामध्ये उपलब्ध संधीच्या संख्येपेक्षा श्रमिकांचा पुरवठा अधिक असतो.”

३) **गुन्नार मिडील :-** “काम करण्याची क्षमता व इच्छा असूनही ज्यांना रोजगार मिळत नाही अशा परिस्थितीला बेरोजगारी म्हणतात. काम मिळणे किंवा न मिळणे हे एकट्या व्यक्तीच्या हातात नसून एकूण लोकसंख्येत असलेल्या कामाच्या उपलब्धेच्या परिस्थितीवर बेरोजगारी अवलंबून असते.”

४) **प्रो. पिंगू :-** “रोजगार नसलेल्या परंतु रोजगार मिळावा अशी इच्छा असलेल्या व्यक्तीला बेरोजगार म्हणता येईल.”

५) **आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटना :-** “काम करण्याची इच्छा व सामर्थ्य असूनही प्रचलित वेतनदरावर कामाच्या शोधात असताना ज्यांना काम मिळत नाही अशा सर्वांचा समावेश बेरोजगार या संकल्पनेत केला जातो.”

वरील व्याख्यांचा अभ्यास केल्यास बेरोजगारीचे स्वरूप स्पष्ट होते की, काम करण्याची व्यक्तीची शारिरीक, बौद्धिक व मानसिक क्षमता आहे. एखाद्या कामासाठी आवश्यक असणारे शिक्षण, प्रशिक्षण व कौशल्य तिने प्राप्त केले आहे, मिळणाऱ्या वेतनदरावर काम करण्याची त्याची तयारी आहे. परंतु इच्छा असूनही तिला रोजगार मिळत नाही अशा सर्वांना बेरोजगार संबोधले जाते.

भारताच्या सामाजिक व आर्थिक धोरणांचे रोजगार निर्मिती हे महत्त्वाचे उद्दीष्ट्य आहे. भारत हे विकसनशील राष्ट्र आहे. त्यामुळे भारतातील बेरोजगारीचे स्वरूप विकसीत राष्ट्रापेक्षा वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. भारतात ग्रामीण व शहरी भागातील बेरोजगारीचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. ग्रामीण समुदायात प्रामुख्याने अशिक्षितांची व अकुशल लोकांची बेरोजगारी आढळून येते. तर शहरी समुदायात शैक्षणिक व तांत्रिक बेरोजगारी आढळून येते. भारतात शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्रात पुरेशा प्रमाणात रोजगार निर्मिती न झाल्याने बेरोजगारी वाढत जात आहे. ११ व्या पंचवार्षिक योजनाकाळात देशातील उपलब्ध श्रमशक्तीपैकी ८.२ कोटी लोक बेरोजगार होते. भारतात बेरोजगारीचे मापन करण्यासाठी चालू दैनिक स्थिती, साप्ताहिक स्थिती व सामान्य स्थिती या तीन पद्धतींचा अवलंब केला जातो. भारतातील विविध राज्यातील बेरोजगारीचा विचार केल्यास नैसर्गिक साधनांचे असमान वितरण, असमतोल विकास यामुळे विविध राज्यातील बेरोजगारीच्या दरात फरक आढळून येतो.

सामान्यपणे भारतात ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात बेरोजगारीचे प्रमाण जास्त आढळते. पुरुषापेक्षा

स्त्रियामध्ये बेरोजगारी अधिक आढळते. कृषी क्षेत्रामध्ये औद्योगिक व सेवा क्षेत्रापेक्षा जास्त बेरोजगारी, छुपी बेरोजगारी, खुली बेरोजगारी, सुशिक्षितांची बेरोजगारी, हंगामी बेरोजगारी, शहरी बेरोजगारी, ग्रामीण बेरोजगारी, ऐच्छिक व अनैच्छिक बेरोजगारी, संघर्षजन्य बेरोजगारी व सरंचनात्मक बेरोजगारी असे विविध प्रकार आढळतात.

महाराष्ट्रातील बेरोजगारीचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्याच्या वाट्याला देशातील ९.४ टक्के भौगोलिक क्षेत्र आले असून देशातील १०.२ टक्के श्रमशक्ती राज्यात आहे. राज्यातील ८० टक्के शेती कोरडवाहू स्वरूपाची असल्याने शेतीक्षेत्राचा फारसा विकास होऊ शकलेला नाही. औद्योगिक क्षेत्राचा राज्यात विकास झाला असला तरी वाढत्या श्रमशक्तीला या क्षेत्रात पुरेशा रोजगार संधी निर्माण होऊ शकलेल्या नाहीत. त्यामुळे शहरी तसेच ग्रामीण समुदायात बेरोजगारीची समस्या गंभीर बनली आहे.

३.५.२ बेरोजगारीची कारणे :

कोणत्याही देशातील उपलब्ध नैसर्गिक संसाधनाच्या तुलनेत लोकसंख्या अधिक प्रमाणात वाढल्यास किंवा संसाधनाच्या अपुऱ्या विकासामुळे बेरोजगारीची समस्या निर्माण होते. बेरोजगारीमुळे देशाच्या आर्थिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम होतो. त्यामुळे इतर अनेक समस्यांना चालना मिळते. सामान्यपणे सामाजिक, आर्थिक व वैयक्तिक कारणामुळे बेरोजगारी निर्माण होत जाते. बेरोजगारीच्या कारणांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१) लोकसंख्या वाढ :- लोकसंख्येत होणारी वेगवान वाढ हे भारतातील बेरोजगारीचे मुलभूत कारण आहे. १९५१ मध्ये देशाची लोकसंख्या केवळ ३६ कोटी होती. ती वाढत जावून १९९१ मध्ये ८४.६ कोटी, २००५ मध्ये १०२.९ कोटी झाली तर २०११ मध्ये लोकसंख्या १२१.०२ कोटीपर्यंत वाढली. या लोकसंख्या वाढीमुळे श्रमाचा पुरवठा वाढत जातो. म्हणजेच प्रत्येक वर्षी नव्याने रोजगार मागणाऱ्यांची संख्या प्रचंड वाढते. परंतु त्या प्रमाणात कोणत्याही क्षेत्रात रोजगार उपलब्ध होवू न शकल्याने देशातील बेरोजगारी वाढत जात आहे.

२) मागासलेली शेती :- भारतीय शेती निसर्गावर अवलंबून आहे. देशातील लागवडी योग्य शेतीपैकी ३.५ टक्के शेतीला जलसिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध असून ६५ टक्के शेती कोरडवाहू आहे. सिंचनसुविधा उपलब्ध असणाऱ्या शेतीत रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. मात्र कोरडवाहू शेती केवळ हंगामात रोजगार उपलब्ध झाल्याने हंगामी बेरोजगारी वाढत जाते. याबरोबरच उद्योग व सेवा क्षेत्रांच्या विकासामुळे शेती क्षेत्रातील अतिरिक्त लोकसंख्या उद्योग व सेवा क्षेत्रात सामावली जाणे अपेक्षित असते. मात्र या क्षेत्राने फारच कमी लोकसंख्या सामावून घेतल्याने शेतीमध्ये छुपी बेरोजगारी, अर्थ बेरोजगारी, उघड बेरोजगारी वाढत जाते. आजदेखील सरकारकडून शेतीक्षेत्रात पुरेशा प्रमाणात गुंतवणूक केली जात नाही. त्याचा परिणाम होवून जलसिंचन, खते, रस्ते, वीज, कृषी अवजारे, शेतमाल विक्रीव्यवस्था, आर्थिक संस्था, शेतमालाला हमीभाव, प्रक्रिया उद्योग अशा मुलभूत सोई-सुविधांचा विकास होऊ शकलेला नाही. त्यामुळे शेतीक्षेत्रात रोजगार निर्मिती कमी झाल्याने बेरोजगारी वाढत जाते.

३) ग्रामीण कुटिरोद्योगांना घरघर :- ग्रामीण समुदायातील कुटीरउद्योग, लघुउद्योग, हस्तउद्योग हे भूमिहीन शेतमजूर व इतरांच्या चरितार्थाचे प्रमुख साधन आहे. मात्र औद्योगिककरणाच्या प्रक्रियेत अनेक उद्योगांनी

उपभोग्य वस्तुंच्या उत्पादनात प्रवेश केला आहे. या उद्योगात तयार होणाऱ्या वस्तू या दर्जेदार, सुबक व स्वस्त असल्याने ग्रामीण लघु व कुटीर उद्योगांना त्यांच्याशी स्पर्धा करणे शक्य होत नाही. परिणामी ग्रामीण भागातील अनेक लघु व कुटीर उद्योग बंद पडत चालले आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागात बेरोजगारी वाढत आहे.

४) यंत्र व तंत्रज्ञानात्मक प्रगती :- तांत्रिक प्रगतीमुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते. परंतु उद्योगधंद्यामधून अधिक उत्पादन व अधिक नफा मिळवण्यासाठी मानवी शक्तीपेक्षा यांत्रिक शक्तीला प्राधान्य दिले जाते. उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी स्वयंचलित यंत्रे व संगणकाचा वापर वाढत आहे. तसेच उद्योग क्षेत्राबरोबरच बांधकाम, रस्ते व रेल्वे बांधणी, खाणकाम, शेतीची मशागत अशा अनेक कामासाठी आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर केला जात आहे. आधुनिक यंत्रसामग्री उद्योगात संगणकाचा वापर, स्वयंचलित साधने हे भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशासाठी अयोग्य असले तरी उत्पादन खर्चात बचत व नफ्याच्या प्राप्तीसाठी याचा सर्वत्र वापर केला जात आहे. त्यामुळे रोजगारनिर्मिती कमी होवून बेरोजगारी वाढत जाते.

५) उद्योग व व्यवसायातील चढ-उतार :- उद्योग व व्यापार व्यवसायात सातत्याने विविध कारणांमुळे चढ-उतार होत असतात. उद्योग तोट्यात जाणे, सरकारी धोरणातील बदल, कररचना, उद्योगातील श्रम व टाळेबंदी, व्यवस्थापन व कामगार संघर्ष, आंतरराष्ट्रीय बाजारातील चढ-उतार, नैसर्गिक आपत्ती, बाजारातील स्पर्धा अशा अनेक बाबीमुळे उद्योगधंदे व व्यापार व्यवसायात ताण-तणाव राहतात. त्यातून कामगार कपात होत असते. अशा उद्योग-व्यवसायात नवीन रोजगार निर्माण होत नाही. परिणामी बेरोजगारी वाढत जाते.

६) शिक्षण व्यवस्थेतील दोष :- सर्वसाधारणपणे मनुष्यबळाचा विकास घडवून आणून त्यांची उत्पादकता व कार्यक्षमता वाढवणे, स्वयंरोजगारीचे मूल्य वाढविणे व तशी मानसिकता तयार करणे. हा शिक्षण व प्रशिक्षणाचा मुख्य उद्देश असतो. परंतु ब्रिटिश काळापासून चालत आलेली भारतातील शिक्षण पद्धती ही कालबाह्य असून पारंपरिक शिक्षणामुळे रोजगार व स्वयंरोजगारात वाढ होत नाही. सदोष शिक्षणपद्धतीमुळे उद्योगासाठी आवश्यक असणारे कौशल्य, योग्यता व कुवत निर्माण होत नाही. याउलट रोजगारीसाठी शासनावर अवलंबून राहण्याची मानसिकता अशा दोषपूर्ण शिक्षणपद्धतीतून विकसित होत गेली. त्यामुळे देशात सुशिक्षित बेरोजगारीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत आहे.

७) शासकीय योजनांचे अपयश :- वाढत्या लोकसंख्येबरोबरच श्रमशक्तीचे योग्य नियोजन करणे सरकारला शक्य झालेले नाही. देशातील सर्व क्षेत्रांना लागणाऱ्या तांत्रिक व प्रशिक्षित मनुष्यबळाची मागणी लक्षात घेवून त्याचे योग्य नियोजन केल्यास बेरोजगारीची समस्या निर्माण होत नाही. परंतु भारतात पंचवार्षिक योजना व इतर धोरणांमध्ये रोजगारनिर्मितीच्या उद्देशाला दुहेरी स्थान देण्यात आले. त्यामुळेच संस्था अभियांत्रिकी, वैद्यकीय व पारंपरिक शिक्षण क्षेत्रात कुशल मनुष्यबळात वाढ होत असून त्या प्रमाणात रोजगार निर्माण झाल्याने बेरोजगारी वाढत आहे.

८) राजकीय अस्थिरता व प्रशासन :- देशाच्या विकासासाठी आर्थिक स्थैर्य व राजकीय स्थैर्याची गरज असते. भारतात केंद्र व राज्य पातळीवरील असंख्य राजकीय पक्षांच्या अस्तित्त्वामुळे केंद्र तसेच राज्य पातळीवर

कोणत्याही एका राजकीय पक्षाला बहुमत मिळत नाही. त्यामुळे भिन्न दृष्टीकोन व विचारसरणी असणारे अनेक राजकीय पक्ष एकत्र येवून सरकार स्थापन करतात. मात्र स्वार्थी राजकीय प्रवृत्ती, हितसंबंध व विविध पक्षांसाठी घेतलेले अनुकूल निर्णय यामुळे राजकीय अस्थैर्य वाढते. शासकीय योजना व विविध कार्यक्रमांचे यश हे प्रशासकीय यंत्रणेच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते. राजकीय अस्थिरतेमुळे प्रशासकीय यंत्रणा कार्यक्षमतेने काम करीत नाही. परिणामी बेरोजगारीसारखे प्रश्न निर्माण होतात.

९) व्यक्तिगत घटक :- बेरोजगारी समस्या निर्माण होण्यास अनेक व्यक्तिगत घटक कारणीभूत ठरतात. त्यात प्रामुख्याने योग्य वयात रोजगार न मिळणे, अनेक तरूणांना त्यांची क्षमता व आवड याविषयी पुरेसे ज्ञान नसणे. बहुतेक वेळा एखाद्या विशिष्ट व्यवसायात गरजेपेक्षा अधिक प्रशिक्षित व्यक्ती प्रयत्नशील असतात. त्यामुळे प्रत्येकाला रोजगार मिळत नाही. याबरोबर रोजगाराभिमुख शिक्षणाची माहिती नसणे, त्यामुळे घेतलेले शिक्षण रोजगार तसेच व्यवसायासाठी पुरेसे ठरत नाही. सुशिक्षित तरूणांना सामाजिकदृष्ट्या उच्च प्रतीचे रोजगार मिळवण्याची इच्छा असते त्यामुळे कमी प्रतीचे रोजगार करण्यास संकुचित वाटते. उदा - अॅटो रिक्शा किंवा टॅक्सी चालवणे, सेल्समन, शेतीतील काम, हॉटेलमधील काम इत्यादीला तरूणांची नापसंती असते. रोजगार व व्यवसाय हा आपल्या गावाजवळ तसेच चांगल्या शहरात पाहिजे. या मानसिकतेमुळे आपला प्रदेश सोडून दुसरीकडे स्थलांतर करण्याची तरूणांची मानसिकता नसते. असे अनेक व्यक्तिगत घटकांमुळे बेरोजगारीची समस्या तीव्र बनते.

वरीलप्रमाणे भारतीय समाजात बेरोजगारी निर्माण होण्याची कारणे आहेत. बेरोजगारीमुळे व्यक्तीचे उत्पन्न, उत्पादकता, आरोग्य, मानसिकतेवर प्रतिकूल परिणाम होतो. देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतो. भारतात दारिद्र्य हा बेरोजगारीचा सर्वात मोठा परिणाम आहे. बेरोजगारी दारिद्र्य वाढवते, दारिद्र्यामुळे लोकांना योग्य शिक्षण, आरोग्य व उपलब्ध संधीचा लाभ घेता येत नाही. प्रगतीसाठी पोषक वातावरण मिळत नाही. याचा एकत्रित परिणाम सामाजिक आरोग्य धोक्यात येते. दारिद्र्य, कुपोषण, भूकबळी, निकृष्ट राहणीमान, गुन्हेगारी, झोपडपट्टी, लाचखोरी अशा अनेक समस्या बेरोजगारीमुळे निर्माण होतात.

बेरोजगारीवरील उपाय योजना :

स्वातंत्र्योत्तर काळात वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे बेरोजगारी, दारिद्र्य व आर्थिक विषमता या समस्यांची तीव्रता वाढत गेली. त्यामुळे आर्थिक विकासावर विपरीत परिणाम होवून विकासाच्या मार्गात अनेक अडथळे निर्माण झाले. प्रामुख्याने बेरोजगारीमुळे व्यक्ती, कुटुंब तसेच समाजव्यवस्थेवर वाईट परिणाम होतात. बेरोजगारीमुळे लोकांच्या ज्ञान व कौशल्यांना वाव न मिळाल्याने निराशा वाढत जावून व्यक्तींचे मानसिक खच्चीकरण होते. हा समाज आपणास जगण्याची साधने पुरवू शकत नाही. या मानसिकतेतून व्यक्तीगत व सामाजिक विघटनाला चालना मिळते. त्यातून गुन्हेगारी, व्यसनाधिनता, आत्महत्या, चोरी, कौटुंबिक संघर्ष अशा अनेक समस्यांना चालना मिळते. समाज स्वास्थ्य धोक्यात येते. म्हणून बेरोजगारी नष्ट करणे व समाजात संतुलन राखणे ही शासनाची व सर्व समाजाची जबाबदारी बनते. त्यासाठी एकत्रित प्रयत्नांची आवश्यकता निर्माण होते.

बेरोजगारी ही एक गंभीर सामाजिक-आर्थिक समस्या आहे. ही समस्या सोडविण्यासाठी नियोजनबद्ध

प्रयत्नांची गरज असते. शासकीय व सामाजिक पातळीवर निराकरणात्मक प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. बेरोजगारी कमी करण्याच्या उपायांमध्ये दारिद्र्य निर्मुलनासाठीचे शासकीय कार्यक्रमांचा देखील समावेश होतो. यातील महत्त्वाच्या उपाय-योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) लोकसंख्या नियंत्रण :- भारतातील अनेक सामाजिक-आर्थिक समस्या लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण होत आहेत. १९५१ मध्ये देशाची लोकसंख्या केवळ ३.६ कोटी होती. तर २०११ मध्ये ती १२१.०२ कोटीपर्यंत पोहचली आहे. आज भारतातील लोकसंख्या वाढीचा दर जगात सर्वाधिक आहे. या वाढत्या लोकसंख्येत कुशल व अकुशल मनुष्यबळ प्रचंड प्रमाणात निर्माण होत आहे. या वाढत्या मनुष्यबळासाठी आवश्यक रोजगार संधी उपलब्ध होत नाहीत. ही वस्तुस्थिती आहे. प्रचंड लोकसंख्येमुळे मागणी आणि पुरवठा यांचे प्रमाण व्यस्त बनते आणि बेरोजगारी वाढते. यासाठी कुटुंब मर्यादीत ठेवणे, संतती नियमन करणे, कुटुंब नियोजन, कुटुंब कल्याण, लोकसंख्या शिक्षण, समाज प्रबोधन, जाणीव-जागृती अशा विविध मार्गाने लोकसंख्या नियंत्रणासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

२) शाश्वत आर्थिक विकास :- बेरोजगारीची समस्या सोडविण्यासाठीचा प्रभावी मार्ग म्हणजे शाश्वत आर्थिक विकास होय. आर्थिक विकासासाठी उद्योगांचा विकास, शेती प्रक्रिया उद्योग, उद्योगांचे विकेंद्रीकरण, सेवा क्षेत्राचा विकास करणे आवश्यक आहे. देशातील रस्ते, रेल्वे, वीज, पाणीपुरवठा, देशांतर्गत विमान सेवा, आंतरराष्ट्रीय विमानतळे, सार्वजनिक वाहतूक सुविधा, शैक्षणिक केंद्रे, पर्यटन उद्योगांना चालना अशा पायाभूत सुविधांचा विकास करणे आवश्यक आहे. देशांतील कर रचना प्रक्रियेत सुटसुटीतपणा आणणे आवश्यक आहे. यामुळे देशांतील सर्वच क्षेत्रातील उद्योग व्यवसायांना चालना मिळून रोजगार वाढू शकेल.

३) औद्योगिक विकास :- रोजगाराच्या संधी निर्माण होण्यासाठी उद्योगधंद्याचा नियोजनपूर्वक विकास करणे आवश्यक आहे. यामध्ये भारतात उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक साधन सामग्रीचा विचार करून त्यासंबंधी उद्योगधंदे, लघुउद्योग, ग्रामोद्योग, कुटीरोद्योगांचा विकास केला पाहिजे. शेतीक्षेत्रात आज सर्वाधिक मनुष्यबळ आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात शेतीप्रक्रिया उद्योगांना चालना देणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील उद्योग व शहरी भागातील उद्योग यांच्यात परस्पर समन्वय निर्माण केल्यास कच्चा माल, प्रशिक्षित मनुष्यबळ, बाजारपेठा यात समन्वय निर्माण होवून उद्योगांचा विकास होईल. याबरोबर शासनाने देखील उद्योगवाढीसाठी चालना देणारे धोरण राबवणे गरजेचे आहे. जे उद्योग सर्वाधिक कामगार भरती करतील त्यांना इतर सवलती देणे, स्थानिक कामगारांना प्राधान्य देणे असे धोरण राबविल्यास रोजगार निर्मिती होऊ शकेल.

४) शेती व शेतीपूरक व्यवसायांचा विकास :- भारत हा शेतीप्रधान देश असल्याने शेती विकास व शेतीपूरक व्यवसायांच्या विकासावर अधिक लक्ष केंद्रीत करणे महत्त्वाचे आहे. शेतीविकासासाठी जलसिंचन सुविधा, आधुनिक पिक पद्धती, हवामानानुसार पिकांचे नियोजन, सामूहिक शेती, गट शेती, ग्रामीण कृषी व मार्गदर्शन केंद्रे, रासायनिक खते व बी-बियाणांचा योग्य वापर, पडीक जमिनींचा विकास, फळबाग विकास योजना, ग्रामीण बाजारपेठांची निर्मिती यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. याबरोबरच दुग्धव्यवसाय,

कुक्कुटपालन, मधुमक्षिका पालन, वराह-पालन, शेळी पालन, रेशीम उद्योग अशा शेतीपूरक व्यवसायांना चालना देवून सरकारने त्यासाठी कर्जपुरवठा, अनुदान देणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण भागात परंपरेने अनेक कुटीरोद्योग, ग्रामोद्योग व हस्तउद्योग केले जातात. उदा - टोपल्या विणणे, दोरखंड करणे, सुतारकाम, लोहारकाम, कुंभारकाम, लाकडी खेळणी बनवणे इ. अशा ग्रामीण उद्योगांना प्रोत्साहन देणे हे उद्योग टिकवून ठेवून त्यांना शहरी बाजारपेठा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. याशिवाय शेतीत व्यापारी तत्त्वावर उत्पादन घेण्यासाठी लोकांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. त्यात प्रामुख्याने नारळ, काजू, चहा, कॉफी, आले, तंबाखू, ऊस, कापूस, कडधान्ये, तेलबिया, फळभाज्या अशा अनेक उत्पादनांचा समावेश करणे गरजेचे आहे. याबरोबर कृषी प्रक्रियांना त्या-त्या प्रदेशातील पिकपद्धतीनुसार प्रोत्साहन देणे, कृषी पर्यटनाला चालना देणे, शहरातील बाजारपेठात शेतकरी बाजारपेठा निर्माण करणे. अशा विविध उपायांची अंमलबजावणी केल्यास ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती होऊ शकेल.

५) शैक्षणिक सुधारणा :- भारत देशात ब्रिटिशकाळापासून चालत आलेल्या शैक्षणिक पद्धतीत अनेक दोष आहेत. आपल्याकडील शिक्षण हे रोजगाराभिमुख, स्वावलंबन व कौशल्य निर्माण करणारे नाही तर ते केवळ पदवी निर्माण करणारे आहे. भारतात आजपर्यंत भारतीय समाजाच्या गरजांचा विचार करून शैक्षणिक प्रक्रिया राबविली गेलेली नाही. या शिक्षण पद्धतीने आजपर्यंत केवळ शहरी भागातील गरजांचा अधिक वापर केला. त्या तुलनेत ग्रामीण भागाचा फारसा विचार केलेला आठवत नाही. त्यामुळे शिक्षणपद्धतीतील दोष दूर करून सुधारणा केल्या पाहिजेत. त्यासाठी संपूर्ण देशात समाजशिक्षण प्रणाली राबविणे, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करणे, शिक्षणात स्थानिक गोष्टींना प्राधान्य देणे, विद्यार्थ्यांतील कौशल्य शोधून त्याचा विकास करणे, कौशल्य विकासाला प्राधान्य देणे, उच्चशिक्षणात संशोधन व विकासाला चालना देणे. याबरोबरच पारंपरिक शिक्षणाबरोबरच व्यवसाय शिक्षणाला चालना देणे, स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण केंद्रे निर्माण करणे अशा विविध उपायांची अंमलबजावणी करून शैक्षणिक सुधारणा केल्यास कुशल मनुष्यबळाची निर्मिती होऊ शकेल. यामुळे रोजगार व स्वयंरोजगारास सहकार्य मिळेल.

६) शासकीय योजना व कार्यक्रम :- आजपर्यंत विविध पंचवार्षिक योजनांद्वारे औद्योगिक विकास व शेती विकास या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मितीसाठी प्रयत्न करण्यात आले. यात प्रामुख्याने कृषी क्षेत्रात गुंतवणूक, उपभोग्य वस्तू उत्पादन, उद्योगांना प्रोत्साहन, उद्योगांचे ग्रामीण भागात विकेंद्रीकरण, ग्रामीण उद्योगांना चालना, सेवाक्षेत्राचा विकास अशा अनेक बाबींवर भर देण्यात आला आहे. याशिवाय दारिद्र्य निर्मुलन व रोजगार निर्मितीसाठी केंद्र व राज्यसरकारांनी वेतन आधारीत रोजगार योजना उदा - रोजगार हमी योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना इ. तसेच स्वयंरोजगार आधारीत रोजगार योजना उदा - स्वर्ण-जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना, स्वर्ण-जयंती शहरी रोजगार योजना इ. अशा अनेक योजना राबविल्या आहेत. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

(अ) केंद्र शासनाचे कार्यक्रम :

नियोजन काळात केंद्र सरकारने रोजगार निर्मितीसाठी विविध योजना व कार्यक्रम सुरू केले. या योजनासाठी सरकारकडून ५० टक्के ते ७५ टक्क्यांपर्यंत अनुदान उपलब्ध करून दिले जाते. केंद्र पुरस्कृत योजनांची अंमलबजावणी राज्यसरकारांकडून केली जाते. या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. सामाजिक विकास प्रकल्प आणि राष्ट्रीय विस्तार सेवा.
२. प्रकर्षित कृषी जिल्हा कार्यक्रम (१९६०-६१)
३. जिल्हा ग्रामीण विकास संस्था (१९६४)(१९९३)
४. अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम (१९२३)
५. सीमांत शेतकरी आणि शेतमजूर विकास यंत्रणा (१९७३-७४)
६. डोंगरी क्षेत्र विकास कार्यक्रम (१९७१-७२)
७. वीस कलमी कार्यक्रम (१९७५)
८. राष्ट्रीय ग्रामीण विकास संस्था (१९७७)
९. ग्रामीण औद्योगिकरण व जिल्हा उद्योग केंद्र (१९७७)
१०. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (१९८०-८१)
११. ग्रामीण युवकांसाठी स्वयंरोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम (१५ ऑगस्ट १९७९)
१२. ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बालविकास कार्यक्रम (१९८२)
१३. इंदिरा आवास योजना (१९८५)
१४. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (२५ डिसेंबर २०००)
१५. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (२ फेब्रुवारी २००६)

या योजनांबरोबरच अनेक रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या योजना केंद्रशासनाने राबविल्या आहेत.

(ब) राज्य शासनाचे कार्यक्रम :

महाराष्ट्र राज्यात रोजगार निर्मिती व ग्रामीण विकासासाठी केंद्र शासनाने पुरस्कृत केलेल्या विविध योजना राबविल्या जातात. या योजनांबरोबरच राज्य शासनाने राज्यातील गरजा विचारात घेवून पुढील काही योजना राबविल्या आहेत.

१. रोजगार हमी योजना (३ एप्रिल १९७५)

२. संजय गांधी स्वावलंबन योजना (२ ऑक्टोबर १९८०)
३. जवाहर विहिरी कार्यक्रम (१ ऑक्टोबर १९८०)
४. रोहयो अंतर्गत फळबाग लागवड योजना (१ जून १९९०)
५. सुशिक्षित बेरोजगारांसाठी वीज भांडवल योजना
६. रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्र

७) इतर उपाय :

बेरोजगारी निर्मुलनासाठी वरील विविध उपायांबरोबरच खालील काही मुद्यांचा विचार होणे महत्त्वाचे आहे.

- १) कर्ज, वीज, पाणी, रस्ते अशा सोयी उपलब्ध करून पाच ते पन्नास हजार लोकसंख्येच्या छोट्या शहरात उद्योग वाढीसाठी प्रयत्न करणे.
- २) जमीन, भांडवल अशा उपलब्ध उत्पादनाच्या साधनांच्या तुलनेत श्रमाची संख्या वाढत गेल्याने श्रमनियोजनास प्राधान्य देणे महत्त्वाचे आहे.
- ३) उपभोग्य वस्तूंच्या उद्योगाचा विस्तार केल्यास भाववाढ कमी होवून रोजगार निर्मिती होवू शकेल.
- ४) ज्या उद्योगात सर्वाधिक रोजगार निर्माण होईल अशा उद्योगांना कर, कर्ज इत्यादीबाबत सवलती देण्याचे धोरण स्वीकारले पाहिजे.
- ५) स्थानिक उद्योग व उद्योजकांना सवलती देणे.
- ६) शिक्षणपद्धती ही केवळ पुस्तकी ज्ञानापर्यंत मर्यादित न ठेवता, व्यवसायाभिमुख शिक्षणपद्धतीला प्राधान्य द्यावे. यासाठी उद्योगांना आवश्यक असणारे प्रशिक्षित मनुष्यबळ पुरविण्यासाठी शिक्षण संस्था व उद्योगांना परस्पर सामंजस्य करार करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
- ७) ग्रामीण भागात रस्ते, रेल्वे, पूल, शाळा बांधकाम, शेततळी इ. कामांना प्राधान्य देवून रोजगार निर्मिती करावी.

वरीलप्रमाणे बेरोजगारी निर्मुलनासाठी विविध उपाय योजना सांगता येतील. याशिवाय याच प्रकरणातील दारिद्र्य या समस्येवरील रोजगारविषयक योजनांचा विचार करणेत यावा. याशिवाय राज्यघटनेतील कलम ३९ नुसार 'कामाचा हक्क' (Right to work) मान्य करण्यात आला आहे. यानुसार असे मान्य करण्यात आले आहे की, बेरोजगारी नाहीशी करण्यासाठी राज्याने त्याच्या आर्थिक क्षमतेच्या व विकासाच्या मर्यादित राहून कामाचा हक्क, शिक्षण याद्वारे सार्वजनिक सहाय्यता प्रदान करावी.

३.६ पारिभाषिक शब्द :

१) सर्वकष दारिद्र्य :- शारीरिक कार्यक्षमता व मुलभूत आरोग्य विषयक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी साधनसामग्रीचा अभाव असणे.

२) दारिद्र्याची संस्कृती :- व्यक्तीला आपली दारिद्र्याची जीवनपद्धती बदलायची नसते. आहे त्या संस्कृतीत जीवन जगण्याला प्राधान्य दिले जाते.

३) सापेक्ष दारिद्र्य :- एखाद्या वरिष्ठ आर्थिक समुहाचा कनिष्ठ आर्थिक समुहाशी तुलना करून श्रीमंती अथवा गरीबी निश्चित करणे.

४) बेरोजगारी :- व्यक्तीत काम करण्याची क्षमता व इच्छा असते. तरीही तिला प्रचलित वेतनावर काम मिळत नाही.

५) हंगामी दारिद्र्य :- शेती व इतर क्षेत्रात केवळ एका विशिष्ट काळात काम मिळणे व इतर वेळी न मिळणे.

३.७ सारांश :

या घटकांमध्ये भारतातील प्रमुख सामाजिक-आर्थिक समस्या म्हणून दारिद्र्य व बेरोजगारी या दोन प्रमुख समस्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. दारिद्र्य या संकल्पनेचा अभ्यास करताना दारिद्र्याची संकल्पना, अर्थ, व्याख्या, दारिद्र्याचे प्रकार, दारिद्र्याची कारणे व उपाय-योजनांचा विचार करण्यात आला आहे. दारिद्र्यामुळे समाजात सामाजिक आरोग्य विस्कळीत होवून सामाजिक विघटनाला चालना मिळते. दारिद्र्यामुळे व्यक्ती व समाजाच्या विकासाला अडथळा निर्माण होतो. म्हणून हा प्रश्न सोडविण्यासाठी व्यक्तिगत सामाजिक व शासकीय पातळीवर सर्वांगीण प्रयत्न झाल्यास दारिद्र्य निर्मूलन होवून समाजाचा विकास शक्य होतो.

बेरोजगारी ही समस्या देखील आर्थिक व्यवस्थेशी संबंधित आहे. बेरोजगारी दारिद्र्य व आर्थिक विषमतेला चालना देते. समाजात गुन्हेगारी, व्यसनाधिनता, आत्महत्या, भ्रष्टाचार अशा अनेक समस्यांना बेरोजगारी चालना देते. या घटकात आपण बेरोजगारीचा अर्थ, व्याख्या, कारणे व बेरोजगारीवरील उपाययोजनांचा अभ्यास केला आहे. सामान्यपणे बेरोजगारी कर्त्या लोकसंख्येशी संबंधित असते. ही लोकसंख्या देशात विकासातील प्रमुख मनुष्यबळ म्हणून काम करते. अशा लोकसंख्येलाच ते शारीरिक व बौद्धिकदृष्ट्या सक्षम असताना प्रचलित वेतनदरात काम मिळत नाही. त्यावेळी बेरोजगारी निर्माण होते. ही बेरोजगारी मानसिक व सामाजिक आरोग्य विस्कळीत करू शकते. यासाठी शासनस्तरावर यावर उपाय-योजना करण्याचा सातत्याने प्रयत्न होत आहेत.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

१. दारिद्र्याची गोडार्ड यांची व्याख्या सांगा?
२. 'दारिद्र्य रेषा' याचा अर्थ काय?
३. दारिद्र्याची व्यक्तिगत कारणे सांगा?
४. राम आहुजा यांनी सांगितलेली दारिद्र्याची कारणे सांगा?
५. दारिद्र्य निर्मुलनाचे शासकीय उपाय सांगा?
६. दारिद्र्य निर्मुलनाचे इतर उपाय सांगा?
७. बेरोजगारीची फेअर चाईल्ड यांची व्याख्या सांगा?
८. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेने केलेली बेरोजगारीची व्याख्या सांगा?
९. बेरोजगारीची कारणे सांगा?
१०. बेरोजगारीचे उपाय सांगा?
११. बेरोजगारीचे शासकीय कार्यक्रम सांगा

स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

उत्तर - १ - गोडार्ड - "एक व्यक्ती आणि तिच्यावर अवलंबून असणारे इतर लोक यांचे स्वास्थ्य, आरोग्य व त्यांची कार्यक्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या वस्तुंचा अपुरा पुरवठा म्हणजे दारिद्र्य होय."

उत्तर - २ - दारिद्र्यरेषेमुळे आपणास दारिद्र्याचे मोजमाप करता येते व अशा दारिद्र्यरेषेच्या खालपासून दारिद्र्याची सुरवात होते व त्या रेषेच्यावरती दारिद्र्याचा शेवट होतो.

उत्तर - ३ - व्यक्ती, दारिद्र्याची संस्कृती व समाजरचना ही दारिद्र्याची व्यक्तिगत कारणे आहेत.

उत्तर - ४ - राम आहुजा यांनी दारिद्र्याची आर्थिक कारणे, लोकसंख्यात्मक कारणे व सामाजिक कारणे सांगितली आहेत. आर्थिक कारणात अपुरा विकास, वाढती महागाई व भांडवलाचा अभाव, कुशल मनुष्यबळाचा अभाव, वाढती बेकारी, पारंपारिक शेती व्यवसाय हे मुद्दे सांगितले आहेत.

उत्तर :- ५ - दारिद्र्य निर्मुलनाचे अनेक शासकीय उपाय आहेत. त्याचा सविस्तर आढावा प्रकरणातील या मुद्द्यांच्या आधारे घ्यावा.

उत्तर :- ६ - इतर उपायात लोकसंख्या नियंत्रण, कृषिक्षेत्राचा विकास, रोजगार संधी, अभिवृत्तीत बदल इ. चा विचार करावा लागेल.

उत्तर - ७ - फेअर चाईल्ड - मजुरी करणाऱ्या सामान्य वर्गाच्या एका सदस्याला सामान्य वेळात, सामान्य वेतनावर आणि सामान्य काम करण्याच्या परिस्थितीत वेतन मिळणाऱ्या कामापासून अनिच्छेने वेगळे ठेवले जाते तेव्हा त्याला बेरोजगारी असे म्हणतात.

उत्तर - ८ - आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेनुसार “काम करण्याची इच्छा व सामर्थ्य असूनही प्रचलित वेतनदरावर काम शोधत असताना ज्यांना काम मिळत नाही अशांना बेरोजगार म्हटले जाते.”

उत्तर - ९ - लोकसंख्या वाढ, मागास शेती, ग्रामोद्योगांचा च्हास, यंत्र व तंत्रज्ञानात्मक प्रगती, उद्योग व व्यवसायातील चढ-उतार, शिक्षण व्यवस्थेतील दोष, राजकीय संरचना, व्यक्तीगत घटक ही बेरोजगारीची कारणे आहेत.

उत्तर - १० - लोकसंख्या नियंत्रण, शाश्वत आर्थिक विकास, औद्योगिक विकास, शेती व शेती-पूरक व्यवसायांचा विकास, शैक्षणिक सुधारणा हे बेरोजगारीचे उपाय आहेत.

उत्तर - ११ - बेरोजगारीसाठी अनेक शासकीय कार्यक्रम व योजनांचा विचार केला जातो. त्यात केंद्र व राज्यशासनाच्या कार्यक्रमांचा समावेश आहे. सविस्तर उत्तरासाठी प्रकरणातील मुद्दे पहावेत.

*** सराव/गृहपाठ (Exercise/Home Assignment) :**

महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील दारिद्र्य व बेरोजगारी संबंधीच्या पुस्तकांचे वाचन करा. आपला तालुका, गाव येथील दारिद्र्य व बेरोजगारी निर्मुलन कार्यक्रमांचा आढावा घ्या.

*** चिंतन आणि कृती (Reflection and Action) :**

तुमचे गाव, तालुका व शहरातील दारिद्र्यासंबंधी केंद्राला भेट द्या. सरकारी कार्यालयात तालुक्यातील बेरोजगारीचा आढावा घ्या. तालुका/जिल्हा उद्योग केंद्रे व सरकारी बँकांना भेटी द्या.

*** अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Reading Books) :**

१. Ahuja Ram : Social Problems in India, Rawat Publication Jaipur (2003)
२. Sharma. Ram Nath : Indian Social Problems, Media Promoters Bombay (1982)
३. Ghate P. : Direct Attack on Poverty, Concept Publishing New Delhi (1984)

४. Shankar Rao C.N. : Sociology Primary Principles, Chand & Co. Delhi (2004)
५. समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या - प्रा. जयंत घाटगे
६. भारतातील सामाजिक समस्या - प्रा. मोहिते, प्रा. कोंडेकर, फडके प्रकाशन.
७. समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या, साळुंखे जत्राटकर, मारूळकर - नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.
८. शर्मा जी. एल. - सामाजिक मुद्दे, रावत पब्लिकेशन, जयपूर.
९. भगेलीवाल टी. एन. - श्रम अर्थशास्त्र एव औद्योगिक संबंध, साहित्य भवन, आग्रा.
१०. चव्हाण एन. एल.- भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास-१, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव
११. रसाळ राजेंद्र - भारतीय अर्थव्यवस्था, सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे.
१२. शिरगांवे, गोडसे, साळुंखे, साळोखे - भारतातील सामाजिक समस्या, निराली प्रकाशन, पुणे.
१३. आगलावे, प्रदीप - भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
१४. मारूळकर, पाडळकर - भारतातील सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

घटक - ३
सामाजिक धार्मिक आणि सांस्कृतिक समस्या
(Socio-Religious and Cultural Problems)

संप्रदायवाद : अर्थ, कारणे आणि उपाययोजना
(Communalism : Meaning Causes and Remedies)

घटक संरचना : (Structure)

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ उद्दिष्ट्ये
- २.३ विषय विवेचन
 - २.३.१ सांप्रदायवादाचा अर्थ : कारणे आणि उपाययोजना
 - २.३.२ स्त्रीभ्रूण हत्या : कारणे आणि उपाययोजना
- २.४ सारांश
- २.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.६ सरावासाठी प्रश्न/गृहपाठ
- २.७ चिंतन व कार्य
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.१ प्रस्तावना : (Introduction)

भारत देश अनेकविध धार्मिक, सांस्कृतिक, पारंपरिक भिन्नतेतून निर्माण झालेला आहे. प्रदिर्घकाळ हे भिन्नत्व जपत हे भिन्न समुदाय एकमेकांत मिसळून गेले आहेत. तरीही स्वधर्मश्रेष्ठत्वाची भावना, इतर धर्मांची शिकवण, श्रद्धा, धर्मपालनाचे रिवाज यातल्या टोकाच्या भिन्नत्वामुळे सांप्रदायिकता वाढून बऱ्याचवेळा बहुसंख्यांक समुदायाकडून आपल्याला एकाकी पाडले जात आहे. पक्षपातीपणा केला जात आहे. समुदायाच्या उन्नतीत अडथळा निर्माण केला जात आहे. अशा प्रकारची भावना अल्पसंख्यांक समुदायात निर्माण होते. या सांप्रदायिक तणावात या ना त्या कारणाने संघर्षाची ठिणगी पडते तेव्हा समाजामध्ये सांप्रदायिक हिंसाचार, दंगलींना तोंड फुटते. बेसुमार जीवित व वित्त हानी होते. मानवता धोक्यात येते. शांतता व सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होतो.

परिणामी द्वेषभावना वाढीस लागते आणि संप्रदायवाद अधिक धारदार बनतो. धार्मिक विभीन्नता असलेल्या भारतासारख्या देशात राजकीय ताकद प्रबळ करण्यासाठी याचा पुरेपुर वापर करतात. लोकांच्या धार्मिक भावनांचा राजकीय पक्ष व नेते पद्धतशीरपणे वापर करून घेतात.

भारतीय समाज व संस्कृतीच्या जडण-घडणीतून निर्माण झालेली समस्या म्हणजे संप्रदायवाद व स्त्रीभ्रूणहत्या होय. सांप्रदायिकता ही अतिशय गुंतागुंतीची धार्मिक भिन्नतेतून निर्माण झालेली सामाजिक समस्या आहे. याला सामाजिक, धार्मिक बाजू आहे तशीच सामाजिक-सांस्कृतिक बाजूही आहे. समुह श्रेष्ठतावाद, राजकीय दूराग्रह, इतर समुदायांकडे पाहण्याची पूर्वग्रहदूषित व संकुचित वृत्ती-प्रवृत्ती यातून संप्रदायवाद वाढीस लागतो. सांप्रदायिक तणावाचे रूपांतर दंगलीत वा हिंसाचारात होण्यास एखादं छोटं कारणही पुरेसे असते. सांप्रदायिकता जेवढी तीव्र तेवढा सांप्रदायिक हिंसाचाराची तीव्रता अधिक असते. त्यामुळे समाजात विस्कळीतपणा येतो. पराकोटीचा विध्वंस देशाच्या एकतेला, अखंडतेला आव्हान ठरतो. म्हणूनच या प्रकरणात संप्रदायवादाची संकल्पना व अर्थ आपण समजून घेणार आहोत. तसेच संप्रदायवादाची कारणे व त्यावरील उपाययोजनाचा अभ्यास करणार आहोत.

स्त्रीभ्रूणहत्या ही लिंगभेदभावातून निर्माण होणारी सामाजिक-सांस्कृतिक समस्या आहे. स्त्री-पुरुष हा जैविक भेद आहे. पण स्त्रीत्व व पुरुषत्वाची जडण-घडण, समाजाच्या अपेक्षेनुसार होत असते. त्यावर सांस्कृतिक रूढी, प्रथा-परंपरा, रिती-रिवाज यांचा प्रभाव असतो. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम आहे. पुरुष उच्च स्थानी व स्त्री कायम दुय्यम स्थानी आहे. गेली चार दशकं भारतातील स्त्रियांचं प्रमाण सातत्याने घटत आहे. नविन तंत्रज्ञानाने लिंगनिदान करणे व गर्भपात करणे सहज शक्य होऊ लागलं आहे. मुलीचा जन्माआधीच या जगात प्रवेश नाकारणारी समस्या स्त्रीभ्रूणहत्या समोर आली आहे. मुलींची घटती संख्या समाजावर अनेक प्रतिकूल परिणाम करू शकते. म्हणून आपण स्त्रीभ्रूणहत्येचा अर्थ, कारणे व उपाययोजनांचा अभ्यास करणार आहोत.

२.२ उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अध्ययनानंतर आपल्याला

- १) संप्रदायवादाचा अर्थ कारणे आणि उपाययोजना समजून घेता येईल.
- २) स्त्रीभ्रूणहत्या : अर्थ कारणे आणि उपाययोजना समजून घेता येईल.

२.३ विषय विवेचन :

या घटकाचा अभ्यास तीन भागात विभागण्यात आला आहे. पहिल्या भागात संप्रदायवादाचा अर्थ स्पष्ट करण्यात आला आहे. दुसऱ्या भागात संप्रदायवादाच्या कारणांचे स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे. तिसऱ्या भागात सांप्रदायवादावरील उपाययोजनांचे विवेचन केले आहे. त्याचबरोबर स्त्री भ्रूणहत्या कारणे आणि उपाययोजना याची चर्चा केली आहे.

काही अपवादात्मक समाज सोडले तर जगात सर्वत्रच लिंगआधारित भेदभाव अथवा विषमता आढळून येते. स्त्री-पुरुषांमध्ये निसर्गतः असणारी असमानता सन्माननिय मानली जाते. कारण ती मानववंश वृद्धीसाठी आवश्यक आहे. प्राचीन कालखंडात स्त्रीचा दर्जा उच्च होता. त्यानंतर हळूहळू स्त्रीच्या दर्जात घसरण सुरू झाली. स्त्री म्हणजे परक्याचं धन, कुटुंबावरचं ओझं, घराण्याची अब्रु या चौकटीत बंदिस्त झालेली स्त्री नकोशी झाली. याउलट मुलगा म्हणजे मालमत्तेचा वारस, वंशाचा दिवा, कुटुंबाचा पोषणकर्ता व संरक्षणकर्ता यामुळे मुलांच्या जन्माचे स्वागत होऊ लागले. स्त्री ही सर्वस्वी पुरुषांच्या अधीन राहणारी त्याची दासी बनली. स्त्री माणूस आहे. तिच्या ठायी बुद्धी, भावना, विचार, धैर्य, करूणा, स्नेह असे गुण आहेत याचा समाजाला विसर पडू लागला. तिचे अस्तित्त्व उपभोगाचे साधन एवढेच उरले. स्वातंत्र्यानंतर भारतात स्त्रियांना समानतेचं स्थान प्राप्त झालं. स्वातंत्र्यापूर्वी व नंतरही स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या, अत्याचाराच्या विरोधात कायदे केले गेले. तरीही स्त्रियांवरील अत्याचारात वाढच होताना दिसून येते. कायदे स्त्रियांना संरक्षण देऊ शकले नाहीत. समाजाची मानसिकता, स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यात बदल झाला नाही आणि स्त्रियांवरील अत्याचारामध्ये हिंसेचे क्रूर पाशवी रूप स्त्रीभ्रुणहत्येच्या रूपाने समोर आले. म्हणूनच आपण स्त्रीभ्रुणहत्या ही समस्या अभ्यासणार आहोत. त्यामध्ये स्त्रीभ्रुणहत्येचा अर्थ, स्त्रीभ्रुणहत्या होण्यामागील कारणे व स्त्रीभ्रुणहत्या समस्येवरील उपाययोजना यांचा अभ्यास करणार आहोत.

१९ व्या शतकात पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेत स्त्रीचे स्थान दुय्यम होते. जे पुरुषी ते श्रेष्ठ आणि जे बायकी ते कनिष्ठ अशी मनोधारणा पुरुषांची व स्त्रियांचीही झाली होती. त्यानंतर सातत्याने स्त्रियांचे समाजातील स्थान इतके खालावत गेले की 'मुलगी' नकोशी ठरू लागली आणि नव्या तंत्रज्ञानानं जन्माला येण्याआधीच त्यांना नाहीसे करता येऊ लागले. आज स्त्रीभ्रुणहत्या समस्येने गंभीर रूप धारण केले आहे. म्हणून आपण स्त्रीभ्रुणहत्येचा अर्थ व या समस्येची व्यापकता विशद करणार आहोत. दुसऱ्या भागामध्ये परामर्श घेणार आहोत व तिसऱ्या भागामध्ये स्त्रीभ्रुणहत्या रोखण्यासाठी करण्यात येतील अशा उपाययोजनांचे विवेचन केले जाणार आहे.

२.३.१ सांप्रदायवादाचा अर्थ, कारणे आणि उपाययोजना (Meaning of Communalism) :

सांप्रदायिकता व संप्रदायिक हिंसाचार ही आपल्या देशात घडणारी बाब एक सामाजिक घटना आहे. संप्रदायिकता भारतीय समाजसंरचनेशी व त्या होणाऱ्या परिवर्तनाशी एकरूप झालेली आहे. संकुचित प्रादेशिक व सांस्कृतिक ऐक्यभावना जेवढी प्रबळ तेवढा सांप्रदायिक तणाव वाढतो. भारतामध्ये पंजाब, आसाम, केरळ, गुजरात, तामिळनाडू, व काश्मिर या राज्यात स्वहितरक्षण व वर्चस्वाच्या भावनेतून सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या घटना घडत असतात. धार्मिक व पारंपरिक कट्टरतेमुळेच भारतात सामाजिक परिवर्तनात अडथळा निर्माण होतो. संप्रदायवाद नागरी भांडवलशाही पद्धतीत खोलवर रूजलेला आहे. त्यामुळेच राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, जमात-ए-इस्लामी या सांप्रदायिक संघटना अस्तित्वात येतात. नागरी भांडवलशाही समाजातील लोकांच्या धार्मिक भावनांचा वापर करून लाभ उठविण्याचा प्रकार शिष्टजनांकडून होत असतो. अशा लोकांकडून लोकशाही असो वा नोकरशाही धर्मनिरपेक्षतेचा केवळ आभास निर्माण केला जातो. हे लोकसत्तेपुढे झुकतात कारण अधिकार व सत्ता हाच त्यांचा परमेश्वर असतो. सांप्रदायिक शक्ती मुक्त विचार, लोकशाहीचे तत्त्व मानत नाहीत. फक्त

राजकियता व स्वार्थ यांच्यासाठी महत्त्वाचा असतो. त्यामुळे सांप्रदायिक शक्ती अधिक प्रबळ होतात. म्हणूनच सांप्रदायवाद या गुंतागुंतीच्या सामाजिक घटनेचा अर्थ समजून घेण्यासाठी काही व्याख्यांच्याद्वारे सांप्रदाय वादाचे स्वरूप समजून घेता येईल.

१) लुईस ड्युमा - “ सांप्रदायिकता म्हणजे निश्चयपूर्वक आग्रही स्वरूपाचा राजकिय समुदाय होय ”

(Louis Dumont - Communalism is a affirmation and assertion of the religious community as a political group.)

२) बिपीनचंद्र - “ एखाद्या लोकसमुहातील सदस्य विशिष्ट धर्माचे अनुयायी असल्यामुळे त्यांचे सामाजिक, राजकिय आणि आर्थिक हितसंबंध समान आहेत अशी श्रद्धा म्हणजे सांप्रदायवाद होय. ” (Bipinchandra - Communalism is the belief that because a group of people follow a particular religion they have as a result, common social political and economic interests.)

३) रणधीर सिंह - “ एक विचारप्रणाली आणि वर्तनरीत यादृष्टीने, समकालीन भारतातील सांप्रदायवाद म्हणजे शक्तीशाली सरंजामशाही, वसाहतवादाचा वारसा लाभलेल्या सखोल धार्मिक विभाजन झालेल्या आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या विशिष्ट स्वरूपाचा भांडवलशाही विकास होत असलेल्या देशातील सत्ताधारी राजकारणाचा एक पैलू आहे. ” (Randhirsingh - Communalism in contemporary India as a ideology and practice is above all an aspect of the politics of the ruling classes in a society with a massive feodal colonial inheritance deep religious divisions and undergoing its own historically specific form of sapalist capatalist development.)

वरील विश्लेषणातून सांप्रदायिकता म्हणजे काय हे समजून येईल. खालील काही मुद्द्यांचा अभ्यास केल्यास सांप्रदायिकतेचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होईल.

१) धर्म, भाषा, जात, वंश यासारख्या निकषावर एका समुदायातील लोक दुसऱ्या समुदायाविरोधात वर्तन करतात.

२) सांप्रदायिकता म्हणजे दोन समुदायातील भिन्नत्त्वामुळे निर्माण झालेला संशय, विद्वेष, शत्रुत्व आणि संघर्षाची भावना होय.

३) भारतात सांप्रदायवादाचा प्रमुख आधार धर्म आहे.

४) धर्मरक्षणापेक्षा विशिष्ट हितसंबंधाचे संरक्षण करण्यासाठी सांप्रदायिक शक्ती धर्माच्या नावावर राजकिय सत्ता व नेतृत्व टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात.

५) धर्मावर श्रद्धा ठेवणे, धर्मास अनुसरून वर्तन करणे हे धार्मिकतेचे लक्षण आहे. परंतू राजकिय स्वार्थासाठी धर्माचा साधन म्हणून वापर करणाऱ्या व्यक्ती धार्मिक नसतात तर सांप्रदायिक असतात.

६) धार्मिक भावनेने केलेले व्यक्तिगत अथवा सामुहिक वर्तन, पूजा, यज्ञ, होम, प्रार्थना, नमाज पठण, विशिष्ट पोशाख परिधान करणे याला कर्मकांड म्हंटले जाते. परंतू सामुहिक कर्मकांडाला जेव्हा राजकिय स्वरूप प्राप्त होते तेव्हा सांप्रदायिकता प्रबळ होते.

७) सांप्रदायिक विचारसरणी एखाद्या देशापुरती मर्यादित नाही. ही विचारसरणी राष्ट्रहितविरोधी असली तरी नेते व पक्ष तिचा वापर राजकारणात शत्रु सारखा करतात.

८) मूलतत्त्ववादाचा सांप्रदायवादाशी जवळचा संबंध आहे. मूलतत्त्ववाद सत्तेशी व धर्माशी निगडीत असतो. मूलतत्त्ववादी सत्ता मिळवण्यासाठी त्यावर नियंत्रण ठेवतात.

अ) सांप्रदायवादाची कारणे (Causes of Communalism) :

भारतामध्ये विविधतेत एकता आहे असे अभिमानाने म्हटले जाते. परंतु प्रांतवाद, भाषावाद, जातीयवाद सातत्याने प्रकट होताना दिसतो. यावेळी एकतेची भावना कमकुवत असल्याचे दिसते. देशाचे ऐक्य धोक्यात येते तेव्हा समस्याजनक परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. भारतामध्ये विविध धर्मांमध्ये भिन्नत्व आहे, संघर्ष आहे. तसा संघर्ष विविध धर्मातील विभिन्न पंथामध्येही घडून आला आहे. हिंदू धर्मातील शैव व वैष्णव पंथामध्ये मुस्लिमांच्या शिया व सुन्नी पंथामध्ये तसेच ख्रिश्चनांच्या प्रोटेस्टंट व कॅथॉलिक पंथामध्येही संघर्ष घडत गेले आहेत हे इतिहास सांगतो. परंतु भारतावर दूरगामी, दीर्घकालीन परिणाम करणारा भीषण हिंसाचारात रूपांतर होणारा हिंदू-मुस्लिम संघर्ष हा व्यापक आहे. भारतात मुख्यतः हिंदू-मुस्लिम संघर्ष सातत्याने व मोठ्या प्रमाणात दिसतो. या सांप्रदायिकतेची व सांप्रदायिक हिंसाचारास पोषक ठरणारी कारणे खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) धार्मिक भिन्नत्वातून निर्माण होणारा दुरावा :

भारतातील बहुसंख्याक हिंदू व लोकसंख्येने दुसऱ्या स्थानी असणारे मुस्लिम यांच्या प्रथा, परंपरा, श्रद्धा रितीरिवाज, पोषाख, विचारसरणी यामध्ये प्रचंड तफावत आहे. हिंदू बहुदेवतावादी, मूर्तीपूजेत रमणारे, गाय देवतेसमान मानणारे, पुर्नजन्मावर विश्वास असणारे व विवाह संस्कार मानणारे आहेत. तर मुस्लिम ऐकेश्वरवादी, मूर्तीपूजा न मानणारे, 'कुराण' या धर्मग्रंथातील वचनानुसार काटेकोर आचरण करणारे, विवाह हा करार मानणारे, दोन्ही समुदायांच्या भाषेत भिन्नता, जीवन जगण्याची पद्धती वेगळी. हिंदुमध्ये सण-उत्सव सार्वजनिकरित्या साजरे करण्यावर भर या सगळ्या बाबी दोन्ही धर्मांमध्ये टोकाचे भिन्नत्व दाखवतात. त्यातूनच दुसऱ्या समुदायाविषयी त्यांच्या विचारसरणी विषयी खरे-खोटे पूर्वग्रह ठरलेले आहेत. त्यामुळे शुल्लक घटनेतूनही या दोन्ही समुदायांमध्ये तणाव निर्माण होतो.

२) ऐतिहासिक घटनांचा प्रभाव :

भारताच्या प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडातील इतिहास दोन्ही समुदायात कटुतेची भावना वाढवतो. हा इतिहास ब्रिटिश इतिहासकार जेम्स मिल्ट यांनी मांडला. प्राचीन हिंदू संस्कृती अत्यंत आदर्शवादी व समृद्ध होती असे हिंदू सांप्रदायवादी अभिमानाने मांडतात. परंतु मुस्लिमांच्या आक्रमणामुळे ही संस्कृती लयास गेली. याउलट मुस्लिम सांप्रदाय असे मानतो की भारतीय संस्कृती समृद्ध करण्यात मुस्लिम राजवटीचे महत्त्वाचे योगदान आहे. या मुस्लिम राजवटी व मोगल सम्राटांचे राज्य आदर्श होते असे मानणारे मुस्लिम आहेत. परंतु मुस्लिम आक्रमकांनी हिंदूंना सक्तीने धर्मांतर करायला लावले. हिंदूंची मंदिरे लुटली, उद्ध्वस्त केली. हिंदू स्त्रियांशी जबरदस्तीने विवाह केले. मुस्लिमांना विरोध करणाऱ्यांना मोठ्या अन्यायाला, छळाला सामोरे जावे लागले. हा

इतिहास हिंदू समुदायात कटुता निर्माण करतो. याचा फायदा घेत काही संघटना हा इतिहास विसरू देत नाहीत. द्वेषाची भावना निर्माण करतात.

स्वातंत्र्यलढ्यात हिंदू-मुस्लिम खांद्याला खांदा लावून लढले होते. त्यांची एकी जड जावू लागल्यावर 'फोडा आणि राज्य करा' या नितीचा ब्रिटिशांनी अवलंब केला. मुस्लिमांमध्ये तुम्ही अल्पसंख्य आहात. तुम्हांला डावलले जाणार अशी असुरक्षिततेची भावना निर्माण केली. परिणामी मुस्लिम नेत्यांनी आपल्या राजकिय मागण्या पुढे रेटण्यासाठी 'मुस्लिम लिगची' स्थापना केली. हिंदूंनीही अखिल भारतीय संघटना स्थापन केली. महमदअली जीना यांच्या विचारातून द्विराष्ट्र सिद्धांत मांडला गेला. पूर्ण स्वातंत्र्य व धर्माच्या आधारावर विभागणी अशा मागण्या त्यांनी केल्या. फाळणीच्या रूपाने मुस्लिम नेत्यांनी धर्माला माध्यम बनवून राजकिय महत्त्वाकांक्षा पूर्ण केली. फाळणीच्या काळात प्रचंड, अमानुष असा हिंसाचार घडून आला. कत्तली, बलात्कार, जाळपोळ अशा घटनांचे घाव दोन्ही समुदायांच्या स्मरणात कायमचे उरले. पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर मोठ्या प्रमाणात मुस्लिम समुदायाने भारतात राहणे पसंत केले. परंतु या ऐतिहासिक घटना, घडामोडींचा प्रभाव विविध प्रसंगात, सांप्रदायवादाच्या रूपाने प्रकट होताना दिसतो.

३) मुस्लीम समुदायाची अलगतावादी प्रवृत्ती :

मानवतावादी म्हणविणाऱ्या ब्रिटिशांनी आपल्या कुटनितीद्वारे मुस्लिम समुदायात सांप्रदायवाद रूजविला. त्यांच्यामध्ये हिंदूबद्दल दुरावा निर्माण झाला. त्यांनी आपल्या जगण्यात अलगतावादी प्रवृत्ती निर्माण केली. असे मुस्लिम राष्ट्रीय प्रवाहापासून अलिप्त फटकून राहू लागले. बहुसंख्य मुस्लिम समुदाय धर्मनिरपेक्ष, राष्ट्रवादी विचारसरणी व राष्ट्रीय राजकारणापासून दूर राहतात. त्यांनी आपली स्वतंत्र जीवनपद्धती स्विकारली आहे. स्वतंत्र अस्तित्त्व व स्वतंत्र ओळख असण्याबाबत ते आग्रही असतात. काही मुस्लिम संघटना मुलतत्त्ववादाचे समर्थन करतात. यामुळे दोन्ही समुदायात दुरावा व अविश्वासाची भावना निर्माण होते जी सांप्रदायवादाच्या वाढीस कारणीभूत ठरते.

४) सांप्रदायिक पक्ष व संघटनांचा प्रभाव :

भारतामध्ये 'धर्म' हे राजकिय सामाजिकत्वाचे महत्त्वाचे साधन आहे. भारतीय राजकिय पक्ष व संघटनांच्या विचारसरणीत त्याचे प्रतिबिंब दिसून येते. दोन्ही समुदायातील राजकिय नेतृत्व अभिजन वर्गाकडे असलेले दिसते. आपले राजकिय हितसंबंध जोपासण्यासाठी ते धर्माचा वापर करतात. सांप्रदायवादातून घडून येणारा हिंसाचार, त्याची भीषणता याची जाणीव त्यांना असते. सांप्रदायिक हिंसाचारात त्यांचा धर्माशी संबंध नाही. खऱ्या अर्थाने धार्मिक नाहीत तेच पुढे असतात. असे नेते समाज, पोलीस, न्यायलय यांना वेठीस धरतात. बेलगाम वक्तव्य करतात. अशा नेतेमंडळींचं माध्यमातून उन्नतीकरण होत असतं. भारतामध्ये अनेक सांप्रदायिक संघटना कार्यरत आहेत. मुस्लिम लीग, जमात-ए-इस्लामी, हिंदू महासभा, अकाली दल, विश्व हिंदू परिषद इ. अशा संघटना कधी उघड तर कधी छुप्या कारवाया करत असतात. त्यामुळे सांप्रदायिकतेत वाढ होते. स्वतःला धर्मनिरपेक्ष म्हणवणारे राजकिय पक्षही निवडणूकी दरम्यान सांप्रदायिक संघटनांशी युती करून सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. स्वतः धार्मिक नसलेले हे नेते सामान्य जनतेला धर्माचे आवाहन करून निवडणुका

लढवतात. सामान्य जनतेलाही हा उमेदवार आपल्या जातीचा आहे, धर्माचा आहे ही पात्रता पुरेशी वाटते. असे पक्ष, संघटना व त्यांची नेतेमंडळी केवळ राजकिय महत्त्वकांक्षेपोटी धर्माला माध्यम बनवतात. त्यामुळे सांप्रदायवाद वाढीस लागतो.

५) दारिद्र्य व बेकारी :

कोणत्याही समाजात मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य व बेकारी असेल तर आत्मविश्वासाअभावी नैराश्यजनक प्रवृत्ती निर्माण होते. जेथे मागासलेपणा, निरक्षरता, दुर्लक्षितता आहे, तेथे बहुसंख्येने युवक बेरोजगार असतील तर ते सहजपणे मुलतत्त्ववाद पसरवणाऱ्या धार्मिक संघटनांच्या जाळ्यात सहजपणे अडकतात. भारतात असा बेकार युवकांचाच वापर सांप्रदायिक दंगलीच्यावेळी करून घेतला जातो. स्वातंत्र्यापूर्वी पासून मुस्लिमांच्या तुलनेत हिंदूंचा आर्थिकस्तर उंचावलेला होता. हिंदू चांगल्या पदावर नोकरीत व व्यापार, उद्योगात वरच्या स्थानी असल्याने आर्थिकदृष्ट्या सुस्थितीत होते. स्वातंत्र्यानंतर जमिनदारीचा कायदा व इतर धोरणांमुळे मुस्लिमांचे पिढ्यान्पिढ्याचे उद्योग-व्यवसाय अडचणीत आले. स्वातंत्र्यानंतर आर्थिक विकासाची मर्यादित संधी त्यांना लाभली. याशिवाय बहुसंख्य मुस्लिम आधुनिक, विज्ञानवादी, तत्त्वज्ञानाच्या शिक्षणापासून दूर राहिले आहेत. त्यांच्या शैक्षणिक मागासलेपणामुळेही त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावलेला नाही. या समुदायात असलेली आर्थिक सामाजिकदृष्ट्या वंचिततेची भावना त्यांच्या मनात हिंदूबद्दल आकस निर्माण करते हे सांप्रदायितेचे कारण ठरते.

६) हिंदूत्ववादी विचारसरणीचा वाढता प्रभाव :

हिंदूत्ववादी विचारसरणीमध्ये झालेली वाढ व हिंदूत्ववादी प्रवृत्तीचे बळकटीकरण यातून सांप्रदायिक तणाव वाढीस लागतो. हिंदू महासभा, विश्व हिंदू परिषद, हिंदू धर्मरक्षा समिती, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ यासारख्या धार्मिक संघटना हिंदूंना अनुकूल निर्णय घेतले जावे यासाठी सरकारवर दबाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या विचारधारेनुसार प्रत्येक मुस्लिम पाकिस्तान धार्जिणा व देशविरोधी असतो. दोन देशात क्रिकेटची मॅच चालू असली तरी त्याला दोन देशातील युद्धाचे स्वरूप दिले जाते. अशा घटना अल्पसंख्याकाविषयी द्वेषाची भावना निर्माण करतात. त्यातून हिंदूत्ववादी सांप्रदायिक शक्तीचे बळकटीकरण केले जाते. अल्पसंख्याकांना दिले जाणारे संरक्षण व सवलती यांना ते विरोध करतात. टोकदार हिंदूत्ववादी अंधभक्ती सांप्रदायिकवादास कारणीभूत ठरते.

७) राजकारणाचे सांप्रदायिकरण :

भारतीय निवडणुकीचे राजकारण म्हणजे अमर्याद पैशाची उधळण व अत्यंत टोकाची तीव्र स्पर्धा होय. विविध राजकिय पक्ष निवडणुका जिंकण्यासाठी बेकायदेशीर साधने व बऱ्यावाईट मार्गांचा अवलंब करतात. मतांचे राजकारण करण्यासाठी सांप्रदायिक तणाव, दंगली घडवून आणल्या जातात. प्रत्येक राजकिय पक्ष जाती धर्माचा वापर करून निवडणुका लढवतात. राजकारणाचे झालेले सांप्रदायिकरण भारतात सांप्रदायवाद वाढवते. कोणताही पक्ष वा नेता हिंसाचारात वा दंगलीत निष्पापांचे बळी जातात याची पर्वा करत नाहीत. आपला राजकिय स्वार्थ साधताना फक्त आपल्या हितसंबंधाचाच विचार केला जातो.

८) देशाच्या अंतर्गत घटना-घडामोडीत इतर देशांचा हस्तक्षेप :

भारतात घडणाऱ्या घटना. घडामोडीत व अंतर्गत राजकारणात शेजारील देश हस्तक्षेप करतात. त्यांच्याकडून सातत्याने गैरसमज व संशयाचे वातावरण निर्माण होईल अशा अफवा पसरवल्या जातात. भारतात अराजकता माजावी, सांप्रदायिक तणाव निर्माण व्हावा यादृष्टीने प्रयत्न केले जातात. शिख अतिरेकी व पाकिस्तान भारतातील युवकांना देत असलेल्या चिथावणीमुळेच पंजाब व जम्मू-काश्मिर मध्ये सांप्रदायिक हिंसाचार घडून आले. सीमाभागातील देशांकडून केला जाणारा हस्तक्षेप थोपवता येत नाही. अरब राष्ट्रे अशाच प्रकारे पेट्रोलचा पैसा भारतात मशिदी बांधण्यासाठी पुरवतात व संशयास्पद वातावरण निर्माण करतात. भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे हे साऱ्या जगाला माहित असताना भारत व पाकिस्तान संघर्षास धर्मच कारण असल्याचे जगासमोर मांडले जाते. भारतात धार्मिक विसंवाद जीवंत ठेवण्यात बाहेरच्या काही देशांचे हितसंबंध गुंतले आहेत.

९) उद्योगधंद्यामध्ये विशिष्ट समुदायाची मक्तेदारी :

भारतामध्ये विशिष्ट जाती-धर्माच्या लोकांची विशिष्ट व्यापार, उद्योग, कारागिरी, व्यवसायावर मक्तेदारी निर्माण झाली आहे. त्या व्यवसायात शिरणाऱ्या इतर जाती-धर्मियांना आपला जम बसवता येत नाही. त्यामुळे त्यांच्यात वितुष्टता निर्माण होते व सांप्रदायवाद वाढतो. भारतात मिरज, अलिगढ, मालेगाव, भिवंडी या शहरातून अनेक पिढ्यांपासून काही विशिष्ट उद्योगधंद्यात जम बसवलेले मुस्लिम आहेत. त्यांच्यातील आर्थिक संपन्नता व सामाजिक दर्जातील वाढीमुळे ते राजकारणात उतरू लागले आहेत. ते स्थानिक पातळीपासून केंद्रीय स्तरपर्यंत राजकिय घडामोडीत सहभागी होतात. त्यांच्या राजकिय महत्त्वाकांक्षा वाढतात. अशा लोकांचे परंपरागत व्यापार, व्यवसाय वा राजकारणातील प्रस्थ कमी व्हावे असे स्पर्धकांना वाटत असते. तेव्हा सांप्रदायवादास चालना दिली जाते. लोकांची माथी भडकवली जातात. अशा भागात दंगली, हिंसाचार घडवून आणल्या जातात.

२.३.३ सांप्रदायवादावरील उपाययोजना (Remedy of Communalism) :

धार्मिक विसंवादामुळे समाजामध्ये दुही माजते. सांप्रदायिक तणाव निर्माण होतो. अशावेळी एखाद्या क्षुल्लक घटनेचे रूपांतर सांप्रदायिक हिंसाचारात होते. संपूर्ण समाज, शहर, गाव, कुटुंब उद्ध्वस्त होतात. सामाजिक ताणतणावात वाढ होते. तरूणांमध्ये सुडाची प्रेरणा निर्माण होते. डोळ्यासमोर घडलेला हिंसाचार, जाळपोळ, भोसका-भोसकी, लुटालुट, रक्तपात, स्त्रियांवरील बलात्कार यामुळे मानसिक धक्का बसतो. हिंसाचारातून वाचलेले काही कायमचे मानसिक रोगी बनतात. हिंसाचारात उत्पादनक्षम गटातील व्यक्ती मोठ्या प्रमाणात बळी जातात किंवा जखमी होतात. तेथील आर्थिक घडी बसवणे खूप अडचणीचे ठरते. अशा समाजाला पुन्हा उभं करणं, गुन्हेगारांना शिक्षा करणं, पुन्हा शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शासनाला प्रचंड आर्थिक भार सहन करावा लागतो. सांप्रदायिक दंगलीनंतर दोन्ही समुदायातील दुरावा वाढीस लागतो. धार्मिक कर्मकांडास अधिक चालना मिळते. देशाच्या प्रगतीत, वैज्ञानिक प्रगतीत अडथळे निर्माण होतात. देशाच्या धर्मनिरपेक्ष तत्त्वास व राष्ट्रीय एकात्मतेस धोका पोहोचतो. म्हणून या समस्येवरील उपाययोजनांचा गांभिर्याने विचार करणे गरजेचे आहे. सांप्रदायवादावरील उपाययोजना खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येतात.

१) कुटुंबातून सुयोग्य व्यक्तीमत्त्वाची जडण-घडण :

व्यक्तिचे व्यक्तिमत्त्व, विचारसरणी, मते, प्रवृत्ती यावर कुटुंबाचा जबरदस्त प्रभाव असतो. कुटुंबिय कट्टर धार्मिक व इतर धर्मियांकडे पूर्वग्रहदूषितपणे पहात असतील तर मुलांची जडण-घडण तशीच होते. मुलांना वाढविताना त्यांना धार्मिक पूर्वग्रहापासून दूर ठेवले तर त्यांच्यात मानवतावादी मुल्यांची जोपासना होईल. मानवाप्रती संवेदनशीलता असणारे व्यक्तीमत्त्व समाजीकरणाच्या प्रक्रियेतून घडवता येईल. कुटुंबिय जर दुसऱ्या जाती-धर्माच्या कार्यक्रमात, सण-समारंभामध्ये सहभागी होत असतील तर मुलांना एकमेकांच्या रितीरिवाजांची, प्रथापरंपरांची ओळख होते व एकमेकांकडे पाहण्याची संशयीवृत्ती नष्ट होते. धर्म जरी वेगळा असला तरी तीही माणसे आहेत. त्यांनाही आपल्या सारखी सुख दुःखे आहेत याची ओळख झाल्याने मुलांमध्ये सहिष्णु, उदारमतवादी, सर्वांना सामावून घेणारी विचारसरणी रूजते. सुयोग्य व्यक्तीमत्त्व घडवण्यात कुटुंबाने महत्त्वाचा वाटा उचलल्यास पूर्वग्रहातून होणारे धार्मिक भेदभाव कमी होतील.

२) शिक्षण व्यवस्था व शिक्षकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका :

विद्यार्थी शिक्षण घेत असताना दिर्घकाळ शिक्षण प्रक्रियेत असतो. यावेळी त्याला लाभणारे वर्गमित्र, शिक्षक व अभ्यासक्रमातून झालेले संस्कार यांचा त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव पडतो. शैक्षणिक संस्थामधून सर्वांना समान कोणत्याही भेदभावापासून दूर ठेवणारे शिक्षण मिळाले पाहिजे. शिक्षकांनी जात, धर्म, पूर्वग्रह या पासून दूर राहून जीवन जगण्याचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना दिले पाहिजे. अभ्यासक्रमातून विज्ञान, तंत्रज्ञानाचे आधुनिक शिक्षण देतानाच मुल्यांची जोपासना करणारे शिक्षण विद्यार्थ्यांना मिळाले पाहिजे. अभ्यासक्रमातून जेव्हा सर्व धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास केला जाईल. तेव्हा प्रत्येक धर्म कल्याणकारी आहे याची जाण निर्माण होईलच. पण त्याबरोबर एकमेकांच्या धार्मिक कर्मकांडाकडे संशयीवृत्तीने पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलेल. राजकारणात धर्माचा वापर स्वार्थासाठी केला जातो. याची जाणीव त्यांना शिक्षणातून होईल तेव्हा सुजाण नागरिक निर्माण होतील. धार्मिक दंगलीतील अशी कितीतरी उदाहरणे आहेत की जात-धर्म विसरून इतरांचे प्राण वाचवले आहेत. मदत केली आहे. हा त्यांच्यावर झालेल्या मानवतावादी संस्कारांचा परिणाम असतो.

३) राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना रूजवणे :

भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणात विविधता आहे. परंतू जाती-धर्मभेद, भाषावाद, प्रांतवाद याच्या रूपाने कधी ना कधी संघर्ष होत असतो. तरीही स्वातंत्र्यानंतरही ही अखंडता टिकून आहे. याचा अभिमान हा राष्ट्राभिमान असतो. यातूनच धर्म, पंथ, जात यापेक्षाही राष्ट्रहित महत्त्वाचे आहे याची जाणीव लोकांना होते तेव्हा राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होते. यातून आपले राष्ट्र, राष्ट्राची लोकशाही घटना, धर्मनिरक्षतेचे तत्त्व याविषयी अभिमान जागृत होईल. विविधतेत एकता हे मूल्य जेव्हा रूजेल तेव्हा राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना निर्माण होईल.

४) समान विकासावर भर देणे :

भारतामध्ये आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या मागास राहिलेले व शिक्षणाच्या संधीपासून वंचित राहिलेल्या, तुलनात्मकरित्या आर्थिक दर्जा खालावलेल्या मुस्लिम समुदायाचा अभ्यास करून त्यांना आपला दर्जा उंचावण्यासाठी

विशेष संधी, सवलती दिल्या पाहिजेत. रंथनाथ मिश्रा समितीने मुस्लिम समुदायाच्या मागासलेपणाचा अभ्यास करून त्यांना राज्य व केंद्र सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण द्यावे अशी शिफारस केली. सांप्रदायिक हिंसाचारातून निष्पाप व दुर्बल समुदायाची मोठी हानी होते. त्यांच्यावर अन्याय होतो. अशावेळी त्यांना न्याय देण्यासाठी चौकशीसाठी शासनाने आयोग नेमावेत. गुजरात दंगलीनंतर चौकशीसाठी व अन्यायग्रस्त लोकांना न्याय देण्यासाठी नानावटी समिती नेमण्यात आले. तसेच २००५ मध्ये मुस्लिम समुदायाच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी सच्चर समिती नेमण्यात आली. या समितीने मुस्लिम समुदायाचा दर्जा उंचावण्यासाठी अनेक उपाययोजना सुचवल्या व विकासाच्या प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी मार्ग सुचवले. अशा पद्धतीने विविध आयोग व समित्यांच्या शिफारशीनुसार मुस्लिमांना आपला दर्जा उंचावण्यासाठी संधी प्राप्त करून दिल्यास सामाजिक एकता प्रस्थापित होईल.

५) सांप्रदायिक पक्ष व संघटनांवर बंदी घालणे :

संप्रदायवादाच्या वाढीचे प्रमुख कारण सांप्रदायिक पक्ष व संघटना आहेत. म्हणूनच शासनाने अशा पक्ष व संघटनांवर त्यांच्या विध्वंसक कारवाया व छुप्या अजेंड्यावर बारकाईने लक्ष ठेवले पाहिजे. अशा संघटनांचे नेते प्रक्षोभक विधाने व वक्तव्य करून धार्मिक भावना कलुषित करतात. अशा नेत्यांवर कायदेशीर कारवाई होईल याची काळजी घेतली पाहिजे. सांप्रदायिक दंगलीत, हिंसाचारात या संघटनांचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहभाग असतो. अशा संघटना व पक्षांवर बंदी घातल्यास, कडक कायदेशीर कारवाई केल्यास समाजावर त्याचे सकारात्मक परिणाम होतील.

६) बेरोजगार तरूणांना विधायक कामात गुंतवणे :

संधीसाधू राजकारणी व धर्मगुरू हे बेरोजगार तरूणांचा वापर विध्वंसक कारवायात करून घेतात. बेकारी, रिकामेपण, आर्थिक विवंचनेत अडकलेल्या तरूणांची माथी भडकवली जातात. असे सक्रिय कार्यकर्ते सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या अग्रभागी असतात. अशा तरूणांना किमान विधायक राष्ट्रीय कामात गुंतवण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांच्या कार्यक्षमतेस वाव मिळेलच. शिवाय विधायक कामातून राष्ट्रवादाची भावना रूजेल. मंदिर-मस्जिदीपेक्षा मुलभूत गरजा, आरोग्य, शिक्षण महत्त्वाचे आहे याची जाणीव त्यांना होईल. पोकळ धर्माभिमान आपल्याला व कुटुंबाला उध्वस्त करतो हे जेव्हा त्यांना समजेल तेव्हा असे बेकार तरूण स्वार्थी राजकारणाचे बळी ठरणार नाहीत.

७) साहित्य व चित्रपट माध्यमांचा सकारात्मक उपयोग :

आपल्या देशात अनेक संत, महात्मे होऊन गेले. त्यांनी आपल्या विचारातून, लेखणीतून, साहित्यातून उदारमतवादी, सहिष्णू, मानवतावादी मूल्य रूजवण्याचा प्रयत्न केला. अशा साहित्याचा प्रसार, प्रचार झाला पाहिजे. काही लेखक, कवी आपल्या लिखाणातून अनेक समस्या, प्रश्न, धर्म, ज्ञान, राजकारण यावर भाष्य करतात. यातून धार्मिक सुसंवादाचे पूल बांधले जातात. द्वेषाने मूठभर लोकांचा फायदा होतो व संपूर्ण समाज भरडला जातो. याचे वास्तव चित्रण समाजाच्या पोषणासाठी उपयुक्त असते. अशा साहित्याला पुरस्कृत केले पाहिजे.

भारतामध्ये मनोरंजनाचे माध्यम म्हणून चित्रपट अत्यंत लोकप्रिय आहेत. जे चित्रपटाच्या माध्यमातून समाजातील वास्तव्यावर प्रकाश टाकला जातो. त्यातून लोकशिक्षणच होत असते. समाजाची मानसिकता बदलून सहिष्णुता, मानवतावाद, बंधुभाव, देशप्रेम चित्रपटातून प्रभावीपणे रूजते.

८) जनसंपर्क माध्यमांची जबाबदारी व त्यांच्यावर अंकुश ठेवणे आवश्यक :

जनसंपर्क माध्यमे देशात घडलेल्या घटना, घडामोडींचे विश्लेषण करत असतात. अलिकडच्या काळात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा वेगवान प्रसार झाला आहे. शे-दोनशे वाहिन्यांच्या या जमान्यात आपलेच चॅनेल अग्रभागी असावे यासाठी त्यांच्यात स्पर्धा असते. अशावेळी कशाचेही तारतम्य न बाळगता अतिरंजित बातम्या सांगितल्या जातात. नेत्यांनी केलेल्या प्रक्षोभक विधानाचे वारंवार प्रक्षेपण केले जाते. एखाद्या घटनेत माणसाच्या जीवापेक्षाही त्याचा धर्म कोणता याविषयी उथळ चर्चा केली जाते. अशा बाबी समाजातील विसंवाद, सांप्रदायिक तणाव वाढीस पोषक ठरतात. म्हणूनच जनसंपर्क माध्यमांनी जबाबदारपणे, निःपक्षपातीपणे, घटनेचे वास्तव दर्शविणाऱ्या बातम्या प्रसारित केल्या पाहिजेत. सांप्रदायिक दंगली प्रसंगी तारतम्य बाळगून बातम्या प्रसारित केल्यास दंगली आटोक्यात येऊ शकतात. काही वेळा राजकिय पक्ष माध्यमांना हाताशी धरून अवास्तव, भडक बातम्या देतात. याचे समाजावर विपरीत परिणाम होतात. म्हणून जनसंपर्क माध्यमे, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे यावर शासनाचा अंकुश असला पाहिजे.

९) सांप्रदायिक दंगलीत पोलीस शासन यंत्रणेचा कार्यक्षम सहभाग :

पोलीस आपल्या गुप्तहेर व खबऱ्यांद्वारे गुन्हेगारी कृत्यांचा शोध घेत असतात. त्याचपद्धतीने सांप्रदायिक तणाव निर्माण झाल्याचा सुगावा लावून ते दंगली व हिंसाचार रोखू शकतात. ज्या भागात दंगली घडल्या तेथे निःपक्षपातीपणे दंगलखोरांना पकडणे व त्यांना न्यायालयासमोर विनाविलंब उभे करण्याची काळजी घेतली पाहिजे. अशा घटनात स्वतंत्र न्यायालये स्थापून, गुन्हेगारांना कायद्यातील आधार घेवून सुटता येऊ नये याची दक्षता घेतली पाहिजे. अशा गुन्हेगारांना कडक शासन होते असे लक्षात आल्यास इतर दंगलखोरांवर वचक बसेल. याशिवाय दंगलीत झळ बसलेल्यांना वेळीच मदत करणे, त्यांना नोकरीमध्ये संधी देणे, त्यांचे व्यवसाय पुन्हा उभे करण्यासाठी आर्थिक मदत केल्यास त्यांना दिलासा मिळेलच व शासनावरील विश्वास वाढेल. भिवंडी सारख्या संवेदनशील भागात पोलीस यंत्रणेने दोन्ही समुदायातील मान्यवर व्यक्तींना घेऊन मोहल्ला समिती स्थापन करून दंगल रोखण्याचा प्रयत्न केला. त्याच पद्धतीने संवेदनशील क्षेत्रात, गावात दोन्ही समुदायातील मान्यवर व्यक्तींना एकाच व्यासपीठावर आणल्यास धार्मिक सण, उत्सवाच्या प्रसंगीही शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित होईल. प्रक्षोभक कृत्य, वक्तव्य करणाऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून पकडता येते. अशा समाजकंटकांवर कोणतीही दयामाया न दाखवता कठोर कारवाई केली पाहिजे. पोलीस व शासनसंस्थेने अशाप्रकारे कार्य केल्यास त्यांच्यावर निरपराध जनता विश्वास ठेवते.

२.३.२ स्त्रीभ्रुणहत्या : अर्थ, कारणे व उपाययोजना

(Female Foeticide : Meaning, Causes and Remedies)

अ) स्त्रीभ्रुणहत्या : अर्थ (Female Foeticide : Meaning) :

वास्तवता लिंगनिदान या शब्दातच मुलगा व मुलगी हा भेदभाव आढळतो. स्त्रियांचा दर्जा सातत्याने खालावत चाललेल्या पुरुषसत्ताक भारतीय समाज व्यवस्थेत मुलगी हे नको असणारे अपत्य आहे. तिच्या जन्माचे कधीच स्वागत होत नाही. पूर्वी भारतातील काही राज्यांमध्ये स्त्री अर्भकांच्या जन्मानंतर लगेच हत्या केल्या जात. आज सर्वच समाजात गर्भलिंगनिदान तंत्रामुळे स्त्रीभ्रुणहत्या हा अमानुष प्रकार समाजामध्ये रूढ झाला आहे. त्यामुळे गर्भजलचिकित्सा व सोनोग्राफी तंत्राचा वापर करून गर्भलिंगनिदान व गर्भपाताने मुलगी नष्ट करणे सोपे झाले आहे. भारतीय समाजामध्ये धोकादायकरित्या स्त्रियांच्या प्रमाणात घट होत आहे. यामुळेच स्त्रीभ्रुणहत्या ही समस्या निर्माण झाली आहे. “गर्भलिंगनिदान करून बेकायदेशीररित्या मुलीचा गर्भ काढून टाकणे, नष्ट करणे म्हणजे स्त्रीभ्रुणहत्या होय.” स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा समतोल बिघडण्याचे मुख्य कारण स्त्रीभ्रुणहत्या होय. नैसर्गिकरित्या जन्मणाऱ्या मुलींचे प्रमाण अभ्यासल्यास असे दिसते कि गेल्या दशकभरात ‘एक कोटी’ मुलींना या जगात प्रवेश करण्यापूर्वीच नष्ट केले आहे. कायदा होऊनही मुलगी नकोच म्हणणारे पालक व वैद्यकीय ज्ञानाचा बाजार मांडणारे तज्ञ कायद्यातील पळवाटांचा फायदा घेत हा मानवतेला काळिमा फासणारा धंदा करतात. मुळात समाजाचीच मानसिकता मुलींच्या जन्मावर उठली असल्याने या समस्येने गंभीर रूप धारण केल्याचे दिसते.

स्त्रीभ्रुणहत्या समस्येची व्यापकता :

प्राचीन काळात बरोबरीचा असलेला स्त्रीचा दर्जा उत्तर वैदिक कालखंडापासून खालावत गेला. पितृसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रियांचं अस्तित्व चूल आणि मूल या मर्यादित गृहित धरलं जाऊ लागलं. १९ व्या शतकातील समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे स्वातंत्र्यापूर्वी व स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना संरक्षण देणारे अनेक कायदे करण्यात आले. म्हणून स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रमाण कमी झाले असे म्हणता येत नाही. उलट विविध रूपातील अत्याचाराचे प्रकार म्हणजे स्त्रीभ्रुणहत्या होय. गेल्या सहा दशकातील लिंग गुणोत्तराच्या आकडेवारीतून असे निष्पन्न होते की दर हजारी पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण सातत्याने घटत आहे. United Nations Fund for Population Activities च्या अंदाजानुसार २००१ ते २००२ या वर्षात भारतात ६ लाख मुलींना जन्मालाच येऊ दिलेलं नाही. अर्थतज्ञ डॉ. अमर्त्य सेन यांच्या मते भारताने आतापर्यंत ३१ दशलक्ष मुली हरवल्या आहेत. त्यातूनच नाहीशा होणाऱ्या मुली (Missing Girls) ही संकल्पना पुढे आली. मुलींच्या आरोग्याकडे व विकासाकडे हेतुपूर्वक केले जाणारे दुर्लक्ष याचे कारण आरोग्य सुविधा व पोषणापासून स्त्रिया वंचित रहात असतील तर यांचा मृत्यूदर वाढतो याचा अनुभव ० ते ६ वयोगटातील मुला-मुलींच्या बाललिंग गुणोत्तराच्या नामावलीतून येतो. नैसर्गिकरित्या मुलींमध्ये असणाऱ्या प्रतिकार क्षमतेमुळे १०५० मुलींमागे १००० मुलं हे नैसर्गिक प्रमाण आहे. परंतु मुलींच्या आरोग्याबाबत केलेल्या भेदभावामुळे १९९१ च्या जनगणनेतील बाललिंग गुणोत्तर राजस्थान - ८८३, महाराष्ट्र - ८८३, पंजाब - ८७५, व हरियाणा - ८१९ इतकं घटलं होतं. त्या दशकामध्ये पंजाब,

हरियाणात “आज ५०० रू. खर्च करा व भविष्यात खर्च होणारे ५ लाख रू. वाचवा” अशा जाहिराती उघडपणे केल्या जात.

स्वातंत्र्यानंतर भारतात गर्भपाताला कायदेशीर परवानगी नव्हती तेंव्हा अघोरी, अशास्त्रीय मार्गाचा अवलंब करून गर्भपात केले जात. त्यामुळे स्त्रीच्या जीवास धोका पोहचत असे. संसदेमध्ये यावर चर्चा झाली व १९७१ मध्ये MTP (Medical Termination of Pregnancy Act) कायदा पास झाला. गर्भपाताला कायदेशीर मान्यता मिळाली. लोकसंख्या धोरणानुसार छोट्या कुटुंबाचे महत्त्व वाढले होते. त्यासाठीही उपयुक्त ठरले. त्यापूर्वीच वैद्यकीय क्षेत्रामध्ये ‘गर्भजल परीक्षा’ (Amniocentesis) हे नव तंत्र भारतात आलं होतं. गर्भातील विकृती शोधणे व त्यानंतर गर्भपात डॉक्टरांच्या सल्ल्याने केला जात असे. परंतू गर्भजल परीक्षेतून गर्भाचे लिंग ही कळत असे. गर्भजल परीक्षेमुळे लिंगनिदान करणे शक्य झाले. १९८१ मध्ये मुंबईतील एका बहुराष्ट्रीय कंपनीतील पुरुष कर्मचाऱ्यांची वैद्यकीय प्रतीपूर्ती बिले येत. त्यातील बहुसंख्य बिलं पत्नीच्या गर्भपाताची व त्यापूर्वी केलेल्या चाचणीची असत. याचा शोध या कंपनीने एका स्त्री संघटनेच्या मदतीने केला असता गर्भलिंगनिदान केले जात असल्याचे उघडकीस आले. त्यानंतर गर्भलिंगनिदान विरोधी अभियानाने जोर धरला. परंतू भारतात १९९० पासून गर्भजलपरीक्षा केली जात होती व गर्भपाताचा कायदा हा १९७१ मध्ये करण्यात आला. सुशिक्षित, उच्च-मध्यमवर्गीय छोट्या कुटुंबाला पसंती देऊ लागले होते परंतू ‘मुलगा’ हेच त्यांचे हवे असणारे अपत्य होते. पहिली मुलगी असल्यास लिंगनिदानाचे प्रमाण अधिक होते.

याचकाळात (Ultrasound Sonography) तंत्रज्ञान भारतात दाखल झाले. सोनोग्राफी अतिशय सोपी व प्रयोगशाळेची गरज नसलेली पद्धती होती. त्यामुळे ग्रामीण भागातही ही सोनोग्राफी केंद्र वाढायला लागली. १९८० च्या दशकात खाजगी लिंगआधारीत केंद्राचा भारतभर प्रसार झाला. ‘सेहत’ (सेंटर फॉर इनक्वायरी इन टू हेल्थ अँड अलाईड थीम्स, मुंबई) या संस्थेने महाराष्ट्रामध्ये लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा अभ्यास केला. त्यांच्या निष्कर्षानुसार १५ टक्के गर्भपात हे कायदानुसार होतात. महाराष्ट्रासाठी ही धोक्याची घंटा होती. म्हणूनच १९८८ मध्ये महाराष्ट्राने लिंगआधारीत गर्भपात विरोधी कायदा केला. अशा प्रकारचा कायदा करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिलेच राज्य ठरले. पुढे इतर राज्यांनीही कायदे केले. भारतभर लागू होणारा १९९४ चा जन्मपूर्व गर्भलिंग निदान प्रतिबंध कायदा (Pre-Natal Diagnostic Techniques Act 1994) लागू करण्यात आला. या कायदाने लिंगनिवड करणारे केंद्र, लिंगनिदान करणारी व्यक्ती, मध्यस्थी करणारी व्यक्ती, स्वतः गर्भवती स्त्री, सोनोग्राफी सेंटर्सची जाहिरात करणारे यांना दोषी धरले जात होते. परंतू २००१ च्या जनगणनेतून मुलींचं प्रमाण घटलेलंच आढळून आलं. पंजाब - ७९८, हरियाणा - ८२०, गुजरात - ८८३, हिमाचल प्रदेश - ८९७ अशी काही राज्यात मुलींच्या प्रमाणात चिंताजनक घट दिसून येत होती. महाराष्ट्र ही त्यावेळी ९३३ वर असमाधानकारक स्थितीत होते. हे आकडे कायदा धाब्यावर बसवला जातोय याचे निदर्शकच होते. म्हणूनच २००५ साली पुन्हा कायद्यात दुरुस्ती करून PCPNDT (Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques Act 2003) गर्भधारणापूर्व आणि प्रसुतिपूर्व गर्भलिंग निदान कायदा कडक करण्यात आला. यामध्ये कृत्रीम गर्भधारणेसाठी सुद्धा लिंगनिवड केली जात असल्याने त्याचाही या कायद्यात समावेश करण्यात आला.

Year wise Child sex ratio and overall sex ratio in India.

Year	Female sex ratio	Child sex ratio
1961	941	976
1971	930	964
1981	934	962
1991	929	945
2001	933	927
2011	940	914

Source : Census of India - 1961 to 2011

PCPNDT कायद्यानुसार काही महत्वाच्या तरतूदी करण्यात आल्या.

- १) गर्भधारणेनंतर व गर्भधारणापूर्व गर्भलिंग निवड चाचणीवर बंदी घालण्यात आली.
- २) सोनोग्राफी सेंटर्सची नोंदणी आवश्यक करण्यात आली.
- ३) अल्ट्रासाऊंड मशिन विक्रीवर कडक निर्बंध झाले व त्याच्या विक्रीस नोंदणी बंधनकारक करण्यात आली.
- ४) अशाप्रकारे कायदाभंग करण्याच्यावर कायदेशीर कारवाई व शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.
- ५) वैद्यकीय व्यवसायिकास ३ वर्षांपर्यंत कारावास व १०,००० रू. पर्यंत दंड तसेच पुढील अशा प्रत्येक अपराधास पाच वर्षांपर्यंत कारावास व एक लाख रू. पर्यंत दंडाची तरतूद करण्यात आली.
- ६) या कायद्याअंतर्गत सर्व गुन्हे दखलपात्र मानले जातात.
- ७) अशा प्रकारचा गुन्हा अजामीनपात्र मानला जातो.
- ८) अशा प्रकारचा गुन्हा आपसात मिटवता येत नाही.
- ९) गर्भलिंग चाचणीची जाहिरात करणाऱ्यास तीन वर्षांपर्यंत कारावास व १०,००० रू. पर्यंत दंड होऊ शकतो.

स्त्रीभ्रूणहत्ये संदर्भात निदर्शनास येणारे ठळक मुद्दे :

- १) ० ते ६ वयोगटातील बाललिंग गुणोत्तर सातत्याने घटते आहे.
- २) विकसीत व आर्थिकदृष्ट्या सबल असलेल्या भौगोलिक क्षेत्रामध्ये लिंगनिदान व स्त्रीभ्रूणहत्येचे प्रमाण जास्त आहे.

- ३) पंजाब, हरियाणा, महाराष्ट्र, गुजरात या विकसीत राज्यात मुलींच्या लिंग गुणोत्तरात घट दिसून येते.
- ४) शिक्षित, उच्चवर्गीय कुटुंबामध्ये लिंग निदानाचे प्रमाण जास्त आहे.
- ५) शिक्षित मातांना दुसरी मुलगी नको असते.
- ६) १९९१ मध्ये ८५० प्रमाण असणारा एकच जिल्हा होता. २००१ पर्यंत यामध्ये ४५ जिल्ह्यांची भर पडली.
- ७) जिथे सहजपणे सोनोग्राफी सेंटर्स उपलब्ध आहेत असे विकसीत, संपन्न जिल्हे, तालुके मुलींच्या प्रमाणात घट दाखवतात.
- ८) ज्या राज्यात स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावलेला आहे तिथे स्त्री-पुरुष प्रमाणात असमतोल आढळत नाही.

मुलींची घटणारी संख्या ही आणबाणीची स्थिती मानून भविष्याचा विचार केला गेला नाही तर निकोप, सुदृढ समाजाच्या विकासास खीळ बसणार आहे व अनेक भयावह प्रश्न समाजासमोर उभे ठाकणार आहेत. जेवढे मुलींचे प्रमाण घटेल तेवढा स्त्रियांचा दर्जा खालावत जाणार आहे. तिच्यावरील अत्याचारात, हिंसाचारात वाढच होईल. पुरुषांना लग्नासाठी मुली मिळणार नाहीत. परिणामी समलैंगिकतेत वाढ होण्याची शक्यता आहे. काही राज्यात लग्नासाठी मुली मिळत नाहीत म्हणून इतर राज्यातून गरीब मुली आणल्या जात आहेत. स्त्रीचं वस्तुकरण होत आहे. यापलिकडे जाऊन या प्रश्नातून बहूपतित्वाची प्रथा निर्माण होईल.

स्त्रीभ्रूणहत्या समस्येची व्यापकता अभ्यासता स्त्रियांच्या जगण्यावर उठणारं हे तंत्रज्ञान कायद्याच्या जरबे अभावी गुन्हेगारांना मोकळी सोडते आहे. यामध्ये डॉक्टरांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. पण बऱ्याचवेळा समोरच्याची मागणी व आर्थिक फायदा बघितला जातो. लिंगनिदानाबाबतच्या रेकॉर्डमध्ये घोटाळा करतात. लिंगनिदान केल्यावर सांकेतिक भाषेचा वापर केला जातो. अनेक मध्यस्थ यांत गुंतलेले असतात. कायद्याच्या कचाट्यात सापडू नये याची ते दक्षता घेतात.

ब) स्त्रीभ्रूणहत्या समस्या : कारणे

स्वातंत्र्यांतरच्या काळात भारतीय स्त्रीच्या जीवनामध्ये खूप मोठे बदल झाले. परंतू स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन जुनाच परंपरागत आहे. आजही स्त्रीचा कोणी पालक असावा, ती कुणा पुरुषाच्या अधिपत्याखाली असावी अशी समाजाची भावना आहे. आजही समाज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात स्त्री पुरुषांपेक्षा कमी दर्जाची मानली जाते. स्त्री माणूस आहे याचा समाजाला विसर पडत चालला आहे. एक उपभोगाची वस्तू एवढेच तिचे अस्तित्व उरले आहे. इतकं नगण्य स्थान असणारी स्त्री जन्मालाच येऊ नये यासाठी स्त्रीभ्रूणहत्या मोठ्या प्रमाणात घडून येत आहेत. म्हणूनच या समस्येच्या मुळाशी जाण्यासाठी आपण इथे स्त्रीभ्रूणहत्येस पोषक असणाऱ्या कारणांचा अभ्यास करणार आहोत.

१) पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था :

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत 'मुलगा' हे हवे असणारे अपत्य आहे. कारण मुलगा कुटुंबाचा वारस, भविष्यात कुटुंबाचा सांभाळ करणारा मानला जातो. तर स्त्री परक्याचे धन असते. तिचे कार्यक्षेत्र चूल आणि मूल, तिच्याकडे कितीही बौद्धिक क्षमता असली तर कुटुंबासाठी जगणारी, पती परमेश्वर मानणारी, स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्त्व नाकारणारी स्त्री भारतीय समाजात आदर्श मानली जाते. पुरुषप्रधान व्यवस्था स्त्रीला या भूमिकेतून बाहेर पडू देत नाही. स्त्री विवाहीत असणं, तिला मुलं असणं, त्यातही मुलगा असणारी स्त्री असेल तर समाजात प्रतिष्ठा मिळते. या सर्व बाबी पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत मुलगी नको हाच संदेश देणाऱ्या आहेत.

२) मुलगी नको ही मानसिकता :

भारतीयांच्या दृष्टीने मुलगी म्हणजे परक्याचं धन आहे. घराण्याची अब्रु म्हणून कुटुंबाला तिचा सांभाळ काचेच्या भांड्यासारखा करावा लागतो. विवाह ही स्त्रीसाठी अत्यावश्यक बाब असल्याने त्यासाठी हुंड्याच्या रूपाने कुटुंबाला आधीपासूनच आर्थिक तरतूद करावी लागते. याशिवाय मुलीला कुणी फसवू नये, फूस लावू नये, जाती-धर्माबाहेर जाऊन विवाह करू नये, स्वतः विवाह ठरवण्याचं स्वातंत्र्य घेऊ नये यासाठी तिच्यावर अनेक बंधने घालावी लागतात. याचा ताण कुटुंबावर असतो. याशिवाय समाजात स्त्रियांवरील छळाच्या, अत्याचाराच्या घटना घडतात. त्यापासून मुलींना संरक्षित करण्याचाही ताण कुटुंबावर असतो. शेवटी सगळे करून मुलगी सुखी होईल याची खात्री कुटुंबाला नसते. म्हणूनच समाजात मुलगी नकोच ही मानसिकता निर्माण होते.

३) सांस्कृतिकदृष्ट्या मुलास प्राधान्य :

पूर्वीपासून भारतीय संस्कृती मुलाच्या जन्मास प्रथम पसंती देते. कारण मुलगा आई-वडिलांचा वृद्धापकाळी सांभाळ करतो, कुटुंबाचा वारसा चालवतो, वंशपरंपरा त्याच्याद्वारेच राखली जाते अशी ठाम समजूत आहे. याशिवाय प्राचीन हिंदू परंपरेनुसार मृत्यूनंतर मुलाने अग्नि दिल्यास, पिंडदान केल्यास मोक्ष मिळतो. आत्मा मुक्त होतो. यावर अजूनही समाजाचा विश्वास आहे. म्हणून काही सांस्कृतिक, प्रथा-परंपरांचे पालन पुत्रप्राप्तीनेच होऊ शकते या विचाराने मुलगा हा हवाच असतो.

४) स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा :

भारतीय समाजातील स्त्रीला आरोग्य, शिक्षण, संपत्ती, रोजगार समाजातील स्थान या प्रत्येक ठिकाणी भेदभावपूर्ण वागणूक दिली जाते. जन्मापासून तिच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. स्त्रियांना नोकरी व रोजगाराच्या संधी नाकारल्या जातात अथवा मोबदला कमी दिला जातो. तिचा उत्पादक कामामध्ये सहभाग नसतो. निर्णय प्रक्रियेत तिला सहभागी करून घेतले जात नाही. स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा, मुलगी नको या मानसिकतेशी येतो. कारण ज्या देशात स्त्रियांचा दर्जा उंचावला आहे तिथे स्त्री-पुरुष प्रमाणात समतोल असल्याचे आढळून येते.

५) हुंडा प्रथा :

हिंदू संस्कृतीनुसार मुली आणि विवाह हा पवित्र संस्कार मानला जातो. मुलीचे सालंकृत कन्यादान केले जाते. अलंकार, वस्तू व पैसे यांसह केलेले कन्यादान महत्त्वाचे ठरते. त्यातूनच आजतागायत हुंडा देण्याची प्रथा समाजात रूजली आहे. आज समाजातील शैक्षणिक व आर्थिकदृष्ट्या संपन्न अशा उच्चभ्रू वर्गामध्ये मुलीला हुंडा दिल्याचं प्रदर्शन मांडल जातं. हुंडा देणारा पिता प्रतिष्ठित म्हणून मिरवतो. याचा परिणाम ग्रामीण, आदिवासी, मध्यमवर्गीय, कष्टकरी वर्गावरही झालेला आहे. या समुदायातूनही हुंडा देणे आवश्यक मानले जाऊ लागले आहे. तर काही वेळा हुंड्याअभावी मुलींच्या विवाहामध्ये अडथळा येत असल्याचे दिसून येत आहे. त्यामुळे मुलगी म्हणजे हुंडा, कुटुंबावरील आर्थिक भार या विचारातून मुलीचा जन्मच नाकारला जात आहे.

६) प्रथा, परंपरा व जाती-धर्माचे दडपण :

भारतीय समाजात निपुत्रिक स्त्रीस हिन वागणूक दिली जाते. त्याबरोबरच अपत्यप्राप्तीपेक्षाही पुत्रप्राप्ती महत्त्वाची मानली जाते. तिच्यापोटी पुत्र जन्मला नाही तर तीला अपमानास्पद वागणूक मिळते. जोपर्यंत मुलगा होत नाही तोपर्यंत तिच्यावर बाळंतपण लादल्याचं पूर्वीच्या कित्येक घटनातून दिसतं. मुलगा नाही झाला तर सवत आणतील अथवा नवरा आपल्याला टाकून देईल व परितक्तेचं आयुष्य जगावं लागेल याचं दडपण स्त्रीवर असत. याशिवाय जात व धर्मपालनाची जबाबदारी स्त्रियांवरच आहे असे मानले जाते. बऱ्याचवेळा जातपंचायती, धर्मगुरू पारंपारिक रिती-रीवाज, रूढींचे पालन करण्याबाबत आग्रही असतात. या दडपणातूनच स्त्रिया शिक्षण व रोजगाराच्या संधीपासून वंचित राहतात.

७) स्त्रियांवरील अत्याचारात वाढ :

स्त्री सातत्याने कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाच्या अत्याचाराला बळी जात असते. म्हणून स्त्रियांवरील अत्याचाराविरुद्ध अनेक कायदे केले गेले. पण कायदा खिला सुरक्षितता देऊ शकला नाही. आजही स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रमाण पाहिले तर ते वाढतच चालल्याचे दिसते. हुंडाबळी, स्त्रिस होणारी मारहाण, कौटुंबिक हिंसाचार, छेडछाड, विनयभंग, बलात्कार असे गुन्हे तिच्याविरोधी घडतच असतात. त्यामुळे स्त्रिया समाजात असुरक्षित आहेत. लहान मुली लैंगिक दुरुपयोग व शारीरिक हिंसेला बळी पडण्याची शक्यता तर प्रौढपणी विविध प्रकारच्या अत्याचाराची भीती असते. त्यामुळे स्त्रिया समाजामध्ये सर्वात जास्त असुरक्षित मानल्या जातात.

८) सहज उपलब्ध होणारे तंत्रज्ञान :

लहान-लहान गावापासून मोठ्या शहरांमध्ये गर्भलिंग चिकित्सा केंद्रे सहजपणे उपलब्ध झाली आहेत. केंद्र सरकारच्या नोंदीनुसार भारतात ३६००० सोनोग्राफी मशिन्स आहेत. जी आवश्यकतेपेक्षा जास्त आहेत. बऱ्याच वेळा तेथे छुपा गर्भलिंग निदानाचा धंदा चालतो. डॉक्टर, मध्यस्थ वा ग्राहक या सर्वांनाच फायद्याचे ठरेल असे पॅकेज दिले जाते. त्यामुळे चाचणी करणे व गर्भपात करणे या पॅकेजमुळे सहज शक्य होते.

१) गर्भवती स्त्रीची अगतिकता :

या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने ज्या प्रकारचे आयुष्य स्त्रीच्या वाट्याला आणलेले असते तसे आयुष्य आपल्या मुलीच्या वाट्याला येवू नये. या मानसिकतेतून गर्भवती स्त्री स्त्रीभ्रुणहत्येत सहभागी होते. काही वेळा नको असलेल्या बाळंतपणातून सुटका झाल्याचा आनंद ती मानते. या व्यवस्थेने खिला इतके अगतिक बनवलेले असते की या सर्वात ती आपला सहभाग नोंदवते.

१०) उपभोगवादी संस्कृती :

जागतिकीकरणानंतर उपभोगवादी संस्कृती रूजत चालली आहे. उपभोगवाद मानवतेपेक्षा पैसा, स्वसुख केंद्रस्थानी मानतो. अशा समाजात खिला गौण स्थान आहे. माणूस म्हणून सर्वात शेवटी विचार केला जातो. तिच्याकडे केवळ उपभोगाची वस्तू म्हणून पाहिलं जातं. उपभोगवादी संस्कृती खिला अगदी नगण्य मानत आहे.

क) स्त्रीभ्रुणहत्या : उपाययोजना (Female Foeticide : Remedies)

भारतीय समाजात स्त्रीभ्रुणहत्या या समस्येने गंभीर रूप धारण केलेले आहे. कारण समाजातील मुलींच्या प्रमाणात सातत्याने घट होत आहे. कायदा आहे त्याची अंमलबजावणी काटेकोर व्हायला हवी. तितकेच हा प्रश्न सामाजिक, सांस्कृतिक जडणघडणीतून निर्माण झालेला आहे. यामुळे त्यावर उपाययोजना करताना सामाजिक-सांस्कृतिक विचारसरणी, रूढी, परंपरा, जीवन पद्धती यात बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे.

१) स्त्री-पुरुष समतेचे मुल्य रूजवणे :

भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समानतेचं तत्त्व स्विकारल आहे. तसं प्रत्यक्ष जीवनातही स्त्री-पुरुष दोघांनीही समानतेने प्रत्येकाचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवले पाहिजे. स्त्री आणि पुरुष या दोघांचेही स्थान समाजामध्ये महत्त्वाचे आहे. कुणीही श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ नाही. हे मूल्य रूजवण्यासाठी समाजातून, कुटुंबातून प्रयत्न व्हायला पाहिजेत. स्त्रियांचा अनादर करणारे वक्तव्य व वर्तन यावर पुरुषांनी बंधन घालून स्त्रियांकडे सन्मानाने पाहिलं पाहिजे. यातून स्त्री विरोधी पुरुषी मानसिकता बदलेल.

२) स्त्री शिक्षणावर भर देणे :

स्त्री साक्षरता व जननक्षमता यांचा संबंध अनुकूल असल्याचे जगातच नाही तर भारतातही सिद्ध झाले आहे. भारतीय पुरुषांच्या तुलनेत स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण कायम कमीच राहिले आहे. म्हणूनच स्त्रियांचा आत्मविश्वास वाढवणारे तिला स्वयंपूर्ण बनवणारे शिक्षण दिले पाहिजे. केरळ सारख्या राज्यात स्त्री साक्षरता, स्त्रियांचा दर्जा, स्त्री रोजगाराचं प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे तिथे स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत जास्त असल्याचे दिसते. म्हणूनच स्त्रियांना सर्वार्थाने सक्षम करणाऱ्या शिक्षणावर भर देणे गरजेचे आहे.

३) स्त्री आरोग्य प्रश्नास प्राधान्य देणे :

भारतीय पारंपारिक दृष्टीकोनातून “खिला पौष्टिक आहाराची गरज नसते. ती जन्मतः सुदृढ असते.” या

विचारातून तिला पोषक आहारापासून वंचित ठेवले जाते. तिच्या आरोग्य समस्येकडे दुर्लक्ष केले जाते. स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे कष्ट, लवकरच्या वयात होणारे लग्न, लादले जाणारे मातृत्व यामुळे स्त्रियांच्या आरोग्याचे प्रश्न निर्माण होतात. तसेच बालमृत्यू, मातामृत्यूचेही प्रमाण वाढते. माता-बालसंगोपनावर शासन लक्ष पुरवत असले तरी युनिसेफच्या म्हणण्यानुसार भारतात ५ वर्षांच्या आतील मुलींच्या मृत्यूचे प्रमाण जास्त आहे. म्हणूनच खालच्या स्तरातील, कनिष्ठ वर्गातील मुलींच्या पोषण, कुपोषण, आरोग्य, शिक्षण यावर जास्त लक्ष केंद्रीत केल्यास मुलींच्या आरोग्याचा प्रश्न प्राधान्याने सुटेल.

४) स्त्रियांना सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे :

महिलांवर होणारे अत्याचार स्त्रियांच्या संचार स्वातंत्र्यावर बंधने आणतात. असुरक्षितता असेल तर मुली शिक्षणासाठी, रोजगारासाठी बाहेर पडू शकत नाहीत. मुलींच्या संचारासाठी सुरक्षित पर्यावरण निर्माण करणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. स्त्रियांविरोधी घडलेल्या गुन्ह्यातील आरोपींना विनाविलंब शिक्षा झाल्यास व पोलिसयंत्रणा व न्याययंत्रणा सक्षमपणे काम करतात. याचा अनुभव आल्यास महिलांसाठी समाजात सुरक्षित वातावरण होईल.

५) सोनोग्राफी सेंटर्स व वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांवर अंकुश :

आज गावा-गावातून सोनोग्राफी सेंटर्स आहेत. शासन व आरोग्य विभागाची यंत्रणा अशा सेंटर्सवर बारकाईने लक्ष ठेवतात. त्यांचे रेकॉर्ड तपासतात. परंतु समाजातील काही प्रतिष्ठित व्यक्तींची यावर नजर असेल तर गुन्ह्यावर मोठ्या प्रमाणात अंकुश ठेवता येईल. त्या-त्या कार्यक्षेत्रातील उच्चपदस्थ महिला, महिला डॉक्टर्स, सामाजिक कार्यकर्त्या, महिला वकील वा कायदेतज्ञ यांचे अशा सेंटर्सवर लक्ष आहे या जाणिवेतून तेथील बेकायदेशीर कृत्यांना आळा बसेल.

६) स्त्रियांचे सक्षमीकरण :

स्त्रियांच्या बाबत केल्या जाणाऱ्या भेदभावपूर्ण विषम वागणुकीमुळे स्त्रियांचा दर्जा खालावत चालला आहे. म्हणूनच शासनाने महिला सक्षमीकरण धोरण राबवले. स्त्रियांचा विकास हा स्त्री शिक्षण, तिला अर्थाजनाची प्राप्त होणारी संधी व निर्णय प्रक्रियेतील तिच्या सहभागावर अवलंबून आहे. त्यामुळे खिला संधी देताना तिच्या हक्कापासून, अधिकारापासून व विशेष सवलतीपासून तिला वंचित ठेवलं जात नाही ना हे पाहणं गरजेचं आहे. स्त्रियांना शिक्षणापासून राजकारणापर्यंत प्रत्येक ठिकाणी अग्रक्रमाने संधी प्राप्त झाल्यास ती खऱ्या अर्थाने सक्षम होईल.

७) PCPNDT ACT-1994/2020-21 कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी :

स्त्रीभ्रूण हत्येस जबाबदार प्रमुख घटक म्हणजे आधुनिक तंत्रज्ञान व डॉक्टर्स होय. त्यामुळे उच्चशिक्षित डॉक्टर मंडळींनी आर्थिक लोभापेक्षा मानवतेच मूल्य जपणं आवश्यक आहे. बऱ्याचवेळा डॉक्टर व इतर कर्मचाऱ्यांना प्रशासकीय यंत्रणा पाठीशी घालते. अशा गुन्ह्यांमध्ये पोलीस व प्रशासनाने आपले हितसंबंध

बाजूला ठेवून कारवाई केली पाहिजे. अशा गुन्ह्यात सापडलेल्या आरोपींवर कारवाई होताना दिरंगाई होऊ नये. आरोपींना झालेली शिक्षा, न्यायालयात शिक्षा दिल्यावर केलेली अंमलबजावणी या गोष्टी समाजापर्यंत पोहचल्या पाहिजेत. त्यामुळे अशा रॅकेटमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तींवर जरब बसेल. ग्राहक असणारे पालक, डॉक्टर्स, मध्यस्थ, इतर तंत्रज्ञ यांच्यावर वचक बसल्याशिवाय स्त्रीभ्रुणहत्येसारखे गुन्हे रोखता येणार नाहीत. यासाठी (PCPNDT) कायद्याची कठोर व काटेकोर अंमलबजावणी अत्यावश्यक आहे.

८) सामाजिक प्रबोधन :

शासन व स्वयंसेवी संस्थांनी स्त्रीभ्रुण हत्या, स्त्रियांचे घटते प्रमाण याबाबत घोषवाक्य, भिक्तीचित्रे, लघुपट, जाहिराती, संदेशाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन केल्यास ते प्रभावी ठरते. निकोप, निरोगी, समृद्ध समाज निर्मितीसाठी स्त्रियांचे असणारे महत्त्व जनजागृतीच्या माध्यमातून स्पष्ट केले पाहिजे. त्यासाठी दूरचित्रवाणी, रेडिओ, समाजमाध्यमे 'मुलगी वाचवा' अशी चळवळ उभी करता येईल.

याशिवाय २०११ साली झालेल्या जनगणनेनंतर सावित्रीबाई फुले जयंती ३ जानेवारी रोजी 'सावित्रीच्या लेकी' हे अभियान 'बेटी बचाओ बेटी पढाओ' म्हणून सुरू करण्यात आले. २०१४ साली पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी केंद्रशासनातर्फे मुलींच्या संख्येत वाढ व्हावी यासाठी 'बेटी बचाओ बेटी पढाओ' हे अभियान सुरू केले. देशातील १०० जिल्हे मुलींची संख्या वाढवण्यासाठी निवडले व त्याची जबाबदारी जिल्हाधिकार्यांवर सोपवण्यात आली.

कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये शहरातील सर्व सोनोग्राफी सेंटर्स केंद्रीय यंत्रणेशी जोडून सोनोग्राफी सेंटर्सच्या गैरवापरावर अंकुश ठेवण्याचा प्रयत्न कलेक्टर श्री. लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी केला. शेवटी कायद्याच्या अंमलबजावणीचे काम आरोग्य यंत्रणा, शासन करेल, पण वैद्यकशास्त्रातील नितीमुल्यांना जागून डॉक्टरांनी काम केले तर हा प्रश्न बराचसा आटोक्यात येईल. कुटुंब व समाजाच्या योगदानातून, प्रबोधनातून लिंगभेदभाव नष्ट करता येईल.

२.५ सारांश :

भारतातील सांप्रदायवादास धर्म जबाबदार नाही तर कर्मकांडातील भेदभाव, अज्ञानी, धर्मश्रद्धाळू अनुयायांचा वापर करून घेणारा पुरोहित वर्ग, आपली राजकिय पकड घट्ट करण्यासाठी, सत्ता प्राप्तीसाठी स्वार्थी राजकारणी धर्माचा वापर करतात. धार्मिक विसंवादातूनच देशाच्या प्रगतीत, वैज्ञानिक विकासात अडथळा निर्माण होतो. खरतर जगातील सर्व धार्मिक विचारसरणीत कल्याणकारी तत्त्व आहे. धर्माच्या अभ्यासकांनी सर्वसामान्यांचे याबाबत प्रबोधन केले पाहिजे. हिंसेच्या, द्वेषाच्या कल्लोळात धर्मातील मानवतावादी विचार कानावर पडत नाहीत. तेव्हा खरी धार्मिकता संपते व धार्मिक विसंवादास सुरुवात होते. हेच भारतीय संप्रदायवादाचे फलित आहे.

या घटकामध्ये आपण स्त्रीभ्रुणहत्या या समस्येचा अर्थ, स्त्रीभ्रुणहत्येची कारणे व त्यावरील उपाययोजना पाहिल्या. प्रामुख्याने भारतीय समाजात होत असणारी लिंग भेदभाव, समाजात स्त्रियांना मिळणारी विषम वागणूक,

स्त्रियांना समाजात असणारे दुय्यम स्थान यामुळे स्त्रियांना समानतेतून मिळणाऱ्या संधीपासून वंचित रहावे लागते. केवळ उपभोगाचं साधन एवढच तिच स्थान उरत. अशावेळी स्त्रियांवरील विविध अत्याचाराच प्रमाण वाढतं. स्त्री घरात, घराबाहेर असुरक्षित असतेच. पण स्त्रीभ्रुण हत्येच्या रूपान मातेच्या गर्भातही ती असुरक्षित बनते. स्त्री-पुरुष असंतुलन, स्त्रियांचं घटतं प्रमाण समाजावर प्रतिकूल परिणाम घडवून आणत आहेत आणि भविष्यातही गंभीर परिणामांना तोंड द्यावं लागणार आहे. म्हणून स्त्रीभ्रुण हत्येची कारणे व त्यावरील उपाययोजनांचा अभ्यास आपण या घटकामध्ये केला आहे.

२.४ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न (Check your Progress) :

(अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) भारतातील संप्रदायवादाचा प्रमुख आधार कोणता?
- २) धर्मरक्षणापेक्षा संप्रदायवादात काय महत्त्वाचे असते?
- ३) धार्मिक कर्मकांडे सांप्रदायिकतेस कधी कारणीभूत ठरतात?
- ४) मूलतत्त्ववाद कशाशी निगडीत असतो?
- ५) कोणत्या धर्माच्या पंथांमध्ये हा संघर्ष झाल्याचे आढळून आले आहे?
- ६) हिंदू व मुस्लीम विवाहसंस्थेतील प्रमुख भिन्नता कोणती?
- ७) हिंदू व मुस्लिमांच्यात वितुष्ट निर्माण करण्यासाठी ब्रिटिशांनी कोणती निती अवलंबली?
- ८) स्वातंत्र्यापूर्वी आपल्या राजकीय मागण्यांसाठी मुस्लिमांनी कोणता राजकीय पक्ष स्थापन केला?
- ९) बहुतांशवेळा निवडणुकांमध्ये उमेदवार निवडीसाठी कोणती पात्रता महत्त्वाची मानली जाते?
- १०) काश्मिरमधील संप्रदायवाद वाढीस कोणत्या देशाचा हस्तक्षेप कारणीभूत ठरतो?
- ११) भारतीय मुस्लीम पुरुष विवाहासाठी कोणत्या कायद्याचा आधार घेतात?
- १२) मोहल्ला समिती कशासाठी उपयुक्त आहे?
- १३) सुरूवातीच्या काळात गर्भलिंग निदानासाठी कोणते तंत्र वापरले जात होते?
- १४) २००१ ते २००७ या वर्षात किती मुली जन्मच घेऊ शकल्या नाहीत?
- १५) हरवलेल्या मुलींची संकल्पना कुणी मांडली?
- १६) नैसर्गिकरित्या मुला-मुलींच्या जन्माच प्रमाण किती असतं?
- १७) १९९१ च्या जनगणनेत मुलींचं लिंगगुणोत्तर घटणारी राज्य कोणती?
- १८) गर्भजल परीक्षा व सोनोग्राफी हे तंत्रज्ञान मुख्यतः कशासाठी उपयुक्त आहे?

- १९) भारतात गर्भलिंगनिदान कायदा कोणत्या राज्यात व किती साली प्रथमतः चालू करण्यात आला?
- २०) PNDT कायदा भारतभर कधी लागू झाला?
- २१) २००३ च्या PCPNDT कायद्यात कशाचा समावेश करण्यात आला?
- २२) 'स्त्रीभ्रूण हत्या' गुन्ह्यातील आरोपीस जास्तीत जास्त किती शिक्षा होते?
- २३) बाललिंग गुणोत्तरात मुलींचे प्रमाण (० ते ६ वय) घटण्याचे कारण कोणते?
- २४) स्त्रीभ्रूणहत्येस पोषक क्षेत्र कोणते आहे?
- २५) 'केरळ' राज्यात स्त्री-पुरुष प्रमाणात समतोल आढळण्याचे कारण कोणते?
- २६) 'मुलगी नको' या मानसिकते मागील दोन कारणे सांगा?
- २७) स्त्रीभ्रूण हत्या रोखण्याच्या महत्त्वाच्या दोन उपाययोजना कोणत्या?

स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answer to check your Progress) :

एका वाक्यात उत्तरे

- १) धर्म हा भारतातील संप्रदायवादाचा प्रमुख आधार आहे.
- २) संप्रदायावादात धर्मरक्षणापेक्षा राजकीय सत्ता व नेतृत्व टिकवणे महत्त्वाचे आहे.
- ३) धार्मिक कर्मकांडांना राजकीय स्वरूप प्राप्त होते तेव्हा ती सांप्रदायिकतेस कारणीभूत ठरतात.
- ४) मूलतत्त्ववाद धर्म व सत्तेशी निगडीत असतो.
- ५) हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन धर्मांच्या पंथामध्ये संघर्ष घडून आला आहे.
- ६) हिंदू धर्मांमध्ये विवाह हा संस्कार मानला जातो तर मुस्लिम धर्मांमध्ये विवाह हा करार मानला जातो.
- ७) हिंदू-मुस्लिमांमध्ये वितुष्ट निर्माण करण्यासाठी 'फोडा आणि राज्य करा' ही निती ब्रिटिशांनी अवलंबली.
- ८) मुस्लिमांनी आपल्या मागण्यांसाठी 'मुस्लिम लिंग' पक्षाची स्थापना केली.
- ९) आपली जात व धर्म ही पात्रता निवडणुकीमध्ये उमेदवार निवडीसाठी महत्त्वाची मानली जाते.
- १०) काश्मिरमधील संप्रदायवाद वाढीस पाकिस्तान हस्तक्षेप करत असतो.
- ११) भारतीय मुस्लिम पुरुष विवाहासाठी शरियत या धार्मिक कायद्याचा आधार घेतात.
- १२) दोन समुदायात समन्वय साधून दंगल रोखण्यासाठी मोहल्ला समिती उपयुक्त ठरते.
- १३) सुरुवातीच्या काळात गर्भजल चिकित्सा हे तंत्र गर्भलिंग निदानासाठी वापरले जात होते.
- १४) २००१ ते २००७ या वर्षात ६ लाख मुली जन्मच घेऊ शकल्या नाहीत.

- १५) हरवलेल्या मुलींची संकल्पना डॉ. अमर्त्य सेन यांनी मांडली.
- १६) नैसर्गिकरित्या १०५० मुलींमागे १००० मुलं हे जन्मप्रमाण असतं.
- १७) १९९१ च्या जनगणनेत राजस्थान, पंजाब, हरियाणा व महाराष्ट्र या राज्यात मुलींचं लिंगगुणोत्तर घटलं.
- १८) गर्भातील भ्रूणात विकृती असल्यास गर्भजल चिकित्सा व सोनोग्राफी तंत्र उपयुक्त ठरतं.
- १९) भारतात गर्भलिंग निदान कायदा प्रथम महाराष्ट्रात १९८८ साली करण्यात आला.
- २०) PNDT कायदा भारतभर १९९४ साली लागू करण्यात आला.
- २१) २००३ च्या PCPNDT कायद्यात प्रसुतीपूर्वच नाहीतर गर्भधारणापूर्व लिंगनिवडीस प्रतिबंध करण्यात आला.
- २२) स्त्रीभ्रूण हत्येच्या गुन्ह्यातील आरोपीस ५ वर्षांपर्यंत कारावास व एक लाख रू. पर्यंतचा दंड ही शिक्षा होऊ शकते.
- २३) ० ते ६ वयातील बाललिंग गुणोत्तरात मुलींचे प्रमाण घटते. कारण मुलींच्या पोषण व आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले जाते.
- २४) सोनोग्राफी सेंटर्सची सहज उपलब्धता व विकसित जिल्ह्यांच्या ठिकाणी स्त्रीभ्रूण हत्येचे प्रमाण जास्त आहे.
- २५) स्त्रियांचा उच्च दर्जा, स्त्री साक्षरता व स्त्री रोजगाराचे प्रमाण जास्त असल्याने केरळ राज्यात स्त्री-पुरुष समतोल आढळतो.
- २६) पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था व स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा ही कारणे मुलगी नको ही मानसिकता निर्माण करतात.
- २७) PCPNDT कायद्याची कठोर अंमलबजावणी, समाजप्रबोधन केल्यास स्त्रीभ्रूण हत्या रोखता येतील.

२.७ सरावासाठी प्रश्न (Exercise/Home Assignment) :

- १) सांप्रदायवादाचा अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) सांप्रदायवादाची कारणे विशद करा.
- ३) सांप्रदायवादावरील उपाययोजना स्पष्ट करा.
- ४) स्त्रीभ्रूण हत्येचा अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करा.
- ५) स्त्रीभ्रूण हत्येची कारणे विशद करा.
- ६) स्त्रीभ्रूण हत्येच्या समस्येवरील उपाययोजना स्पष्ट करा.

चिंतन व कार्य

- १) सांप्रदायीक दंगलीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याची माहिती मिळवा.
- २) प्रत्येक धर्मात केल्या जाणाऱ्या मानवतावादी कार्याची माहिती गोळा करा.
- ३) आपल्या परिसरातील अंगणवाडीतील मागील काही वर्षातील ० ते ६ वयोगटाचे बाललिंग गुणोत्तरातील चढ उतार अभ्यासा.
- ४) पहिलं अपत्य मुलगी असणाऱ्या दांपत्याशी चर्चा करा. मुलींविषयी नकारात्मक दृष्टीकोन असणाऱ्या दांपत्याचं प्रबोधन करा.

अधिक वाचनासाठी पुस्तके : (Suggested Readings)

- १) कोंडेकर ए. वाय. मारूलकर विषय : भारतीय सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन.
- २) मायी सुनिल : भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे-२००९
- ३) राम आहुजा : सामाजिक समस्याए, रावत पब्लिकेशन्स, न्यू दिल्ली.
- ४) साळुंखे सर्जेराव : समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.
- ५) टि. के ओमान (अनु. संगीता फाटक) : भारतीय सामाजिक समस्या व वाद, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ६) आशा खांडेकर-गवई : महिलांच्या मानवाधिकांचे उल्लंघन, सुगावा प्रकाशन पुणे.
- ७) भागवत विद्युत : स्त्री प्रश्नाची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- ८) आ. ह. साळुंखे : हिंदू संस्कृती आणि स्त्री, लोकवाडमयगृह, पुणे.
- ९) देहडराय स्वाती, तांबे अनघा : क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ.

घटक क्रमांक - ४
सामाजिक - वैधानिक समस्या
(Socio- Legal Problems)

अनुक्रमणिका

४.१ उद्दिष्टे

४.२ प्रस्तावना

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ बाल गुन्हेगारी- अर्थ, कारणे आणि उपाययोजना

४.३.२ सायबर गुन्हा: अर्थ, सायबर गुन्हांची कारणे आणि सायबर गुन्हांवरील उपाय.

४.४ सारांश

४.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

४.१ उद्दिष्टे (Objectives)

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास...

१. बाल गुन्हेगारीचा अर्थ व कारणे समजून घेता येतील.

२. बाल गुन्हेगारीवरील उपाययोजना स्पष्ट करता येतील.

३. सायबर गुन्हांचा अर्थ, सायबर गुन्हांची कारणे आणि सायबर गुन्हांवरील उपाय स्पष्ट होतील.

४.२ प्रस्तावना

आज जगात अशा अनेक सामाजिक समस्या आहेत. ज्या देशाच्या आणि समाजाच्या प्रगतीमध्ये अडथळा निर्माण करतात. त्यापैकी एक गंभीर आणि चिंताजनक समस्या म्हणजे बाल गुन्हेगारी होय. बाल गुन्हेगारीसाठी समाजशास्त्रीय परिभाषेत बाल अपचारीता अशी संज्ञा वापरतात. कायद्याच्या भाषेत याला विधी संघर्षग्रस्त बालक म्हटले जाते. बाल गुन्हेगारी ही समस्या समाज संरचनेला कमकुवत करणारी व अल्पवयीन बालकांच्या भविष्यावर नकारात्मक प्रभाव टाकणारी समस्या आहे. बाल गुन्हेगारी म्हणजे अठरा वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांनी केलेले कायद्याचे उल्लंघन होय. ही समस्या केवळ त्या मुलांसाठीच नव्हे तर संपूर्ण समाजासाठी एक मोठे आव्हान आहे.

भारतातील बाल गुन्हेगारीची वैशिष्ट्ये पाहता काही ठळक बाबी पुढीलप्रमाणे निदर्शनास येतात.

१. भारतात मुलींपेक्षा मुलांमध्ये अपराधाचे प्रमाण हे सर्वाधिक आहे. एकूण अपराधामध्ये मुलांचे प्रमाण ९८ टक्के तर मुलींचे केवळ २ टक्के आहे.
२. बालगुन्हेगारीचा सर्वात जास्त दर किशोरांमध्ये म्हणजेच १६ ते १८ वयोगटांमध्ये अधिक आहे. झएनसीआरबीफक्त्या आकडेवारीनुसार ९८ टक्के गुन्ह्यांमध्ये १६ ते १८ वयोगटातील किशोरवयीन मुले आहेत. विशेष म्हणजे हे गुन्हे बलात्कार, खून यासारखे गंभीर स्वरूपाचे आहेत.
३. ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात बाल अपराधाचे प्रमाण अधिक आहे. दिल्ली, मद्रास, मुंबई, कोलकाता, अहमदाबाद, बंगलोर यासारख्या महानगरात हे प्रमाण अधिक आढळते.
४. बाल गुन्हेगारीकडे वळण्यासाठी कौटुंबिक वातावरणाचा प्रभाव अधिक असल्याचे दिसून येते. कारण २०१५ मधील बाल गुन्हेगारांपैकी ९५% मुलेही आपल्या कुटुंबासोबत राहत असल्याचे आढळून आले.
५. बहुतांश गुन्हे समूहामध्ये केले जातात. गुन्हे करताना ९०% मुलांसोबत त्यांचे मित्र असल्याचे आढळून आले आहे.
६. नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरो (NCRB) च्या आकडेवारीनुसार आयपीसी गुन्ह्यांपैकी १.१% हे बालगुन्हे होते. त्यापैकी जवळजवळ २% गुन्हे हे हिंसक व क्रूर प्रकारचे होते.
७. भारतात बालगुन्हेगारीचा दर २००० मध्ये ०.९ टक्के होता. तो २०२२ मध्ये वाढून ६.३ टक्के झाला आहे.
८. भारतात बालकांनी केलेल्या गुन्ह्यामध्ये चोरी, लुटमार या गुन्ह्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.
९. निरीक्षण गृह आणि विशेष गृहांमध्ये असणाऱ्या १८२ मुलांचा अभ्यास केल्यानंतर गरिबी हे मुलांना गुन्हेगारीकडे नेणारे एक प्रमुख कारण असल्याचे दिसून आले आहे.

एनसीआरबी च्या विश्लेषणानुसार बालकांनी केलेल्या अपराधांमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. हे आकडे बाल गुन्हेगारीच्या समस्येची तीव्रता दर्शवतात. आधुनिक युगात सातत्याने समोर येणारी बाल गुन्हेगारीची प्रकरणे ही केवळ कायदेशीर व्यवस्थेला आव्हान नाही. तर बालकांच्या हक्क व कल्याणाशी निगडित गंभीर प्रश्न आहे. गरिबी, कुटुंब विघटन, शिक्षणाचा अभाव, चुकीची संगत, सामाजिक असमानता, समाज माध्यमांचा प्रभाव अशा अनेक कारणामुळे बाल गुन्हेगारीची तीव्रता वाढताना दिसते. समाज विस्कळीत करणारे व समाजाला हानिकारक ठरणारे असे असामाजिक वर्तन समाजावर प्रतिकूल परिणाम करणारे असते. म्हणूनच आपण या प्रकरणात बाल गुन्हेगारीचा अर्थ समजून घेणार आहोत. तसेच बाल गुन्हेगारीची कारणे व त्यावरील उपाय योजनांचा अभ्यास करणार आहोत.

बाल गुन्हेगारीचा अर्थ व व्याख्या :

बाल गुन्हेगारी ही अल्पवयीन मुलांनी केलेला गुन्हा असे स्पष्टपणे परिभाषित केले आहे.

- बाल न्याय कायदा १९८६ मध्ये १६ वर्षांपेक्षा कमी वयाचा मुलगा आणि अठरा वर्षांपेक्षा कमी वयाची मुलगी अशी किशोराची व्याख्या दिली आहे.

- बाल न्याय काळजी आणि संरक्षण कायदा २०१५ च्या कलम २(१३) अंतर्गत कायद्याच्या संघर्षात असलेले मुल म्हणजे असा मुलगा ज्याच्यावर गुन्हा केल्याचा आरोप आहे किंवा त्याने गुन्हा केल्याचे आढळले आहे आणि ज्याने असा गुन्हा केल्याच्या तारखेला १८ वर्षे पूर्ण केलेली नाहीत.
- २००० मध्ये संसदीय कायद्याद्वारे या कायद्यामध्ये सुधारणा करण्यात आली. बालन्याय (काळजी आणि संरक्षण) कायदा, २००० च्या कलम २(के) मध्ये १८ वर्षांचे न झालेले अल्पवयीन किंवा बालक अशी व्याख्या केली. ही व्याख्या मुलगा किंवा मुलगी दोघांनाही लागू होते.

याबरोबरच काही समाजशास्त्रज्ञ आणि विचारवंतांनीही व्याख्याद्वारे याचा अर्थ स्पष्ट केला आहे.

व्याख्या (Definition)

१. **वॉल्टर रेक्लेस (Walter Reckless)** : च्या मताप्रमाणे बाल अपचारीता ही संज्ञा गुन्हेगारी कायद्याचे उल्लंघन आणि अशा प्रकारच्या व्यवहार प्रतिमानास लागू होते की जे वर्तन बालक आणि लोकांसाठी अयोग्य मानले जाते.

(The term juvenile delinquency applies to the position of criminal code or persuade of certain patterns of behaviour disapproved for children and young adolescents.)

२. **डॉ. सेठना (Dr. Sethna)** : विशिष्ट प्रदेशातील कायद्याने निश्चित केलेल्या वयापेक्षा कमी वय असलेल्या बालकाने व युवकांनी केलेले कायदा विरोधी वर्तन म्हणजे बाल अपचारीता होय. (Juvenile delinquency involves wrong doing by a child or a young person who is under an age specified by law of the place concerned.)

३. **न्यूमेयर (Neumeyer)** : 'बाल अपचारीता' म्हणजे कायद्याने निर्धारित केलेल्या वयापेक्षा कमी वय असलेली व्यक्ती की ज्या व्यक्तीचे वाईट वर्तन समाजविरोधी व कायद्याचे उल्लंघन करणारे असते. (A delinquent is a person under age who is a guilty of antisocial act and whose misconduct is an infraction of the law)

४. **फ्रेंडलॅन्डर (Friendlander)** : 'बाल अपचारीता' म्हणजे बालकाचे असे वर्तन की जे कायदेशीर कारवाईस पात्र आहे. (Delinquency is a Juvenile misconduct the might dealt, with under the law)

४.३ विषय विवेचन :

जगात सर्वत्रच बाल गुन्हेगारीची समस्या आढळून येते. १७८८ पासून इंग्लंडमध्ये आणि १८५० पासून भारतात प्रौढ गुन्हेगार व बाल गुन्हेगार यांच्यात सर्वप्रथम भेद करण्यात आला. त्यांना दिल्या जाणाऱ्या शिक्षेतही दोन वेगवेगळ्या प्रणाली अवलंबिण्यात आल्या.

बाल अपराधाबाबत वय आणि वर्तन हे दोन मुद्दे महत्त्वपूर्ण ठरतात.

१) वय : प्रत्येक देशात बालगुन्हेगारीचे वय वेगवेगळे परिभाषित करण्यात आले आहे. ज्या त्या प्रदेशातील कायद्यानुसार निर्धारित वयापेक्षा कमी वय असलेल्या बालकास बाल अपचारी असे संबोधित केले जाते. कॅनडामध्ये सात ते १६ वयाच्या मुलांना बालक मानले जाते. अमेरिकेमध्ये १८ वर्षे, इंग्लंडमध्ये १७ आणि

जपानमध्ये २० वर्षाखालील गुन्हा करणाऱ्या मुलांना बाल गुन्हेगार म्हणतात. भारतात १९८६ च्या बाल न्याय कायदानुसार १६ वर्षापूर्वीची मुले आणि १८ वर्षापर्यंतच्या मुलीस बाल अपचारी मानले जाते. यावरून हे स्पष्ट होते की प्रत्येक देशातील कायदाने निर्धारित केलेल्या वयापेक्षा कमी वय असलेल्या बालकास बाल गुन्हेगार असे म्हटले जाते.

२) वर्तन: वयाबरोबरच वर्तन हा घटक देखील महत्त्वाचा ठरतो.जेव्हा एखादा मुलगा कायद्याच्या विरुद्ध किंवा असामाजिक वर्तन करतो तेव्हा त्याला गुन्हेगार म्हणून ओळखले जाते. परंतु असामाजिक वर्तन कायदा विरोधी असेलच असे नाही किंवा काही वेळा समाज संमत वर्तन देखील कायदा विरोधी असू शकते. म्हणून कायदा विरोधी वर्तन करणाऱ्याला बालअपराधी म्हणणे योग्य ठरेल.अशाप्रकारे किशोर किंवा बालक म्हणजे अशी व्यक्ती जी १८ वर्षे वयाची नाही आणि कायदेशीर परिपक्वता वयाच्या अंतर्गत गुन्हा करते. उदाहरणार्थ चोरी करणे, मारहाण करणे, मादक पदार्थांचा वापर, गुन्हेगारी टोळ्यांमध्ये सहभाग इ.

भारतीय दंडविधानातील IPC काही कलमे (४०, ४६, ४७, १२२, ३२४, ३५४, ३८० इत्यादी) आणि धूम्रपान विषयक व इतर कायदाने पारिभाषित केलेल्या वर्तनास बाल गुन्हेगारी म्हणतात. यात चोरी करणे, व्यर्थ भटकणे, भांडण करणे, आई-वडिलांची परवानगी न घेता बाहेर फिरणे, आई-वडिलांच्या नियंत्रणात न राहणे, पळून जाणे, जुगार खेळणे, धूम्रपान करणे, वेश्याव्यवसायाशी संलग्न असणे, अवैध व्यापारात गुंतणे तसेच इतर गंभीर स्वरूपाचे गुन्हे करणाऱ्या बालकांचा समावेश होतो. बाल गुन्हेगारी अजाणता, भावनेच्या भारात, परिणामांची यथार्थ जाणीव नसताना केलेले गैरकृत्य होय. कारण प्रौढास त्याने केलेल्या वर्तनाचे गांभीर्य, परिणामांची जाणीव असते.

२०१२ मध्ये झालेल्या निर्भया बलात्कार आणि हत्या प्रकरणात एका अल्पवयीन मुलाचाही सहभाग होता ज्याला तत्कालीन कायदानुसार केवळ तीन वर्षांची सुधार गृहातील शिक्षा झाली. या घटनेच्या देशभरात तीव्र प्रतिक्रिया उमटल्या आणि बाल गुन्हेगारीच्या कायद्यात बदल करण्याची मागणी जोर धरू लागली. याच पार्श्वभूमीवर Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015 हा नवीन कायदा अस्तित्वात आला. यातील बदलांमुळे गंभीर गुन्हे करणाऱ्या किशोरवयीनांना त्यांच्या गुन्हाच्या स्वरूपा नुसार शिक्षा देण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. परंतु या बदलाला सामाजिक कार्यकर्ते आणि बालहक्क संघटनांनी विरोध दर्शवून अशा मुलांच्या पुनर्वसनावर आणि सुधारणेवर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज व्यक्त केली आहे.

समाजशास्त्रज्ञ व विचारवंतांच्या मते गुन्हेगार जन्माला येत नाही. तसेच गुन्हेगार आणि अनुवंशिकतेचा काहीही संबंध नाही. तर आधुनिक युगात गुन्हेगारी हे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक परिस्थितीचे फलित आहे. हा विचार सर्वमान्य झाला आहे. त्यामुळे गुन्हेगारांना आपल्या वर्तनात सुधारणा करण्याची संधी दिली पाहिजे. या गुन्हेगार शास्त्रातील विचारांमुळे प्रौढ गुन्हेगार आणि बालपराधी यांच्यात फरक करण्यात आला आहे. बाल अपराध ही सामाजिक समस्या असल्यामुळे या समस्येचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन केले जाते. परंतु बाल गुन्हेगारीच्या कारणांबाबत दोन विचार प्रवाह आढळतात.

अ) बाल गुन्हेगारीची अनुवंशिक मीमांसा : अनुवंशिक मीमांसेस अनुसरून बालगुन्हेगारीसाठी प्रामुख्याने शारीरिक लक्षण, वंशानुक्रम, मानसिक कारणांचा समावेश होतो. याबाबत लाम्ब्रोसो, गोरिंग, क्रेशर या अभ्यासकांच्या मते बाल गुन्हेगारीस सामाजिक परिस्थिती जबाबदार नसून बाल अपचारीतेचे मुख्य कारण हे अनुवंशाने मिळालेल्या वारसांचा परिणाम होय. लाम्ब्रोसो यांनी वंशानुक्रमातूनच बालकांच्या शारीरिक लक्षणांचे

निर्धारण होते असे म्हटले आहे. केशरने इमानसिक विकृतीफ आणि 'शरीराची बनावट' याला अनुसरून बाल अपचाराचे विश्लेषण केले. गोडार्ड यांच्या मते ५० टक्के बाल गुन्हेगार मनोविकृत असतात.

ब) बाल गुन्हेगारीची सामाजिक परिस्थिती विषयक मीमांसा : या दृष्टीकोनास अनुसरून बाल गुन्हेगारीसाठी सामाजिक परिस्थिती हा घटक महत्त्वपूर्ण आहे. कारण जन्मापासून बालक ज्या सामाजिक वातावरणात जीवन व्यतीत करतो त्याचे दूरगामी परिणाम त्याच्या व्यक्तीमत्त्वावर होतात. यामध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक कारणांचा समावेश केला जातो. बालकांचे अपसमायोजन त्याच्या समाजविचलित वर्तनास पोषक ठरते.

जून २०१५ मध्ये दिल्ली बालहक्क संरक्षण आयोगाने प्रकाशित केलेल्या इमुले गुन्हे का करतातफ या रिपोर्टनुसार दिल्लीतील विधी संघर्षग्रस्त मुलांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. या अहवालात बाल गुन्हेगारीची नोंद असलेल्या मुलांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी, या मुलांवर आरोप असलेल्या गुन्हाचे स्वरूप आणि मुलांना गैरवर्तनाकडे ढकलणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अहवालानुसार कुटुंब, समुदाय, शाळा आणि शिक्षण, तसेच मित्र-मैत्रिणींचा यांच्या प्रभावावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. यापैकी बहुतेक मुलांनी अनेक प्रकारच्या वंचना अनुभवल्या होत्या. त्यात गरीब, आर्थिक पार्श्वभूमी, अशिक्षित पालक आणि विघटित कुटुंबांचा समावेश होतो. या मुलांनी शाळा सोडलेली होती व त्यांना कुटुंबाला आर्थिक आधार देण्यासाठी स्वतंत्रपणे काम करणे गरजेचे होते. बाल गुन्हेगारीच्या समाजशास्त्रीय सिद्धांतामध्ये पर्यावरण, सामाजिक रचना आणि शिक्षण प्रक्रिया ही कारणे महत्त्वाची मानली आहेत.

४.३.१. बालगुन्हेगारीची कारणे (Causes of Juvenile Delinquency):

कोणीही जन्मजात गुन्हेगार नसतो. बाल गुन्हेगारीसाठी सामाजिक परिस्थिती हा घटक महत्त्वपूर्ण ठरतो. परिस्थिती त्यांना गुन्हेगार बनवते. जन्मापासून व्यक्ती जी सामाजिक परिस्थिती अनुभवते त्याचा दूरगामी परिणाम त्याच्या व्यक्तीमत्त्वावर होतो. घरातील आणि बाहेरील सामाजिक-सांस्कृतिक वातावरण एखाद्याच्या जीवनाला आणि एकूण व्यक्तीमत्त्वाला आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. अल्पवयीन गुन्हेगारीला अनेक घटक कारणीभूत आहेत. त्यातील एक प्रमुख कारण म्हणजे गरिबी हे आहे. त्याशिवाय विस्कळीत कुटुंब, मित्रमंडळींचा दबाव आणि आजूबाजूचा परिसर, शिक्षण व्यवस्थेतील त्रुटी याचा मुलांच्या विकासावर परिणाम होतो. शिक्षण प्रक्रियेतून बाहेर पडलेली मुले गुन्हेगारीकडे वळण्याची अधिक शक्यता असते. बाल गुन्हेगारीची अनेक कारणे आहेत त्यापैकी सामान्य कारणे खालील प्रमाणे

१. **कुटुंब (family) :** कुटुंब हे मुलाच्या सामाजिकरणाचे मूलभूत साधन आहे. अजाणत्या वयात चांगले-वाईट, योग्य-अयोग्य या संकल्पना कुटुंबातूनच रुजवल्या जातात. सामाजिक मूल्य, नियमने यांचे ज्ञान कुटुंबातूनच मिळते. कुटुंब मुलांचे व्यक्तीमत्त्व घडविण्यात अथवा बिघडविण्यात महत्त्वपूर्ण ठरते. आई-वडील व भावंडे यांची भूमिका यामध्ये महत्त्वाची असते. ज्या किशोरवयीन मुलाने गुन्हेगारी वर्तन केले आहे त्यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी पाहता अशी मुले अनेक समस्या असलेल्या कुटुंबातून आल्याचे दिसून येते. ज्या पालकांकडून मुलांना भक्कम आधार व सुरक्षितता लाभली नाही अशी भग्न कुटुंबे, एकल पालकत्व असलेली कुटुंबे, कुटुंबातील सदस्यात असलेले मतभेद, अविश्वास, मानसिक आजार असलेले पालक ही बालगुन्हेगारी मागील प्रमुख कारण असू शकतात. अशी समस्याग्रस्त कुटुंबे बाल गुन्हेगारीस पोषक ठरतात.

- (अ) **विघटित कुटुंब (Broken Family)** : पती-पत्नीचा घटस्फोट, पती-पत्नी मधील कायदेशीर संघर्ष, पती-पत्नी पैकी कोणा एकाचा मृत्यू यासारख्या कुटुंबास विघटित कुटुंब म्हणतात. अशा कुटुंबातील मुलांचे योग्य समायोजन होत नाही. प्रेमाचा अभाव, योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव, नियंत्रणाचा अभाव, सावत्र मुलांना दिली जाणारी कठोर वागणूक व असुरक्षिततेच्या भावनेतून मुलांचे अपसमायोजन होते. बहुतांश बाल गुन्हेगार हे अशी विघटित कुटुंबातून आलेले असतात.
- (ब) **कुटुंबातील सामाजिक समस्या (Social Problems in the Family)** : अनेक कुटुंबांमध्ये आई-वडील किंवा मोठी भावंडे अनैतिक कृत्यांमध्ये गुंतलेली असू शकतात. अशा मुलांना विचलित वर्तन व समाज संमत वर्तन यामध्ये भेद करता येत नाही. लहानपणापासून अनैतिक वर्तनाच्या प्रभावाखाली असलेली ही मुले गुन्हेगारी प्रवृत्ती जोपासतात. कुटुंबातून केला जाणारा लिंगभेद, वयानुसार भेदभाव, वंशभेद, मुलांच्या मनावर विपरीत परिणाम करतात. काही श्रीमंत कुटुंबांमध्ये बालकामगारांना दिली जाणारी वागणूक, प्राण्यांशी क्रूरवर्तन अशा प्रकारचे वर्तन सुयोग्य वाटू लागते. बालकांना योग्य व अयोग्य वर्तनातील फरक समजत नाही. अशा अनुभवातून जाणारी किशोरवयीन मुले हिंसाचारामध्ये सहभागी होतात.
- (क) **कुटुंबातील नैतिकतेचा अभाव (Moral problems in the family)** : आज-काल किशोरवयीन मुलांमधील नैतिकतेचा अभाव प्रकर्षाने दिसून येतो. किशोरवयीन मुलांना कुटुंबातील व्यक्तींचा त्यांना भेटणाऱ्या व ओळखणाऱ्या सर्व लोकांचा आदर कसा करावा हे माहित असले पाहिजे. जी मुलं पालकांना घरातील मोठ्यांचा, वयस्कांचा अनादर करताना पाहतात, ती मुलं आपल्या पालकांचा आणि मोठ्या भावांचा आदर करत नाहीत. योग्य नैतिक मूल्यांच्या अभावी मुले विचलित वर्तनाकडे झुकतात.
- (ड) **पालकत्व शैली (Parenting Style)**: मुलांच्या जडणघडणीत पालकत्वाची शैली महत्त्वपूर्ण ठरते. गुन्हेगारीकडे वळण्याचे किशोरवयीन मुलांचे हे एक महत्त्वाचे कारण आहे असे अनेक संशोधकांचे म्हणणे आहे. पालक कधीकधी खूप कठोर वागतात. काही वेळा अतिशय प्रेमळ वागतात. पालकांच्या वर्तनातील विसंगती मुलांच्या वर्तनावर विपरीत परिणाम करते. पालक लहान सहान गोष्टींसाठी मुलांना शिक्षा करणे, किशोरवयीन मुलांवरील अपेक्षांचे ओझे, शिस्तीचा अतिरेक, शिस्तीचा अभाव, बालकांची उपेक्षा, अवहेलना, मारहाण यातून मुले पालकांचा अनादर करू लागतात. त्यांच्या इच्छेविरुद्ध वर्तन करू लागतात. अशी मुले विचलित वर्तनाकडे वळतात.

२. **मानसिक व भावनिक समस्या (Mental and Emotional Problems)**: कुटुंबातील आई-वडील किंवा भावंडांना काही वेळा मानसिक आजार, नैराश्य, आक्रमकता किंवा अति उत्साहीपणा यासारख्या मानसिक समस्या असतात. अशा कुटुंबातून आलेल्या मुलांना मित्र-मैत्रिणींमध्ये कमीपणा व हिनतेची भावना निर्माण होऊ शकते. काही वेळा आई-वडील व मुलांमध्ये भावनिक अस्थिरता, असुरक्षितता, नैराश्य, आक्रमकता, हिंसक प्रवृत्ती दिसून येते. अशाप्रकारे मानसिक व भावनिक समस्यांनी ग्रस्त बालके बेकायदेशीर, विचलित वर्तनाकडे वळू शकतात.

३. **गरिबी (Poverty)** : बाल गुन्हेगारीच्या अनेक कारण पैकी गरिबी हे एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि गुंतागुंतीचे कारण आहे. गरिबीमुळे मुलांवर होणारे नकारात्मक परिणाम त्यांना गुन्हेगारीच्या मार्गावर जाण्यास प्रवृत्त करतात. गरिबीमुळे मूलभूत गरजांची पूर्तता होत नाही व त्यामुळे मुलांच्यात वैफल्य, अतृप्तीची भावना निर्माण होते. गरीब, भुकेलेल्या, हताश मुलांना चोरी किंवा इतर गुन्हेगारी कृत्य करण्याचा मोह होऊ शकतो. शिक्षणाअभावी चांगले भविष्य घडवण्याची, समाजमान्य मार्गाने जीवन जगण्याची संधी त्यांना प्राप्त होत नाही. अशावेळी आपल्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठी ते सहजपणे गुन्हेगारी जगात ओढले जाऊ शकतात. ज्या कुटुंबांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो तेथे तणाव आणि भांडणे वाढू शकतात. पालक अनेकदा कामाच्या ठिकाणी जास्त वेळ घालवतात किंवा अतिरिक्त काम करतात त्यामुळे ते मुलांना पुरेसा वेळ व लक्ष देऊ शकत नाहीत. घरातील अस्थिर वातावरण, भावनिक आधार व सुरक्षितते अभावी ते एकटेपणाची शिकार बनतात. अशी मुले नकारात्मक कृत्यांकडे आकर्षित होतात. अनेक गरीब कुटुंबात मुलांना कामाला पाठवण्याची गरज भासते. त्यामुळे शिक्षण अर्धवट राहण्याबरोबरच बालबजूर म्हणून ते शोषणाला बळी पडू शकतात. बाहेरच्या जगात बालमजूर म्हणून काम करताना अशी मुले गुन्हेगारी टोळ्यांच्या संपर्कात येऊ शकतात. अधिक पैसा मिळवण्याच्या आकर्षणातून गुन्हेगारी कृत्यांमध्ये सामील होऊ शकतात. या शारीरिक व मानसिक शोषणाचा गंभीर परिणाम बालमनावर होऊ शकतो व ते हिंसक किंवा गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे बनू शकतात.

४. **बेकारी (Unemployment)** : बाल गुन्हेगारी आणि बेकारी याचा थेट संबंध आहे. बेकारीमुळे अनेक सामाजिक आणि आर्थिक समस्या निर्माण होतात, ज्या अप्रत्यक्षपणे बालकांना गुन्हेगारीकडे ढकलण्यास कारणीभूत ठरू शकतात. आर्थिक संकटामुळे कुटुंबात लहान सहान गोष्टीवरून संघर्ष उद्भवतो. बेकारीमुळे त्रस्त झालेले पालक तणावाखाली असतात. ते आपल्या मुलांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत, शिक्षण देऊ शकत नाहीत, मुलांना शाळेतून काढून कामाला पाठवले जाते. शिक्षण अर्धवट राहिल्यामुळे मिळणाऱ्या ज्ञानापासून आणि कौशल्यांपासून मुले वंचित राहतात. त्यांचे चांगले भविष्य घडविण्याचे मार्ग बंद होतात. बेकारी समाजामध्ये अस्थिरता व नैराश्य निर्माण करते. या असंतोषाचा नकारात्मक परिणाम मुलांच्या भवितव्यावर पडतो. त्यांना नैतिक मूल्य व कायद्याचे महत्त्व वाटत नाही. अशा वातावरणात वाढणारी मुले गुन्हेगारी मार्गाकडे वळतात.

५. **समवयस्कांचा प्रभाव व दबाव (Influence and Pressure)** : किशोरवयीन मुलांमध्ये समवयस्कांचा प्रभाव आणि दबाव एक महत्त्वपूर्ण आणि शक्तिशाली घटक आहे. किशोरवयीन मुले त्यांच्या समवयस्कांच्या मतांना आणि वर्तनाला खूप महत्त्व देतात. त्यांना त्यांच्या गटात स्वीकारले जाण्याची तीव्र इच्छा ठेवतात. गटामध्ये सामील होण्यासाठी मुले कोणत्याही गोष्टीला नाही म्हणत नाहीत. कारण एकटे पडण्याची त्यांना भीती वाटते. ही भीती त्यांना चुकीच्या मार्गावर नेऊ शकते. याच्यामुळे अनेकदा ते अशा गोष्टी करण्यास तयार होतात, ज्या त्यांच्यासाठी किंवा समाजासाठी हानिकारक असू शकतात. किशोरवयीन मुले अनेकदा समवयस्कांचे अनुकरण करतात. त्यांच्या गटातील सामर्थ्यवान व आपला दबाव निर्माण करणारी मुले गुन्हेगारी वर्तन करणारी असतील तर त्याचा प्रभाव त्यांच्यावर पडतो. त्यांना असे वाटते की गुन्हेगारी कृत्य केल्याने ते अधिक 'धाडसी' किंवा 'प्रौढ' दिसतील. काही वेळा गटातील इतर सदस्यांकडून विशिष्ट कृत्य करावे यासाठी दबाव टाकला जातो. आपली खिल्ली उडवली जाईल, टर उडवली जाईल या दबावातून अनेक मुले अनिच्छेने गुन्हेगारी कृत्यात सामील होतात. ज्या मुलांचे घरी व शाळेमध्ये चांगले संबंध नसतात त्यांना अशा गटात आपलेपणा व स्विकाराहर्ता जाणवते. काही किशोरवयीन मुलांना गुन्हेगारी कृत्य करणे धाडसी किंवा रोमांचक वाटते. समवयस्कांच्या दबावामुळे ते या झंझिलफचा अनुभव घेण्यासाठी चुकीचे पाऊल उचलू शकतात. यासाठी समवयस्क व गटातील

सदस्य एकमेकांना प्रोत्साहन देतात व भीती कमी करण्याचा प्रयत्न करतात. ज्यामुळे गुन्हेगारी कृत्य करणे अधिक सोपे वाटते. म्हणूनच समवयस्कांचा प्रभाव आणि दबाव बाल गुन्हेगारीसाठी निर्णायक घटक ठरू शकतो.

६. **शेजार व परिसरातील वातावरण (Neighbourhood and Surrounding Atmosphere)** : शेजार आणि परिसर बाल गुन्हेगारीसाठी एक महत्त्वपूर्ण पार्श्वभूमी तयार करतात. नकारात्मक सामाजिक वातावरण, संधीचा अभाव आणि असुरक्षितता या घटकांमुळे मुलांमध्ये गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढू शकते. अशा परिसरात मुलांचे वास्तव्य असेल आणि शेजारी गुन्हेगार प्रवृत्तीचे लोक किंवा गुन्हेगारी करणारे लोक रहात असतील तर गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा नकारात्मक आदर्श त्यांच्यापुढे उभा राहतो. पैसे कमवण्याचा सोपा मार्ग किंवा समाजात दबदबा निर्माण करायचा मार्ग म्हणूनही याकडे किशोरवयीन मुले आकर्षित होऊ शकतात. गुन्हेगारीग्रस्त परिसरात वाईट सवयी लागण्याची शक्यता जास्त असते. अशा परिसरात शाळा, खेळाची मैदाने, मनोरंजनाच्या संधी, उपलब्ध नसतील तर अशा मुलांना आपला रिकामा वेळ विधायक कामात घालवण्याची संधी मिळत नाही. अशा परिसरामध्ये हिंसा व गुन्हेगारी सामान्य गोष्ट वाटू लागते तेव्हा कायदा व मूल्यांचे महत्त्व कमी होऊ शकते. अशा ठिकाणी मुलांची शारीरिक व मानसिक वाढ योग्य प्रकारे होत नाही.

७. **शहरीकरण (Urbanization)** : भारतात १९ व्या शतकाच्या आरंभापासून शहरीकरणाला सुरुवात झाली. दळणवळणाची साधने, संदेशवहनाची माध्यमे, यांत्रिकीकरण व कामाची संधी यामुळे हजारो कामगारांनी ग्रामीण भागातून शहराकडे स्थलांतर केले. सद्यःस्थितीत शहरीकरणाची प्रक्रिया वेगवान झाली आहे. त्याबरोबरच शहरांमध्ये लोकसंख्येची घनता सातत्याने वाढत आहे. शहरीकरणातून विजातीयता, व्यवसायामध्ये संमिश्रता, अनामिकता, व्यक्तिवादी विचारसरणी, छोट्या कुटुंबाचे प्रचलन, मनोरंजनाचे व्यापारीकरण, वाढत्या झोपडपट्ट्या, गरिबी, बेकारी अशा विविध कारणांमुळे शहरी जीवनातील सामाजिक नियंत्रणाची साधने शिथिल झाली आहेत. सामाजिक दबाव व मूल्यांअभावी शहरांमध्ये स्वैर वर्तनाची प्रवृत्ती वाढली आहे. अशा ठिकाणी बाल गुन्हेगारीचा प्रश्न गुंतागुंतीचा बनला आहे.

८. **झोपडपट्टी (Slums)** : शहरीकरणातून निर्माण झालेला एक जटिल प्रश्न म्हणजे गलिच्छ वस्त्या व झोपडपट्टी होय. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण व शहरात वाढणारी लोकसंख्येची घनता अनेक समस्यांना कारणीभूत आहे. जागेची टंचाई, जागेची वाढती किंमत, वाढत्या महागाईमुळे घरांचा प्रश्न व किमान जीवनमान जगण्यासाठी लागणाऱ्या उत्पन्नाचा प्रश्न यामुळे झोपडपट्ट्यांची समस्या गंभीर बनली आहे. अशा वस्त्यांमध्ये कच्ची घरे, दाट लोकवस्ती, पिण्याचे पाणी, रस्ते, दिवाबत्ती, दवाखाने यांचा अभाव दिसून येतो. या परिसरातील गरीब लोक, पती-पत्नी दोघेही उदरनिर्वाहासाठी घराबाहेर पडतात. मर्यादित उत्पन्नामुळे बालकांच्या सर्व गरजांकडे दुर्लक्ष होते. याशिवाय त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे, संस्कार करणे शक्य होत नाही. अशा वस्त्यांमध्ये वेश्यावृत्ती, जुगार, दारू, मादक द्रव्यांचे सेवन अथवा व्यापार होत असतो. याचा प्रभाव मुलांच्यावर पडू शकतो. अशा वातावरणात शिवीगाळ, गुंडागर्दी, भांडणे, हिंसा, मारामान्या सहज दृष्टीस पडतात. आई-वडिलांच्या नियंत्रणाचा अभाव, समाजाचा व शेजारी यांच्या दडपणाचा अभाव, शिक्षण, शिस्त, मार्गदर्शन व संस्कार याकडे होणारे दुर्लक्ष यामुळे गलिच्छ वस्त्या अथवा झोपडपट्ट्या बाल गुन्हेगारीची केंद्रे बनली आहेत.

९. **माध्यमांचा प्रभाव (Influence of media)** : माध्यम हे एक शक्तिशाली साधन आहे, ज्याचा बालकांच्या मनावर आणि वर्तनावर मोठा प्रभाव पडतो. आधुनिक जगात प्रसार माध्यमे चित्रपट, इंटरनेट, सोशल मीडिया, व्हिडिओ गेम्स इत्यादी मुलांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. माध्यमांचा मुलांच्या विचारसरणी,

दृष्टिकोन आणि वर्तनावर खोलवर परिणाम होतो. चित्रपट मालिका, व्हिडिओ गेम्स यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार दाखवला जातो. लहान मुले अशा दृश्यांचे सहजपणे अनुकरण करू लागतात. समाज माध्यमांमध्ये गुन्हेगारांना हिरो म्हणून सादर केले जाते. त्यांचे उदात्तीकरण केले जाते. त्यामुळे गुन्हेगारी जीवनाबद्दल मुलांना आकर्षण वाटू शकते. अनेक माध्यमांमध्ये स्वार्थ, फसवणूक, कायद्याचे उल्लंघन यासारख्या नकारात्मक मूल्यांना प्रोत्साहन देत असल्याचे दिसून येते. याचा मुलांच्या नैतिक विकासावर वाईट परिणाम होतो. माध्यमांच्या आहारी गेलेल्या मुलांना वास्तव व काल्पनिकता यातील फरक लक्षात येत नाही. त्यामुळे ते चित्रपटातील किंवा गेम्स मधील हिंसक कृतींना खरं मानून त्यांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करू शकतात. अशी मुले सामाजिक जीवनापासून दूर जातात. त्यांच्यातील एकटेपण व नैराश्याची भावना त्यांना गुन्हेगारीकडे ढकलण्यास कारणीभूत ठरू शकते. इंटरनेट व सोशल मीडियावर उपलब्ध झालेल्या चुकीच्या व भावना भडकवणाऱ्या माहितीमुळे मुलांची दिशाभूल होऊ शकते. चित्रपट आणि पॉर्नोग्राफिक साहित्यातून अनैतिकता, धूम्रपान, मद्यपान, अशा कृती दर्शवल्या जातात. या बाबी किशोरवयीन मुलांच्या मनावर खोल छाप सोडतात. त्यातून ते गुन्हे आणि गैरवर्तन करण्याच्या युक्त्या शिकतात. अशा युक्त्यांचे अनुकरण करून चोऱ्या, घरफोड्या आणि अपहरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. असे साहित्य गैरवर्तणुकीच्या वृत्ती व आचरणाला प्रोत्साहन देतात. याबरोबरच कठोर मानसिकता, धाडसी वृत्ती निर्माण करतात. अश्लील कन्टेन्ट लैंगिक इच्छा जागृत करतात आणि दिवास्वप्न पाहण्यास प्रवृत्त करतात. अशी मुले गैरमार्गाकडे वळण्याची शक्यता जास्त असते.

या कारणां शिवाय अंधविश्वास, शिक्षण प्रणालीतील दोष, अति श्रीमंत वर्गातील मुक्त जीवन, नैसर्गिक आपत्ती अशा काही इतर घटकांच्या प्रभावामुळे ही गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन वाढत आहे.

४.३.२. बालगुन्हेगारी उपाययोजना: (Remedies of Juvenile Delinquency)

बालगुन्हेगारी सुधार कार्यक्रम (Reformative Programmes of Juvenile Aelinquents):

एकोणिसाव्या शतकापूर्वी भूतकाळात बालकांना प्रौढांप्रमाणेच वागवले जात असे. त्यांना त्यांच्या गुन्ह्यासाठी कठोर शिक्षा दिली जात होती. बालकांच्या विशिष्ट गरजा आणि त्यांच्या गुन्हेगारी वर्तनामागील कारणांचा विचार केला जात नव्हता. परंतु १८६४ साली नेमलेल्या कारागृह समितीने प्रौढ गुन्हेगार व बाल गुन्हेगार यांच्यामध्ये फरक केला पाहिजे असे निर्देश दिले. भारतामध्ये तेव्हापासून बाल बालगुन्हेगारांना सुधारण्याची संधी दिली पाहिजे असा सुधारणात्मक विचार पुढे आला.

भारतात १८९७ साली भारतीय सुधार गृह कायदा पास करण्यात आला. त्यानुसार मुंबई विभागात १६ वर्षाखालील व इतर प्रदेशातील पंधरा वर्षाखालील बाल गुन्हेगारास सुधार गृहात पाठवण्याची तरतूद करण्यात आली. प्रादेशिक शासनाने बाल सुधारासंबंधी विविध कायदे पास केले. मुंबई बाल अधिनियम (सुधारित) १९७५ हा कायदा संमत करण्यात आला. प्रस्तुत कायद्यान्वये १६ वर्षांच्या आतील मुले व १८ वर्षांच्या आतील मुली या कायद्याच्या कक्षेत येऊ लागल्या. बालगुन्हेगारांच्या सुधारात्मक उपायांसाठी शासनाने व काही सार्वजनिक संस्थांनी अनेक उपचार संस्था सुरू केल्या. या अंतर्गत बालकांची उपेक्षा थांबवणे, बालकांच्या मनातील न्यूनगंडाची भावना कमी करणे, बालकांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी प्रोत्साहन देणे या गोष्टींना प्राधान्य देण्यात आले.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला बालकांसाठी विशेष न्यायालय प्रणाली विकसित झाली. १८९९ साली अमेरिकेमध्ये पहिले बाल न्यायालय स्थापन झाले. या न्यायालयांचा उद्देश बालकांना गुन्हेगार म्हणून नव्हे तर मदतीची गरज असलेले बालक म्हणून पाहणे हा होता. या न्यायालयांमध्ये औपचारिक गुन्हेगारी प्रक्रिये ऐवजी अनौपचारिक आणि कल्याणकारी दृष्टिकोन ठेवण्यात आला. न्यायाधीशांना बालकांच्या पार्श्वभूमीचा, कौटुंबिक परिस्थितीचा आणि वर्तणुकीच्या कारणांचा विचार करण्याचा अधिकार मिळाला.

संयुक्त राष्ट्र बाल अधिकार या आंतरराष्ट्रीय करारात बालकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि त्यांच्यासाठी विशेष न्याय प्रणालीची गरज यावर भर देण्यात आला आहे. बाल गुन्हेगारांसाठी विविध सुधारणा कार्यक्रम तयार करण्यात आले. या कार्यक्रमांमध्ये समुपदेशन, शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण, वर्तणूक सुधारणा थेरपी आणि कुटुंबाचे समुपदेशन यांचा समावेश होतो. सुरुवातीच्या काळात हे कार्यक्रम संस्था आधारित होते जिथे बालकांना सुधार गृहांमध्ये ठेवले जात असे. मात्र आता समुदाय आधारित कार्यक्रमांवर अधिक भर दिला जात आहे. त्यामुळे बालकांना त्यांच्या कुटुंबात आणि समाजात राहून सुधारणांची संधी मिळावी. बाल गुन्हेगारीच्या सुधारक कार्यक्रमांवर अनेक संशोधने झाली आहेत व त्यास अनुसरून कार्यक्रमांमध्ये बदल आणि सुधारणा केल्या जात आहेत. प्रभावी सुधारणा कार्यक्रमांमध्ये बालकांच्या विशिष्ट गरजा, त्यांच्या गुन्हेगारी वर्तनामागील कारणे व त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे असे संशोधनातून दिसून आले. या कार्यक्रमांचा उद्देश बालकांना केवळ शिक्षा देणे नसून त्यांना एक चांगले भविष्य देण्यासाठी मदत करणे हे आहे. शासनाच्या या बाल सुधार कार्यक्रमांमध्ये बाल न्यायालय, बाल अभिक्षणगृह, प्रमाणित शाळा, सुधार शाळा, किशोर सुधारालय, परिविक्षा वस्तीगृह, बालग्राम इत्यादी कार्यक्रमांचा समावेश होतो.

१. बाल न्यायालय (Juvenile Court):

प्रारंभी प्रौढ गुन्हेगार व बाल गुन्हेगार यांच्यावरील खटले एकाच न्यायालयात चालवले जात. परंतु बालगुन्हेगारांवरील खटले चालवण्यासाठी स्वतंत्र न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली त्यांना बाल न्यायालय असे म्हणतात. सर्वात प्रथम बाल न्यायालय कलकत्ता येथे १९२२ मध्ये सुरू झाले. त्यानंतर मुंबई व मद्रास येथे बाल न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली. आता बहुतेक सर्व राज्यात बाल न्यायालये सुरू करण्यात आली आहेत. ज्या ठिकाणी स्वतंत्र बाल न्यायालये नाहीत त्या ठिकाणी ठराविक दिवशी अभिनिरीक्षण गृहाच्या इमारतीत व न्यायालयाचे इमारतीत बाल न्यायालय भरवले जाते. भारत सरकारने बाल न्यायालय कायदा १९८६ (Juvenile Justice Act 1986) पास केला असून या कायद्यात बाल गुन्हेगारीकडे व्यापक दृष्टिकोनातून पाहिले जाते.

बाल न्यायालयात १६ वर्षाखालील मुले व १८ वर्षाखालील मुलींचे खटले चालतात. पोलिसांना अशा मुलाला बेकायदेशीर वर्तन करताना पकडल्यापासून २४ तासांच्या आत बालकास न्यायालयासमोर हजर करावे लागते. बालकांसंबंधी पास केलेल्या कायद्याच्या अनुषंगाने समज देणे, पुन्हा असे कृत्य करणार नाही हे बॉण्ड वर लिहून घेणे, बालकास माता-पित्याकडे पाठवणे किंवा सुधार गृहात पाठवणे इत्यादी स्वरूपाचे निर्णय घेतले जातात. निरीक्षणगृहातील अधिकारी व परीविक्षा अधिकारी यांनी केलेल्या निरीक्षण व अभ्यासातून, प्राप्त निष्कर्षातून, गुन्हाचे स्वरूप पाहून वा गंभीर गुन्हा असल्यास मुलाला सुधार संस्थेकडे पाठवण्याचा निर्णय घेतला जातो. गंभीर स्वरूपाच्या गुन्हांच्या प्रकरणांमध्येही बालकांचे पुनर्वसन आणि सुधारणा यावर लक्ष केंद्रित केले जाते. भारतात बाल न्यायालयांची संख्या कमी आहे. महाराष्ट्रात प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी निश्चित दिवसांनी

भरणाच्या बाल न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली आहे. मुंबई येथे स्वतंत्र बाल न्यायालय आहे. बाल न्यायालय ही एक संवेदनशील आणि विशेष प्रकारची न्यायप्रणाली आहे जी कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या बालकांना शिक्षा देण्याऐवजी त्यांच्या पुनर्वसनावर आणि कल्याणावर लक्ष केंद्रित करते.

२. बाल अभिक्षणगृह किंवा निरीक्षण गृह (Remand Homes or Observation Homes) :

बाल अभिक्षणगृहाला 'बालरक्षा गृह' (Remand Home) म्हणत असत. परंतु १९७५ च्या सुधारित बाल अधिनियमानुसार त्याला बाल अभिक्षण गृह म्हणण्यात येऊ लागले. बाल अभिक्षण गृह हे कायदेशीर संघर्ष असलेल्या बालकांसाठी तात्पुरते निवासस्थान आहे. ही कल्याण गृह महाराष्ट्रात महाराष्ट्र राज्य परीविक्षा आणि अनुरक्षण मंडळ या संस्थेच्या नियंत्रणाखाली चालतात. चांगल्या रिमांड होमची महत्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे अलगीकरण, शिक्षण, प्रशिक्षण, मनोरंजनाच्या सुविधा, नियंत्रित आणि प्रभावी देखरेख होय. जिथे त्यांची चौकशी आणि पुढील कारवाई होईपर्यंत देखरेखीखाली ठेवले जाते. बालगुन्हेगारास जेव्हा पकडून न्यायालय समोर हजर केले जाते. तेव्हा त्याची संपूर्ण माहिती घेणे आवश्यक असते. ही माहिती प्राप्त होईपर्यंत त्याच्या दैनंदिन वर्तनावर लक्ष द्यावे लागते. यासाठी त्याला बाल अभिक्षण गृहात ठेवले जाते. म्हणूनच या ग्रहांना स्थानबद्धतेचे ठिकाण म्हणून पाहण्याऐवजी अधिक निरीक्षणाचे गृह म्हणून पाहिले जाते. बाल गुन्हेगार नेहमीसाठी बाल अभिक्षण गृहात राहत नाही. बालकाने केलेल्या गुन्ह्याचे स्वरूप सामान्य असेल तर बाल न्यायालयाच्या आदेशानुसार त्याला पालकांच्या स्वाधीन केले जाते. परंतु गंभीर गुन्हा असल्यास मात्र मुलांना दीर्घकाळ ठेवले जाऊ शकते. अशा बालकांच्या वर्तनाचे निरीक्षण करून केस स्टडी केली जाते व परिर्विक्षा अधिकाऱ्यांच्या सहाय्याने न्यायाधीश त्याबाबत निर्णय घेतात. त्यास अनुसरून मुलांना सुधारगृहात पाठवण्यात येते. बऱ्याच वेळा इथे बाल गुन्हेगारांबरोबरच बेघर, निराश्रित, अनाथ, उपेक्षित बालकांना ठेवण्याची तरतूद आहे. भारतात १९९३ च्या आकडेवारीनुसार सर्व राज्यांमध्ये रिमांड होम अस्तित्वात नाहीत. १४ राज्यांमध्ये व एका केंद्रशासित प्रदेशात रिमांड होम होम आढळते. सर्वाधिक रिमांड होम महाराष्ट्रात आहेत. सुमारे १५४ निरीक्षण गृहांपैकी निम्म्याहून अधिक सरकारी संस्थांद्वारे चालवले जातात. तर काही ठिकाणी स्वयंसेवी संस्थांद्वारे ही चालवली जातात. या संस्थांना शासनाकडून ७५ टक्के अनुदान दिले जाते.

३. प्रमाणित शाळा (Certified School) : प्रमाणित शाळा या बाल गुन्हेगारीच्या समस्येवर मात करण्यासाठी आणि बालकांना सुधारण्याची संधी देण्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या विशेष शैक्षणिक संस्था आहेत. बाल न्यायालयातील निर्णयाप्रमाणे न्यायाधीश मुलांना कोणत्या सुधार संस्थेमध्ये ठेवायचे त्याचे मार्गदर्शन करतात. त्यासाठी त्यांची शारीरिक व मानसिक तपासणी केली जाते त्यांच्या गरजा आणि समस्यानुसार त्यांना योग्य गटात ठेवले जाते. अधीक्षक, शिक्षक व इतर कर्मचाऱ्यांच्या सहाय्याने प्रमाणित शाळा चालवली जाते. प्रमाणित शाळा या शासनाच्या अनुरक्षण मंडळाद्वारे चालवल्या जातात. या शाळांचा उद्देश बालकांना सुरक्षित आणि संरक्षणात्मक वातावरण पुरवून त्यांना शिक्षण, व्यवसाय प्रशिक्षण आणि भावनिक आधार देणे आहे जेणेकरून ते पुन्हा गुन्हेगारीकडे न वळता समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होऊ शकतील. याबरोबरच या शाळांचा उद्देश बालकांना सुधारणे आणि त्यांचे पुनर्वसन करणे आहे. तसेच शिक्षेऐवजी बालकांच्या वर्तणुकीतील समस्यांचे मूळ शोधून त्यावर सकारात्मक बदल घडवण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. या शाळा बालकांना गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या वातावरणापासून दूर ठेवतात आणि त्यांना सुरक्षित, प्रेमळ आणि संरक्षणात्मक वातावरण पुरवतात. या शाळांमधून बालकांना औपचारिक शिक्षण तसेच त्यांच्या आवडीनुसार आणि क्षमतेनुसार व्यावसायिक प्रशिक्षण दिले जाते.

त्यामुळे त्यांना भविष्यात चांगले जीवन जगण्याची संधी मिळते आणि ते आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनतात. या शाळांमधून बालकांना प्रशिक्षित समुपदेशक आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या मदतीने भावनिक आणि मानसिक आधार दिला जातो. त्यांच्या समस्या आणि गरजा समजून घेऊन त्यांना योग्य मार्गदर्शन केले जाते. सामाजिक कौशल्ये विकसित करण्याबरोबरच या बालकांना सामाजिक नियम आणि जबाबदाऱ्या शिकवल्या जातात. त्यांच्यात आत्मविश्वास, आत्मसन्मान आणि सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित केला जातो. त्यामुळे ते समाजात सहजपणे मिसळू शकतील. अनेक शाळा बालकांना त्यांच्या कुटुंबाशी पुन्हा जोडण्यासाठी प्रयत्न करतात. यासाठी कुटुंबाला समुपदेशन सेवा पुरवली जाते, जेणेकरून ते बालकांना स्वीकारण्यास आणि त्याला भावनिक आधार देण्यास तयार होऊ शकतील. या शाळांमध्ये औपचारिक शिक्षणाबरोबरच अनौपचारिक शिक्षण पद्धतीचा ही वापर केला जातो. बालकांच्या वयोगटांनुसार आणि शैक्षणिक स्तरानुसार अभ्यासक्रम तयार केला जातो. कला, क्रीडा आणि इतर मनोरंजनात्मक उपक्रमांनाही महत्त्व दिले जाते. बालकांना त्यांच्या आवडीनुसार आणि बाजारात मागणी असलेल्या व्यवसायांचे प्रशिक्षण दिले जाते. उदा. सुतारकाम, लोहार काम, विद्युत दुरुस्ती, संगणक प्रशिक्षण, टेलरिंग इत्यादी. बालकांमध्ये किती बदल झाला, किती शैक्षणिक प्रगती झाली आणि व्यावसायिक कौशल्यांचे नियमितपणे मूल्यांकन केले जाते. या आधारे त्यांच्या पुनर्वसन योजनेत आवश्यक ते बदल केले जातात. जेव्हा बालकांना शाळेतून सोडण्याचा निर्णय घेतला जातो तेव्हा त्याची सामाजिक पार्श्वभूमी आणि कुटुंबाची परिस्थिती विचारात घेतली जाते. सोडल्यानंतरही काही कालावधीसाठी परिविक्षा अधिकारी त्यांच्या संपर्कात राहतात आणि त्यांना आवश्यक ते मार्गदर्शन आणि मदत पुरवतात.

४. **किशोर सुधारालय (Borstal School)** : मद्रास राज्यात १९२६ मध्ये सर्वप्रथम बोस्टल स्कूल विषयी कायदा पास करण्यात आला. बोस्टल स्कूल अधिनियमानुसार विविध राज्यात झकिशोर सुधारालयफ सुरू करण्यात आले. बोस्टल शाळा ही एक प्रकारची सुधारणा संस्था आहे जी १५ ते २१ वयोगटातील कायद्याचे उल्लंघन केलेल्या किशोरवयीन मुलांसाठी तयार केलेली आहे. मुलांना तुरुंगात पाठवण्याऐवजी त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणणे व त्यांना समाजात पुन्हा स्थापित करणे हा त्या पाठीमागचा उद्देश आहे. भारतात या प्रकारच्या संस्थांना किशोर सुधारालय किंवा बोस्टल शाळा म्हणून ओळखले जाते. किशोर सुधारालयात किशोरांना दोन वर्षांपेक्षा कमी आणि पाच वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी ठेवले जात नाही. त्यांना शिक्षण व औद्योगिक प्रशिक्षण दिले जाते. त्यांच्या पुनर्वसनासाठी आवश्यक ते वातावरण व संधी उपलब्ध करून दिली जाते. किशोरांना वैद्यकीय मदत, मनोरंजन, शिक्षण देण्याची व्यवस्था केलेली असते. त्यांच्यावर प्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवून या कालावधीत बेकायदेशीर मार्गांचा त्याग करून समाजमान्य मार्गाने जगण्यास प्रवृत्त केले जाते. किशोर सुधारालय किंवा बोस्टल शाळा ही तरुण गुन्हेगारांना सुधारण्याची आणि त्यांना नवीन संधी देण्याची एक महत्त्वाची उपाय योजना आहे.

५. **परीविक्षा वस्तीगृह (Probation Hostels)** : परीविक्षा गृह ही एक प्रकारची निवासी संस्था आहे. या ठिकाणी कायद्याचे उल्लंघन केलेल्या परंतु तुरुंगात न पाठवलेल्या परिविक्षेवर सुटलेल्या अनाथ, निराश्रीत आणि ज्यांच्या आई-वडिलांची माहिती नाही अशा बाल अपचाऱ्यांना परिविक्षागृहात ठेवले जाते. मुलांना सुरक्षित वातावरण, निवास, भोजन आणि त्यांच्या पुनर्वसनासाठी आवश्यक असलेले मार्गदर्शन पुरवले जाते. या कालावधीत परिविक्षा अधिकारी अशा किशोरांना व्यवसाय व नोकरी शोधण्यासाठी मदत करतात व त्यांनी पुन्हा कायदा विरोधी वर्तन करू नये व समाजसंमत मार्गाने जीवन व्यतीत करावे यासाठी प्रयत्न केले जातात.

त्याचप्रमाणे बाल गुन्हेगारास सहाय्य करण्याकरता, तसेच त्याच्या वर्तनासंबंधी अधून मधून अहवाल देण्यासाठी परिविक्षा अधिकारी नियुक्त केलेले असतात.

६. **सुधार शाळा (Reformatory School) :** भारतीय सुधार शाळा कायदा १८९७ ला पास करण्यात आला. त्यामध्ये मुलांना कारागृहात न पाठवता सुधार शाळांमध्ये पाठवण्याची तरतूद करण्यात आली. या शाळांमध्ये ७ ते १६ वयोगटातील गंभीर स्वरूपाचे गुन्हे करणाऱ्यास ठेवले जाते. या शाळेत त्यांना कमीत कमी ३ वर्ष आणि जास्तीत जास्त ७ वर्ष ठेवण्याची तरतूद आहे. या शाळेत बालकांची निवास, भोजन, कपडे इत्यादींची व्यवस्था केली जाते. सुधार शाळेवर अधीक्षक, प्रशिक्षक, डॉक्टर, काळजीवाहक इत्यादींची नियुक्ती केली जाते. तसेच मुलांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देखील दिले जाते.

७. **बालग्राम योजना (Children's Village) :** योग्य वेळी सुधारणात्मक उपचार न केल्यास आजचे बालापराधी उद्या अड्डल प्रौढ गुन्हेगार बनू नयेत यासाठी डॉ. हरमन मायनर यांनी १९६४ मध्ये ऑस्ट्रिया देशात बालग्राम योजना सुरू केली. भारतात पहिले बालग्राम १९६७ मध्ये हरियाणा येथे सुरू करण्यात आले. बालग्राम मध्ये प्रत्येक कुटुंबात १० याप्रमाणे २० कुटुंबातून २०० मुलांची सोय करण्यात आली. प्रत्येक कुटुंबाचा सांभाळ करणाऱ्या २० मातांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. या योजनेचा उद्देश अशा कुटुंबातून बाल अपराध्यांना प्रेम मिळावे, त्यांच्यावर योग्य संस्कार व्हावे हा आहे. त्यानंतर महाराष्ट्र, गुजरात, राजस्थान या राज्यातून बालग्राम योजना सुरू करण्यात आली. परंतु संपूर्ण देशात ही योजना सुरू करण्यात यश आले नाही.

बाल गुन्हेगारी प्रतिबंधात्मक उपाय:

वरील प्रमाणे बाल अपराध्यांची समस्या सोडवण्यासाठी शासनाने अनेक सुधारात्मक कार्यक्रम राबवले आहेत. परंतु भारतीय समाजव्यवस्था व तिचे बदलणारे स्वरूप पाहता प्रतिबंधात्मक उपाययोजना राबवणे ही आवश्यक आहे.

१. कुटुंबांना आर्थिक आणि सामाजिक आधार देणे.
२. पालकांना मुलांच्या संगोपनाबाबत मार्गदर्शन करणे.
३. शाळांमध्ये मुलांसाठी समुपदेशन आणि मार्गदर्शन सेवा उपलब्ध करणे.
४. सामुदायिक स्तरावर बाल गुन्हेगारी प्रतिबंध कार्यक्रमाला आयोजन करणे.
५. माध्यमांमधील हिंसक व अश्लील कंटेंट वर नियंत्रण ठेवणे.
६. मुलांसाठी शिक्षण, खेळ आणि मनोरंजनाच्या संधी वाढवणे.
७. मुलांच्या निरोगी व्यक्तिमत्व विकासाला आणि समायोजनाला मदत करणाऱ्या उपक्रमांचे आयोजन करणे.
८. गुन्हेगारीला कारणीभूत ठरू शकणाऱ्या मुलांच्या वातावरणावर नियंत्रण ठेवणे.
९. समाजाच्या संस्थात्मक संरचनेत सुधारणा करणे उदा. कुटुंब, शेजारी, शाळा यासारख्या संस्थांमध्ये सुधारणा करणे.
१०. गरीब कुटुंबांची उत्पन्न पातळी वाढवणे.
११. मुलांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

४.४ सारांशः

आधुनिक युगात वेगाने होणाऱ्या औद्योगीकरण व नागरीकरणामुळे सामाजिक परिवर्तनाशी जुळवून घेणे कठीण झाले आहे. परिणामस्वरूप इतर काही समस्यांबरोबरच बाल गुन्हेगारी या समस्येने गंभीर रूप धारण केले आहे. सामाजिक संस्थांच्या संरचनेमध्ये अमुलाग्र बदल होत आहे. कुटुंब विघटन, बदलती मूल्यव्यवस्था, चुकीचा आदर्श अनुसरण्यास युक्त समाजव्यवस्था परिवर्तनाला चालना देत आहे. जगात कोणीही गुन्हेगारीचे लेबल घेऊन जन्माला येत नाही. अपरिहार्य आणि सक्तीच्या परिस्थितीमुळे त्यांना गुन्हेगारी मार्गावर जाण्यास भाग पडते. परिस्थितीजन्य घटना व्यक्तीला गैर कृत्यांमध्ये सहभागी होण्यास भाग पाडतात. अशावेळी कळत-नकळतपणे बालकांच्या विचलित वर्तनास ही व्यवस्था कारणीभूत ठरत आहे. अपहरण, दरोडा, बलात्कार, खून, सामूहिक बलात्कार यासारख्या भयानक गुन्ह्यांमध्ये अल्पवयीन सहभागी झाल्याचे सिद्ध झाले आहे. काही तज्ञांच्या मते सध्याचे कायदे या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी पुरेसे नाहीत. या मुलांवर गुन्हे केल्याबद्दल प्रौढांप्रमाणेच खटला चालवणे आणि शिक्षा देण्यासाठी कायद्यात सुधारणा करणे गरजेचे आहे. तथापि मानवतावादी दृष्टिकोनातून बालहक्क व बाल अधिकार महत्त्वाचे मानले जातात. अशावेळी प्रतिबंधात्मक उपायांवर जाणीवपूर्वक भर देण्याबरोबरच सुधारात्मक व पुनर्वसनात्मक प्रक्रियेवर अधिक लक्ष केंद्रित करणे व त्याचा आवाका वाढवणे गरजेचे आहे.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न (Check your Progress)

प्रश्न १. योग्य पर्याय निवडा

१. बालगुन्हेगारांना..... ही कायदेशीर संज्ञा वापरली जाते.
अ) बाल अपचारिता
ब) विधी संघर्षग्रस्त बालक
क) अल्पवयीन गुन्हेगार
ड) किशोर अपराधी
२. झएनसीआरबीफ च्या आकडेवारीनुसार ६४ टक्के बाल गुन्हेगार..... वयोगटातील आहेत.
अ) ७ ते १२
ब) १० ते १४
क) १६ ते १८
ड) १८ ते २१
३. राज्यात सर्वात जास्त बाल अभिक्षणगृह (रिमांड होम) आहेत
अ) महाराष्ट्र
ब) राजस्थान
क) मध्य प्रदेश
ड) गुजरात
४. किशोरवयीन मुलांवर चा प्रचंड प्रभाव असतो.
अ) समवयस्क
ब) आई वडील
क) कुटुंबीय
ड) शिक्षक

५. भारतात पहिले बालग्राम..... येथे सुरू करण्यात आले.
अ) महाराष्ट्र	ब) हरियाणा
क) राजस्थान	ड) गुजरात

प्रश्न २. थोडक्यात उत्तरे लिहा

१. बाल न्याय कायदा १९८६ नुसार कोणास बाल गुन्हेगार मानले जाते?
२. सर्वात प्रथम बाल न्यायालय कोठे स्थापन करण्यात आले?
३. संयुक्त राष्ट्र बाल अधिकाराच्या आंतरराष्ट्रीय करारात कशावर भर देण्यात आला?
४. भग्न कुटुंबाचे बालकांवर कोणते परिणाम होतात?
५. झोपडपट्ट्या बालगुन्हेगारीसाठी कशा पोषक आहेत?
६. समुदाय आधारित बाल सुधारणा कार्यक्रमांमध्ये कशावर भर दिला जातो?
७. परिविक्षागृहाचा महत्त्वाचा उद्देश कोणता?
८. प्रमाणित शाळा बाल गुन्हेगारांसाठी कोणते कार्य करतात?
९. महाराष्ट्रात बालअभिक्षणगृह कोणत्या संस्थेच्या नियंत्रणाखाली चालतात?
१०. भारतीय सुधार शाळा कायद्यात कोणती तरतूद करण्यात आली?

४.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नाची उत्तरे (Answer to Check your Progress)

प्रश्न १. योग्य पर्याय लिहा

१. विधी संघर्षग्रस्त बालक
२. १६ ते १८
३. महाराष्ट्र
४. समवयस्क
५. हरियाणा

प्रश्न २. थोडक्यात उत्तरे लिहा

१. बाल न्याय कायदा १९८६ नुसार सोळा वर्षापर्यंतची मुले व १८ वर्षापर्यंतच्या मुलीस बाल गुन्हेगार मानले जाते
२. सर्वात प्रथम बाल न्यायालय कलकत्ता येथे स्थापन करण्यात आले.
३. संयुक्त राष्ट्र बाल अधिकाराच्या आंतरराष्ट्रीय करारात बालकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि त्यांच्यासाठी विशेष न्याय प्रणालीची गरज यावर भर देण्यात आला.

४. विघटित कुटुंबामध्ये मुलांचे योग्य समायोजन होत नाही. प्रेमाचा अभाव, योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव, नियंत्रणाचा अभाव व असुरक्षिततेच्या भावनेतून मुलांचे अपसमायोजन होते.
५. झोपडपट्ट्या बालगुन्हेगारीसाठी पोषक ठरतात. कारण येथे उघडपणे वेश्यावृत्ती, जुगार, दारू, मादक पदार्थांचे सेवन अथवा व्यापार चालतो. अशा वस्त्यांमध्ये शिवीगाळ, भांडणे, मारामारी, हिंसा दृष्टीस पडते.
६. समुदाय आधारित बाल सुधारणा कार्यक्रमांमध्ये बालकांना त्यांच्या कुटुंबात व समाजात राहून सुधारण्याची संधी देण्यावर भर दिला जातो.
७. किशोरवयीन मुलांना तुरुंगात पाठवण्याऐवजी परिविक्षागृहात पाठवले जाते. येथे त्यांना व्यवसाय व नोकरीची संधी शोधण्यासाठी मदत व समाज संमत मार्गाने जीवन व्यतीत करावे यासाठी प्रयत्न करतात.
८. प्रमाणित शाळा बालकांना सुरक्षित व संरक्षणात्मक वातावरण पुरवून त्यांना शिक्षण, व्यवसाय प्रशिक्षण व भावनिक आधार देतात जेणेकरून ते पुन्हा गुन्हेगारीकडे वळणार नाहीत.
९. महाराष्ट्रात बालअभिक्षणगृह महाराष्ट्र राज्य परीविक्षा आणि अनुरक्षण मंडळ यांच्या नियंत्रणाखाली चालतात.
१०. भारतीय सुधार शाळा कायद्यात मुलांना कारागृहात न पाठवता सुधार शाळांमध्ये पाठवण्याची तरतूद करण्यात आली.

४.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise home Assignment)

टिपा लिहा

१. कुटुंब व बालगुन्हेगारी
२. बाल गुन्हेगारी व समवयस्क
३. बाल अभिक्षणगृह (रिमांड होम)
४. प्रमाणित शाळा
५. किशोर सुधारालय
६. परीविक्षा वस्तीगृह

सविस्तर उत्तरे लिहा

१. बालगुन्हेगारीचा अर्थ स्पष्ट करून बालगुन्हेगारीची कारणे लिहा
२. बाल गुन्हेगारी वरील सुधारात्मक उपाय सविस्तर लिहा.

४.३.२ सायबर गुन्हा: अर्थ, सायबर गुन्हांची कारणे आणि सायबर गुन्हांवरील उपाय.

(Cyber Crime: Meaning, Causes and Remedies)

माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये संगणक, मोबाईल, इंटरनेट, विविध सॉफ्टवेअर्स आणि ॲप्लिकेशन्स, ऑनलाइन सेवा-सुविधा इत्यादींचा वापर वाढत गेला. या सर्वांचा सकारात्मक परिणामही दिसून आला. लोकांना एकाच ठिकाणावरून आपली जास्तीत-जास्त कामे संगणक आणि इंटरनेटच्या वापराने करता येऊ लागली. उदाहरणार्थ.-ऑनलाइन शॉपिंग, ऑनलाइन गोम्स, ई लर्निंग, ऑनलाइन बँकिंग, ऑनलाइन स्टडी, ऑनलाईन परीक्षा, ऑनलाइन सर्फिंग, ऑनलाइन बिल पेमेंट इत्यादी. या सर्व सुविधांमुळे वेळ, पैसा आणि श्रमामध्ये बचतही झाली. परंतु काही नकारात्मक परिणामही दिसून आले. त्यामध्ये सायबर गुन्हा एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक समस्या म्हणून पुढे येत आहे. प्रत्येक समाजात प्रचलित असणारा कायदा आणि मूल्य यांच्या विरुद्धचे वर्तन म्हणजे गुन्हा होय. ज्या प्रकारचे कृत्य मानवतेच्या आणि मानवी समाजाच्या विरुद्ध असते, त्याला आपण गुन्हा म्हणू शकतो. गुन्हा ही संकल्पना स्थळ कालसापेक्ष असते. प्रत्येक समाजात नैतिक आणि सामाजिक मूल्यांमध्ये काही प्रमाणात विविधता दिसून येते. गुन्हे शास्त्रामध्ये गुन्हा, गुन्हेगार आणि गुन्हेगारी इत्यादींचा सखोल अभ्यास केला जातो. गुन्हा करणाऱ्याकडून गुन्हाला बळी पडलेल्या व्यक्तीवर अन्याय झालेला असतो. म्हणून गुन्हेगाराला शिक्षा होणे क्रमप्राप्त ठरते.

सायबर गुन्हांमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. यावेळी तंत्रज्ञान हे माध्यम म्हणून वापरले जाते. तसेच सर्वात महत्वाचे म्हणजे, गुन्हा करणारी व्यक्ती, म्हणजेच गुन्हेगार तंत्रज्ञानाचा आधार घेऊन आपल्या प्रत्यक्ष उपस्थिती शिवाय गुन्हा घडवून आणत असते.

सद्यस्थितीमध्ये संपूर्ण समाज व्यवस्थेसाठी इंटरनेटचा वापर अनिवार्य झाला आहे. प्रत्येक व्यक्ती संगणक, लॅपटॉप, मोबाइल किंवा अन्य इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या माध्यमातून इंटरनेटचा वापर करून जगासोबत जोडलेला आहे. खाजगी, सहकारी, सरकारी क्षेत्र यामध्येही संगणक, इंटरनेटचा वापर अनिवार्य होत चालला आहे. सायबर गुन्हांचे नवीन प्रकार समोर येत आहेत. अशा सायबर गुन्हांपासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी प्रत्येकाने दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

सद्यस्थितीमध्ये जगासोबतच भारतामध्ये सायबर गुन्हेगारी ही एक महत्वाची सामाजिक समस्या बनली आहे. सायबर गुन्हेगारीचा नकारात्मक परिणाम समाजावर होत आहे. म्हणून सायबर गुन्हांचा अर्थ समजून घेणे, सायबर गुन्हांची कारणे आणि त्यावरील उपाय इत्यादींचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

सायबर गुन्हा – व्याख्या व अर्थ :

संगणक, इंटरनेट किंवा इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा माध्यम म्हणून वापर करून केलेला गुन्हा म्हणजे सायबर गुन्हा होय. सायबर गुन्हे करणाऱ्या व्यक्तींना सायबर गुन्हेगार असे म्हणतात. सायबर गुन्हांमध्ये संगणकाचा माध्यम म्हणून वापर केला जाऊ शकतो. तसेच संगणकाला लक्ष्य (ATTACK) म्हणूनही वापरले जाऊ शकते.

१. ज्या प्रकारच्या गुन्हांमध्ये प्रत्यक्ष उपस्थित न राहता गुन्हेगारांकडून संगणक, मोबाईल, इंटरनेट इत्यादींचा माध्यम म्हणून वापर केला जातो आणि गुन्हा केला जातो, त्याला सायबर गुन्हा असे म्हणतात.

२. सायबर गुन्हा म्हणजे असा गुन्हा की, ज्यामध्ये संगणक इंटरनेटचा वापर करून बेकायदेशीर कृत्य केले जाते उदा. हॅकिंग, ऑनलाईन चोरी, ऑनलाईन फसवणूक करणे, बदनामी करणे, माहितीची अदलाबदल करणे इत्यादी.
३. सायबर गुन्हा म्हणजे गुन्हेगार आपली ओळख लपवून किंवा बनावट ओळख तयार करून इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा वापर करून गुन्हा करतो.
४. सायबर गुन्हा म्हणजे असे बेकायदेशीर कृत्य, की ज्यामध्ये संगणकाचा साधन म्हणून, लक्ष्य म्हणून किंवा साधन आणि लक्ष्य दोन्ही म्हणून वापर केला जातो.

वरील व्याख्यावरून सायबर गुन्हाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

सायबर गुन्हांमध्ये...

सायबर तंत्रज्ञान, संगणक, इंटरनेट इत्यादींचा माध्यम म्हणून वापर केला जातो, तसेच लक्ष्य म्हणूनही वापर केला जातो.

गुन्हेगार हा गुन्हाच्या ठिकाणी अप्रत्यक्षरीत्या उपस्थित असतो.

गुन्हेगार आपली ओळख लपवितो किंवा आपली बनावट ओळख निर्माण करतो.

सोशल मीडियाचा माध्यम म्हणून वापर केला जाऊ शकतो.

गोपनीय माहितीची चोरी, आदला-बदल, अश्लील मजकूर पसरविणे, बेकायदेशीर कृत्य करणे, पैसे चोरी, बदनामी इत्यादींसाठी संगणकाचा वापर केला जातो.

सायबर गुन्हाचे प्रकार :

माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात वापर झाला. सुरुवातीला फक्त गोपनीय माहितीची चोरी करणे किंवा माहितीची अदलाबदल करणे इत्यादीपर्यंत मर्यादित असणारी सायबर गुन्हांची व्याप्ती वाढत चालली आहे. उदा.- हॅकिंग, सोशल मीडियाच्या माध्यमातून एखादी व्यक्ती, संस्था, समूहाची बदनामी करणे, ऑनलाईन चोरी करणे इत्यादींचा समावेश सायबर गुन्हांमध्ये झालेला आहे. सायबर गुन्हांचे प्रकार आपणास पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील. यामध्ये प्रामुख्याने आर्थिक, फसवणूक, व्यवसायविषयक फसवणूक, सोशियल मीडियाशी संबंधित फसवणूक इत्यादींचा समावेश होतो.

१. हॅकिंग (Hacking) :

संगणक किंवा इतर इलेक्ट्रॉनिक सिस्टम मध्ये बेकायदेशीररित्या केलेला प्रवेश म्हणजे हॅकिंग होय.

ज्या व्यक्तीकडून संगणकाच्या सिस्टम मध्ये अनधिकृत प्रवेश केला जातो त्या व्यक्तीला हॅकर असे म्हणतात. हॅकिंगचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात. नैतिक हॅकिंग आणि अनैतिक हॅकिंग.

नैतिक हॅकिंग हे सरकारी मदत किंवा विविध गुन्हे उघडकीस आणण्यासाठी केले जाते.

अनैतिक हॅकिंग हे एखाद्या संगणकामधील माहिती चोरणे, माहितीची अदलाबदल करणे, माहिती लपविणे, मिळालेल्या माहितीचा गैरवापर करणे या उद्देशाने केले जाते. उदाहरणार्थ-ऑनलाईन बँकिंग संबंधित लॉग इन आयडी आणि पासवर्ड चोरी करणे इत्यादी.

२. बाललैंगिक अपमानास्पद सामग्री (Child Sexually Abusive Material) (CS-M²):

बालअत्याचार किंवा बालअश्लीलतेची संबंधित सामग्रीचा (छायाचित्रे, चित्रफित) प्रसार करणे हा एक प्रकारचा सायबर गुन्हा आहे. आय.टी. कायद्याच्या कलम ६७ (ब) नुसार, बालकांसंबंधित अश्लील सामग्री इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून प्रकाशित करणे, प्रसारित करणे शिक्षेस पात्र आहे.

३. सायबर छळ/ सायबर बुलिंग - (Cyber Bullying)

संगणक, लॅपटॉप, मोबाईल इत्यादींसारख्या इलेक्ट्रॉनिक किंवा संप्रेषण साधनांच्या माध्यमातून एखादी व्यक्ती किंवा समूहाला संस्थेला त्रास देणे, छळ करणे.

४. सायबर स्टॉकिंग/ पाठलाग करणे - (Cyber Stalking)

सायबर स्टॉकिंग म्हणजे समोरील व्यक्तीची इच्छा, होकार नसतानादेखील इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून त्या व्यक्तीशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न करणे, त्या व्यक्तीचे अनुसरण करणे. उदा. इंटरनेट, ई-मेल, सोशल मीडियाच्या माध्यमातून अनधिकृत संदेश पाठविणे, त्रास देणे इत्यादी.

५. ऑनलाइन रोजगार विषयक फसवणूक (Online Job Fraud)

यामध्ये रोजगाराची आवश्यकता असणाऱ्या गरजू लोकांना जास्त पगार आणि चांगल्या रोजगाराची खोटी हमी किंवा आश्वासन देऊन फसविण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामध्ये खोटी वेबसाईट तयार करून नोकरी, रोजगाराचे आमिष दाखवून ऑनलाईन फसवणूक केली जाते.

६. फिशिंग - (Phishing)

या प्रकारामध्ये एखाद्या व्यक्तीकडून फोन कॉलद्वारे ग्राहक आयडी, बँकेचा अकाउंट नंबर, एटीएम कार्ड वरील नंबर, एटीएम कार्डचा पिन, कार्ड समाप्तीची तारीख, CVV नंबर, ओटीपी इत्यादी प्रकारची वैयक्तिक आणि गोपनीय माहिती विविध प्रकारचे आमिष दाखवून काढून घेतली जाते आणि त्या माहितीचा वापर बँक खात्यांमधील पैसे चोरीसाठी केला जातो.

उदा. आपणास ऑनलाईन लॉटरी लागली आहे. आपल्या अकाउंटवर पैसे ट्रान्सफर करण्यासाठी आपला अकाउंट नंबर, बँकेचा अकाउंट नंबर, एटीएम कार्ड वरील नंबर, एटीएम चा पिन, कार्ड समाप्तीची तारीख, CVV नंबर, ओटीपी इत्यादी प्रकारच्या माहितीची मागणी केली जाते. थोड्या वेळानंतर, बँकेतील पैसे कट झाल्याचा संदेश आल्यानंतर सदरचा फोन कॉल हा फसवणुकी संदर्भातील होता असे लक्षात येते.

काही वेळा फोन कॉलद्वारे बँकेतून बोलत आहे असे भासवून एखाद्या व्यक्तीकडून एटीएम कार्ड अपडेट करण्यासाठी माहितीची विचारणा केली जाते आणि गोपनीय माहिती घेऊन गैरवापर केला जातो. त्यामुळे अशा प्रकारची कोणतीही वैयक्तिक आणि गोपनीय माहिती कोणत्याही परिस्थितीत फोनवरून अनोळखी व्यक्तीला सांगू नये. या सोबतच जाणीव-जागृती म्हणून बँक सुद्धा आपल्या ग्राहकांना आपला इंटरनेट बँकिंगचा पासवर्ड किंवा ओटीपी कोणासोबतही शेअर करू नये असा सल्ला वारंवार देत असते.

७. बनावट अकाउंट तयार करणे - (Identity Theft)

हा सुद्धा एक सायबर गुन्हा आहे. सायबर गुन्हेगारीच्या या प्रकारांमध्ये आपली स्वतःची ओळख

लपविली जाते आणि बनावट ओळख तयार करून फसवणूक केली जाते. विशेषतः सोशल मीडियावर बनावट अकाऊंट तयार करून समोरील व्यक्तीची दिशाभूल करणे, छळ करणे, दबाव आणणे इत्यादी गोष्टी केल्या जातात. काहीवेळा एखाद्या व्यक्तीचे बनावट अकाऊंट तयार केले जाते आणि बेकायदेशीररित्या चुकीच्या माहितीचा प्रसार केला जातो. त्यामुळे ती व्यक्ती, समूह, समाजामध्ये तेढ निर्माण होऊ शकते.

८. रॅन्समवेअर- (Ransomware)

रॅन्समवेअर हा संगणक मालवेअरचा एक प्रकार आहे की, जो संगणक, लॅपटॉप, इत्यादीमध्ये विनापरवाना प्रवेश करतो आणि साठविलेली अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशी माहिती, फाइल्स, स्टोरेज, मीडिया, डेटा इत्यादी हॅक करतो, लपवितो. हा सर्व डेटा पुन्हा मिळविण्यासाठी गुन्हेगारांकडून वापरकर्त्यास मागणी केलेली खंडणी भरण्यास सांगितले जाते.

९. माहितीची चोरी करणे - (Data Theft)

एखादा संगणक किंवा अन्य इलेक्ट्रॉनिक साधनांमधील माहितीची वापरकर्त्याला न माहिती होता गोपनीयपद्धतीने चोरी करणे. पेन ड्राईव्ह किंवा अन्य साधनाचा वापर करून संगणकाच्या सिस्टम मधील माहिती चोरी करणे इत्यादींचा समावेश यामध्ये होतो.

१०. व्हायरस अटॅक - (Virus Attack)

संगणक, मोबाईल किंवा इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या सिस्टम मध्ये इंटरनेट, ई-मेल किंवा अन्य माध्यमा मधून वायरस पाठविला जातो आणि त्या सिस्टमवर नियंत्रण मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. काहीवेळा त्या सिस्टम मध्ये बिघाड निर्माण केला जातो. सिस्टम वरील माहितीला (डेटा) नुकसान पोहोचविले जाते.

व्हायरस हा एक प्रोग्रॅम आहे, जो संगणकाच्या सिस्टमला नुकसान पोहोचविण्यासाठी तयार केलेला असतो. ट्रॉजन हासुद्धा एक विध्वंसक प्रोग्रॅम आहे. हा प्रोग्रॅम संगणकाच्या सिस्टममध्ये प्रवेश करतो आणि संगणकावरील बॅकडोर एन्ट्रीज उघडल्या जातात. यामुळे संगणकाच्या सिस्टममध्ये इतर वापरकर्ता, प्रोग्रॅमला प्रवेश मिळतो आणि वैयक्तिक, गोपनीय माहितीची चोरी होऊ शकते. तसेच आपल्या संगणकाच्या सिस्टमवर सायबर गुन्हेगार नियंत्रण मिळवू शकतो.

सायबर गुन्हाची कारणे (Causes of Cyber Crime)

सद्यस्थितीमध्ये प्रत्येक क्षेत्रामध्ये डिजिटलायझेशनचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. त्याचप्रमाणे उपलब्ध असणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून व्यक्ती विकास व समाज विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. परंतु सायबर गुन्हे समाजाच्या विकासात एक अडथळा बनत आहेत. तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करून सायबर गुन्हा केला जातो. सायबर गुन्हा ही एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक समस्या बनत चालली आहे. सायबर गुन्हांमुळे ऑनलाइन सुरक्षिततेला बाधा पोहोचते. म्हणून सायबर गुन्हे घडण्यामागील कारणांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

सायबर गुन्हाची कारणे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. गुन्हेगाराला ओळख लपविता येणे शक्य आहे-

सायबर गुन्ह्यामध्ये गुन्हा करणाऱ्याला जगाच्या कोणत्याही ठिकाणावरून इंटरनेट संगणकाच्या माध्यमातून

सायबर गुन्हा करता येतो. तसेच यावेळी गुन्हेगाराला गुन्हा घडण्याच्या ठिकाणी प्रत्यक्ष उपस्थित राहावे लागत नाही. तसेच स्वतःची ओळख लपवून बनावट अकाउंट किंवा प्रोफाईल वरून गुन्हा केला जाऊ शकतो. अशा वेळी गुन्हेगारांना पकडणे कठीण बनते. उदाहरणार्थ-सोशल मीडियावर बनावट अकाउंट तयार करणे आणि त्याचा बेकायदेशीर वापर करणे इत्यादी.

२. असुरक्षित संगणक सिस्टम -

संगणक, मोबाईल किंवा अन्य इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करणाऱ्या व्यक्तीकडून अशा साधनाची योग्य ती काळजी न घेतल्यास त्या संबंधित असणारी सुरक्षितता धोक्यात येते. त्याचप्रमाणे अशा असुरक्षित सिस्टम वरती सायबर गुन्हेगारांकडून नियंत्रण मिळविणे किंवा सिस्टम मध्ये प्रवेश मिळविण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो. त्यामुळे वापरकर्त्यांचा आपल्या इलेक्ट्रॉनिक साधनांबाबतचा निष्काळजीपणा सायबर गुन्हेगारांसाठी संधी निर्माण करतो. उदा. आपल्या संगणकाची सिस्टम अपडेट न ठेवणे धोक्याचे ठरू शकते. तसेच आपल्या सिस्टमचा पासवर्ड गोपनीय न ठेवणे, सोपे सांकेतिक पासवर्ड वापरणे असुरक्षित ठरू शकते.

३. अपुरी माहिती, प्रशिक्षण नसणे -

वापरकर्त्याला संगणक, मोबाईल, सिस्टम आणि विविध ॲप्लिकेशन इत्यादी वापरासंबंधी असणारी माहिती अपुरी असणे. तसेच अशा प्रकारच्या सिस्टम आणि विविध ॲप्लिकेशन कसे हाताळावेत याबाबत प्रशिक्षण न घेता वापरकर्ता त्याचा वापर करतो. अशा वेळी काही चुका होऊ शकतात. उदा.- ऑनलाइन व्यवहारासाठी एखाद्या बँकेचे ऑनलाइन ॲप्लिकेशन वापरकर्ता डाउनलोड करतो. परंतु युजर आयडी आणि पासवर्ड हा गोपनीय ठेवावा लागतो. याबाबतीत वापरकर्ता जागरूक नसेल, तर सायबर गुन्हेगार त्याचा गैरवापर करू शकतात. अनेक वेळा वापरकर्ता आपल्या सिस्टीमवर एखादे ॲप्लिकेशन डाउनलोड करतो. अशावेळी ॲप्लिकेशनचा निर्माता सदर ॲप्लिकेशन वापराचे काही नियम आणि अटी, शर्ती (Terms and Conditions) सादर करतो. परंतू वापरकर्ता या सर्वांचे वाचन न करता किंवा समजून न घेता त्यामधील आय एग्री (IAGREE) मी सहमत आहे हा पर्याय निवडतो. यावेळी वापरकर्त्यांच्या संगणकावरील, मोबाईलवरील डेटा, कॉन्टॅक्ट, स्टोरेज, इमेज, फाईल अशा सर्व प्रकारची माहिती धोक्यामध्ये येऊ शकते.

४. पुरावा नष्ट करणे सुलभ -

सायबर गुन्हेगार एखादा गुन्हा केल्यानंतर त्या गुन्हाशी संबंधित सर्व माहिती इलेक्ट्रॉनिक सिस्टम, संगणकावरून नष्ट किंवा डिलीट करण्याचा प्रयत्न करतात. तसेच बनावट अकाउंट वापरून असा गुन्हा केला असेल, तर अशा गुन्हेगारांना पकडणे अवघड असते. सायबर गुन्हावेळी सोशल मीडियामधील फेसबुक, ट्विटर, इन्स्टाग्राम, इमेल वर बनावट अकाउंट तयार केली जाऊ शकतात आणि त्याचा वापर सायबर गुन्हांसाठी केला जाऊ शकतो.

५. द्वेषभावना -

सायबर गुन्हा करण्या पाठीमागे द्वेषभावना हे सुद्धा कारण असू शकते. एखादी व्यक्ती, समूह किंवा संस्थेबाबत द्वेषभावना बाळगून चुकीची माहिती, अफवा पसरवून बदनामी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. तसेच यातून समाजात दुफळी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

थोडक्यात वरीलप्रमाणे सायबर गुन्हांची कारणे स्पष्ट करता येतील. या कारणांचा अभ्यास केल्यानंतर असे दिसून येते की, सायबर गुन्हांना आळा घालण्यासाठी प्रत्येकाने जागरूक असणे आवश्यक आहे. तसेच

आपल्या इलेक्ट्रॉनिक साधनासंबंधीची पूर्ण माहिती घेऊन त्याचा वापर करणे आवश्यक आहे.

मानव आपल्या गरजांच्या पूर्तीसाठी तंत्रज्ञानावर जास्तीत - जास्त अवलंबून आहे. कारण सर्व ऑनलाईन सेवा सहज उपलब्ध होत आहेत. उदाहरणार्थ ऑनलाईन खरेदी, ऑनलाईन गेमिंग, ऑनलाईन लर्निंग, सोशल नेटवर्किंग, ऑनलाईन जॉब, ऑनलाईन बँकिंग, ऑनलाईन चॅटिंग, ऑनलाईन सर्फिंग. या सर्व गोष्टी एकाच ठिकाणी बसून सर्वांना उपलब्ध होत आहेत. जगासोबत भारतामध्येही सायबर गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. या गुन्ह्यांमध्ये माहितीची बेकायदेशीररित्या चोरी करणे, सिस्टीममध्ये व्हायरसचा शिरकाव करणे, बाल लैंगिक सामग्रीचा प्रसार करणे, ऑनलाईन चोरी करणे इत्यादींचा समावेश होतो.

सायबर गुन्ह्यांवरील उपाय (Remedies on Cyber Crime)

माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर आपल्या दैनंदिन जीवनातील गरजांच्या पूर्तीसाठी आणि अत्यावश्यक सोयी-सुविधांसाठी करणे सद्यस्थितीत अनिवार्य ठरत आहे. सायबर गुन्ह्याची संकल्पना, प्रकार, कारणे अभ्यासल्यानंतर सायबर गुन्ह्यांवरील उपाय अभ्यासणे आवश्यक ठरते. भारत सरकारने याबाबत काही कायदेशीर उपायांचा अवलंब केला आहे. त्यासोबतच प्रत्येक व्यक्तीने स्वतः सायबर गुन्ह्यांला बळी पडू नये, यासंदर्भात दक्षता घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. याबाबतचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे :

सायबर गुन्ह्यांबाबतच्या उपायांमध्ये कायदेशीर उपाय, प्रतिबंधात्मक उपाय आणि उपचारात्मक उपाय अशा प्रामुख्याने तीन प्रकारे करता येतील.

कायदेशीर उपायांमध्ये भारत सरकारने वेळोवेळी सायबर गुन्हेगारी नियंत्रणात आणण्यासाठी केलेले कायदे व त्यामधील तरतुदी इत्यादींचा समावेश होतो.

प्रतिबंधात्मक उपायांमध्ये सायबर गुन्हा घडण्यापूर्वी, सायबर गुन्हे घडू नये, सायबर गुन्ह्याला आपण बळी पडू नये यासाठी घेण्यात आलेल्या काळजीचा, उपायांचा समावेश होतो.

उपचारात्मक उपायांमध्ये, सायबर गुन्हा घडल्यानंतर त्या गुन्ह्यात बळी पडलेल्या व्यक्तीने आपल्यावर झालेला अन्याय दूर करण्यासाठी, आपले नुकसान भरून काढण्यासाठी त्वरित करावयाच्या उपायांचा समावेश होतो.

अ) कायदेशीर उपाय

कायदेशीर उपायांमध्ये भारत सरकारने वेळोवेळी सायबर गुन्हेगारीला आळा घालण्यासाठी विविध कायदे केलेले आहे. तसेच त्यामध्ये वेळोवेळी दुरुस्त्याही सुचविण्यात आलेल्या आहेत. त्यानुसार पुढील कायद्यांचा आपणास अभ्यास करता येईल.

माहिती तंत्रज्ञान कायदा २००० (Information Technology Act, 2000)

माहिती तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे तसेच माहिती तंत्रज्ञानावरील अवलंबामुळे सायबर गुन्ह्यांमध्येही वाढ झाली. यामध्ये माहितीची चोरी, फसवणूक इत्यादी गुन्ह्यांचा समावेश होतो. माहिती तंत्रज्ञान संदर्भातील गुन्ह्यांसाठी स्वतंत्र कायदा निर्माण करण्याची आवश्यकता भासू लागली. म्हणून भारत सरकारने १७ ऑक्टोबर २००० पासून माहिती तंत्रज्ञान कायदा २००० लागू केला. या कायद्यामध्ये संगणक आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून केल्या जाणाऱ्या सायबर गुन्ह्यांना शिक्षा देण्याची तरतूद करण्यात आली.

या कायदानुसार सायबर गुन्ह्यांच्या प्रकारानुसार शिक्षेची तरतूद पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

कलम ४३ नुसार, अन्य वापरकर्त्यांच्या संगणकामध्ये अनधिकृतपणे प्रवेश करणे, यासाठी मनाई केली आहे.

कलम ६५ नुसार, संगणकातील डेटामध्ये अदला-बदल केल्यास, तीन वर्षे कारावास आणि दोन लाख रुपयांचा दंड अशा शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे.

कलम ६६ नुसार, संगणकावरील डेटा हॅक करण्याचा प्रयत्न केल्यास, तीन वर्षे कारावास आणि दोन लाख रुपये दंडाची तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच संगणक किंवा इलेक्ट्रॉनिक डिवाइस मधून चोरी केलेल्या माहितीचा गैरवापर करणे, एखाद्याची संगणक वरील ओळख, पासवर्ड इत्यादींची चोरी करणे, त्याचप्रमाणे सायबर दहशतवाद्यांसाठी सुद्धा या कलमामध्ये शिक्षेची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

कलम ६७ नुसार, बालअश्लीलता ब्राउझ करणे, डाउनलोड करणे, तयार करणे, प्रकाशन करणे आणि वितरण करणे हा गुन्हा मानला आहे. यासाठी कारावास व पाच लाख रुपये दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

कलम ७१ नुसार, संगणक, इंटरनेटचा वापर करून चुकीची माहिती प्रसारित केल्यास दोन वर्षे कारावास व एक लाख रुपये दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

कलम ७२ नुसार, संगणकातील गोपनीय व वैयक्तिक माहितीला नुकसान केल्यास, दोन वर्षे कारावास व एक लाख रुपये दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

कलम ७३ नुसार, एखाद्या अधिकाऱ्याची सहीची नकल केल्यास, दोन वर्षे कारावास आणि एक लाख रुपये दंडाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

सुधारित माहिती तंत्रज्ञान कायदा-२००८ (Revised Information Technology Act, 2008)

माहिती तंत्रज्ञान कायदा २००० मधील असलेल्या काही त्रुटी आणि उणिवा दूर करून सुधारित माहिती तंत्रज्ञान कायदा २००८ लागू करण्यात आला.

या कायदानुसार, महिलांच्या संदर्भातील अश्लील चित्रफिती, दृश्ये प्रदर्शित करणे, त्यांचा प्रसार करणे, सोशल मीडियाच्या माध्यमातून त्रासदायक संदेश पाठविणे, महिलांचा अपमान करणे यासाठी तीन वर्षांच्या कारावासाच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा नीती - २०१३ (National Cyber Security Policy 2013)

भारताने २ जुलै २०१३ मध्ये राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा नीती लागू केली. या राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा नीतीचा महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे सायबर हल्ल्यापासून बचाव करणे आणि सायबर सुरक्षा मजबूत करणे हा होय. या राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा नीतीमुळे देशभरातील सायबर सुरक्षिततेचे संवर्धन केले जाईल.

थोडक्यात, सायबर गुन्हेगारी संदर्भातील भारतामधील कायदेशीर उपायांचा अभ्यास आपणास वरीलप्रमाणे करता येईल. सायबर गुन्हांच्या प्रकारानुसार या कायद्यांमध्ये वेळोवेळी बदल झालेले आपणास दिसून येतात.

ब) प्रतिबंधात्मक उपाय -

सायबर गुन्हा घडण्यापूर्वी, सायबर हल्ला होऊ नये किंवा सायबर हल्ल्याला बळी पडल्यानंतर वापरकर्त्याने

ध्यावयाच्या काळजीचा यामध्ये समावेश होतो. यामध्ये वैयक्तिक तसेच सामाजिक जबाबदारीची जाणीव प्रत्येकाने ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

आपला संगणक, मोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करत असताना घ्यावयाची दक्षता :

१. आपण वापरत असलेला संगणक, मोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक साधन इत्यादींचा वापर कसा करावा याचे प्रशिक्षण किंवा पूर्ण माहिती आपल्याला असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

२. आपला संगणक, मोबाईल व इलेक्ट्रॉनिक साधनांना मजबूत (strong) पासवर्ड असावा.

३. नवीन सॉफ्टवेअर किंवा ॲप्लिकेशन डाऊनलोड, इन्स्टॉल करण्यापूर्वी त्या संबंधित सर्व नियम आणि अटी समजावून घेऊन सदर सॉफ्टवेअर किंवा ॲप्लिकेशन वापरावे. त्यामुळे आपल्याला सदर सॉफ्टवेअर वापराबाबतच्या मर्यादा कळतात.

४. आपल्या ॲप्लिकेशन सिस्टम नेहमी अद्ययावत (अपडेटेड) ठेवाव्यात.

५. व्हायरसपासून बचावासाठी ॲंटीव्हायरस सॉफ्टवेअर इन्स्टॉल करावे. तसेच वेळोवेळी ॲंटी-व्हायरस सॉफ्टवेअर अद्ययावत (अपडेट) करावे.

सोशल मीडियाचा वापर करत असताना घ्यावयाची दक्षता :

सोशल मीडियामध्ये फेसबुक, इंस्टाग्राम, ट्विटर, व्हाट्सअप, टेलिग्राम, युट्युब इत्यादींचा समावेश होतो. या सर्वांचा वापर करत असताना पुढीलप्रमाणे दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

१. आपल्या अकाउंट वरती कोणत्याही प्रकारची गोपनीय माहिती अपलोड करू नये.

२. आपल्या अकाउंटचा युजर आयडी आणि पासवर्ड गोपनीय ठेवावा.

३. कोणत्याही प्रकारचा आक्षेपार्ह संदेश किंवा पोस्ट सोशल मीडियावरती अपलोड, डाउनलोड किंवा फॉरवर्ड करू नये.

४. आपल्या सोशल मीडिया अकाउंटचा पासवर्ड ठराविक कालावधीनंतर बदलावा.

ऑनलाइन बँकिंग करत असताना घ्यावयाची दक्षता :

१. ऑनलाइन बँकिंग करण्यापूर्वी किंवा कोणताही ऑनलाईन व्यवहार करण्यापूर्वी संबंधित बँकेकडून ऑनलाइन व्यवहाराबाबत दिलेली तांत्रिक माहिती समजून घ्यावी. बँकेने पुरविलेले बुकलेट किंवा दिलेल्या सूचना तंतोतंत पाळाव्यात.

२. सार्वजनिक संगणकावर इंटरनेट बँकिंगचा वापर टाळावा. कोणत्याही ऑनलाइन आकर्षक आणि फसव्या जाहिरातींना बळी पडू नये.

३. इंटरनेट बँकिंग लॉगिन आयडी आणि पासवर्ड कोणासही शेअर करू नये. एखाद्या संगणकावरील आपला ऑनलाइन व्यवहार सुरू असताना पासवर्ड सेव्ह करू नये. रिमेंबर पासवर्ड हा पर्याय निष्क्रिय करावा. इंटरनेट बँकिंगचा व्यवहार पूर्ण झाल्यानंतर आपले अकाउंट लॉग आउट करावे. सर्वात शेवटी आपण वापरलेली ब्राउझिंग हिस्ट्री आणि टेम्पररी फाइल्स डिलीट कराव्यात.

४. इंटरनेट बँकिंग करीत असताना आपल्याला आलेला ओटीपी कोणासोबतही शेअर करू नये.

५. आपल्याकडून अनधिकृत फोन कॉल द्वारे किंवा ईमेल द्वारे ओटीपी ची मागणी होत असेल तर ओटीपी न देता लगेच संबंधितांविरुद्ध पोलिसांमध्ये तक्रार करावी.

एटीएम कार्ड क्रेडिट कार्ड डेबिट कार्ड वापराबाबतची दक्षता :

१. कार्ड मिळाल्यानंतर बँकेने पुरविलेला पासवर्ड शक्य तितक्या लवकर बदलून घ्यावा आणि गोपनीय ठेवावा.

२. आपल्या कार्डचा अनुक्रमांक, कार्ड समाप्तीची तारीख, पिन नंबर, CVV नंबर कोणासोबतही शेअर करू नका.

३. कार्डचा पिन नंबर म्हणून आपला मोबाईल क्रमांक, जन्मतारखेचे वर्ष, गाडीचा क्रमांक किंवा सहज ओळखता येईल असा सोपा क्रमांक ठेवू नये.

४. कोणतीही बँक आपल्या कोणत्याही ग्राहकाला कार्ड बाबतची माहिती किंवा कार्डचा पिन किंवा ओटीपी बाबतची माहितीची विचारत नाही. म्हणून अशा खोट्या फोन कॉल पासून सावध रहा.

५. कार्ड वापरण्यापूर्वी बँकेकडून कार्डवरील दैनंदिन व्यवहाराची मर्यादा निश्चित करून घ्या.

पालकांनी घ्यावयाच्या दक्षता :

१. ऑनलाइन जगता संदर्भात, सोशल मीडियाच्या जबाबदार वापरासंदर्भात आपल्या मुलांशी चर्चा करा, त्यांना शिक्षित करा, त्यांना मदत करा. इंटरनेट आणि ऑनलाइन गेम वापरत असताना गोपनीयता, मार्गदर्शक तत्वे सेट करा.

२. वापरत नसताना आपला वेब कॅमेरा झाकून (कव्हर) करून ठेवा.

३. आपल्या संगणकाची सिस्टम आणि अँटीव्हायरस अद्ययावत ठेवा.

तरुणांनी घ्यावयाच्या दक्षता :

१. आपल्या सोशल मीडिया अकाउंट वरील सेटिंग योग्य पद्धतीने निवडा. कारण आपण पोस्ट केलेली छायाचित्रे, संदेश आपल्या माहितीशिवाय वापरली जाऊ शकतात.

२. सोशल मीडिया वरती अनोळखी व्यक्तींची फ्रेंड रिक्वेस्ट स्वीकारू नका.

३. सेटिंग मधून एखाद्या व्यक्तीला मित्रांच्या सूचीतून कसे काढावे (अनफ्रेंड), कसे ब्लॉक करावे, वापरानंतर सोशल मीडिया वेबसाइटवरून लॉग आउट कसे करावे या सर्व बाबींकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

४. आपले बनावट खाते तयार झाल्याचे आपल्या लक्षात आल्यास, ताबडतोब सोशल मीडिया सेवा प्रदात्यास माहिती देऊ शकता जेणेकरून खाते अवरोधित केले जाऊ शकते.

५. बनावट सोशल मीडिया अकाउंट्सपासून सावध रहा. सर्व खाती खरी नाहीत आणि खात्यांवरील सर्व माहिती सत्य नाही

६. आपले मोबाइल डिव्हाइस, पीसी सर्व्हीसिंग/ रिपेयरिंग/ विक्रीसाठी देताना काळजी घ्या. वैयक्तिक प्रवासी आणि मोबाइल डिव्हाइसमध्ये खाजगी माहिती असते. ती दुरुस्ती, सर्व्हीसिंग किंवा विक्रीसाठी

पाठविण्यापूर्वी खोडली जाणे आवश्यक असते.

क) उपचारात्मक उपाययोजना -

१. इंटरनेटवरती आपला अनधिकृत फोटो, आपल्या बाबतची अनधिकृत माहिती आढळून आल्यास याबाबत त्वरित कायदेशीर कार्यवाही करावी.

२. ऑनलाइन बँकिंग केल्यानंतर आपली फसवणूक झाली आहे, असे लक्षात आले तर त्वरित संबंधित बँकेशी संपर्क साधावा. तसेच कायदेशीर कार्यवाही करावी.

३. एटीएम, क्रेडिट, डेबिट कार्ड संदर्भात फसवणूक झाल्यास त्वरित बँकेशी संपर्क साधून आपले कार्ड ब्लॉक करावे.

४. बँकेशी संबंधित कोणतीही ऑनलाईन फसवणूक झाल्यास, एटीएम डेबिट, क्रेडिट कार्ड गेल्यास प्रत्येक बँकेने दिलेल्या हेल्पलाइन नंबर वरती संपर्क साधावा.

५. सोशल मीडिया अकाउंट वरती आक्षेपार्ह पोस्ट किंवा अनधिकृत संदेश आढळल्यास अशी पोस्ट, माहिती किंवा संदेश डिलीट करण्यासाठीचे पर्याय प्रत्येक सोशल मीडिया वेबसाईट वरती दिलेले असतात. या पर्यायांची माहिती करून घेणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ-फेसबुक, व्हाट्स-अॅप, इंस्टाग्राम अशा प्रकारच्या सोशल मीडिया वरती अपलोड केलेला मेसेज, पोस्ट, छायाचित्र डिलिट करण्याचा पर्याय उपलब्ध असतो. तसेच आपण पाठविलेला संदेश कोण पाहू शकते याबाबतचेही विविध पर्याय सोशल मीडिया वेबसाईटवरती उपलब्ध असतात.

राष्ट्रीय सायबर गुन्हा तक्रार पोर्टल (National Cyber Crime Reporting Portal)

सायबर गुन्हांच्या तक्रारी ऑनलाईन नोंदविण्यासाठी भारत सरकारने नॅशनल सायबर क्राईम रिपोर्टिंग पोर्टल (<https://cybercrime.gov.in>) तयार केलेले आहे. या पोर्टलवरती सायबर गुन्हाबाबत ऑनलाईन तक्रार नोंदविता येते. प्रामुख्याने महिलांच्या संदर्भातील सायबर गुन्हे, बाललैंगिक अत्याचार संदर्भातील साधनसामग्रीच्या ऑनलाईन प्रसारा संदर्भातील गुन्हे, सोशल मीडिया संदर्भातील गुन्हे, ऑनलाईन आर्थिक गुन्हे, ऑनलाईन सायबर तस्करी, ऑनलाईन आर्थिक फसवणूक, रॅन्समवेअर, हॅकिंग, क्रिप्टोकरन्सी गुन्हे इत्यादी.

तसेच या पोर्टल वरती प्रत्येक राज्याचे सायबर गुन्हे संदर्भातील राज्यानुसार नियुक्त असलेले नोडल सायबर सेल अधिकारी आणि तक्रार निवारण अधिकारी यांची माहिती दिलेली आहे. भारतात इंटरनेट बँकिंग फसवणुकी संदर्भातील १७८५ तक्रारी /गुन्हे २०१७ मध्ये नोंदविले गेले. यामध्ये एकूण ७१.४८ कोटी रुपयांची फसवणूक झाल्याचे आढळून आले आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न - २

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. सायबर गुन्हा म्हणजे काय?
२. सायबर गुन्हांचे कोणतेही दोन प्रकार सांगा.
३. हॅकिंग म्हणजे काय?

४. व्हायरस म्हणजे काय?

५. भारतामध्ये सुधारित माहिती तंत्रज्ञान कायदा कोणत्या साली अस्तित्वात आला ?

४.४ सारांश

थोडक्यात, सायबर गुन्हावरील विविध उपाय स्पष्ट केल्यानंतर आपणास असे दिसून येते, की सायबर गुन्हांबाबत कायद्यामध्ये विविध तरतुदी आहेत. दिवसेंदिवस या सायबर गुन्हांचे नवनवीन प्रकार समोर येत आहेत. तसेच सायबर गुन्हांच्या प्रमाणामध्येही सातत्याने वाढ होत आहे. या सायबर हल्ल्याला बळी पडू नये यासाठी व्यक्तिगत आणि सामाजिक जबाबदारी ओळखून सायबर गुन्हांबाबत जागरूक असणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर करणाऱ्या प्रत्येकाने जागरूकतेने तंत्रज्ञानाचा वापर केला तर यापासून कोणताही धोका नाही.

इंटरनेटचा वापर सुरक्षितता आणि दक्षता बाळगून करणे आवश्यक आहे. आज जगातील प्रत्येक क्षेत्र इंटरनेटने प्रभावित झालेले दिसून येते. सरकारी कार्यालय, आरोग्य विभाग, शिक्षण विभाग, बँकिंग क्षेत्र, व्यवसाय व रोजगार, व्यापार, दळणवळण, विविध खाजगी संस्था इत्यादींमध्ये इंटरनेटचा वापर अनिवार्य झाला आहे. तसेच मोबाईल, टॅबलेट इत्यादींच्या माध्यमातून प्रत्येक व्यक्तीच्या हातामध्ये संपूर्ण जगाशी संपर्क साधता येईल असे साधन पोहोचले आहे. या वैयक्तिक वापराच्या मोबाईल, टॅबलेट, संगणक किंवा अन्य इलेक्ट्रॉनिक माध्यमा संदर्भातील सर्व सेटिंग आणि त्या इलेक्ट्रॉनिक साधनावर असणारी सर्व एप्लीकेशन याबाबत आपण जागरूक असणे आवश्यक आहे. थोडक्यात, भारतीय समाजातील सामाजिक-वैधानिक समस्यांमध्ये सायबर गुन्हेगारी ही एक महत्त्वाची समस्या दिसून येते.

४.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्न - २

१. ज्या प्रकारच्या गुन्हांमध्ये प्रत्यक्ष उपस्थित न राहता गुन्हेगारांकडून संगणक, मोबाईल, इंटरनेट इत्यादींचा माध्यम म्हणून वापर केला जातो आणि गुन्हा केला जातो, त्याला सायबर गुन्हा असे म्हणतात.
२. हॅकिंग (Hacking), व्हायरस अटॅक (Virus Attack) .
३. संगणक किंवा इतर इलेक्ट्रॉनिक सिस्टम मध्ये बेकायदेशीररित्या केलेला प्रवेश म्हणजे हॅकिंग होय.
४. व्हायरस हा एक प्रोग्रॅम आहे, जो संगणकाच्या सिस्टमला नुकसान पोहोचविण्यासाठी तयार केलेला असतो.
५. भारतामध्ये सुधारित माहिती तंत्रज्ञान कायदा २००८ साली अस्तित्वात आला.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. सायबर गुन्हेगारीचा अर्थ आणि सायबर गुन्हेगारीची कारणे स्पष्ट करा.
२. सायबर गुन्हेगारी वरील उपाययोजना स्पष्ट करा.

४.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ :

१. आगलावे प्रदीप, भारतीय समाज संरचनात्मक प्रश्न आणि सामाजिक समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, २०२४
२. जी. एल. शर्मा, 'सामाजिक मुद्दे', रावत पब्लिकेशन जयपुर, २०१७
३. खडसे भा.कि. 'भारतातील सामाजिक समस्या', मंगेश प्रकाशन, नागपूर २००९
४. राम आहुजा, 'सामाजिक समस्या, रावत पब्लिकेशन जयपुर, २०००
५. Ram Ahuja, Social problems in India, Rawat publication, Jaipur 2021
६. साळीवकर संजय, सामाजिक समस्या आणि समाज सुधार चळवळ, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, २०१६

घटक - १
लिंगभाव आणि हिंसाचार
(Gender and Violence)

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ विषय विवेचन
 - १.२.१ लिंगभाव संकल्पनेचा अर्थ (Meaning of Gender)
 - १.२.२ लिंगभाव हिंसाचार स्वरूप (Nature of Gender Violence)
 - १.२.३ लिंगभाव विषयक प्रमुख समस्या (Major Gender Issues)
 - १.२.४ एलजीबीटीक्युआयए समुदायाच्या समस्या (Issues of LGBTQI)
- १.३ सारांश
- १.४ स्वयंअध्यनासाठीचे प्रश्न
- १.५ सरावासाठीचे प्रश्न
- १.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे :

या अभ्यासानंतर आपणांस

- १) लिंगभाव संकल्पना समजेल.
- २) लिंगभाव हिंसाचाराचे स्वरूप समजेल.
- ३) लिंगभावविषयक प्रमुख समस्या समजतील.
- ४) एलजीबीटीक्युआयए समुदायाच्या समस्या अभ्यासता येणार आहेत.

१.१ प्रस्तावना : (Introduction)

समाजशास्त्र हे एक सामाजिकशास्त्र असून याचा प्रमुख अभ्यासविषयक मानवाच्या सामाजिक संबंधाचा अभ्यास करणे आहे. मानवी सामाजिक संबंध हे वैविध्यपूर्ण असून लिंगभावविषयक संबंध हे या मानवी सामाजिक संबंधाचा महत्त्वाचा गाभा आहे. परंतु समाजशास्त्र विषयाच्या उद्यापासूनच लिंगभावविषयक संबंधाच्या अध्ययनाकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही. तथापि अलिकडच्या काळात साधारणतः १९८० च्या दशकानंतर अनेक महिला अभ्यासकांनी बदलता काळाच्या गरजेनुसार विषयाचे गांभीर्य जाणुन रुचीपूर्ण अध्ययनाला सुरुवात केली. त्यामुळे लिंगभावविषयक अभ्यास हा सामाजिक शास्त्रे, मानव्यविद्या या ज्ञानशाखांतील महत्त्वाचा अभ्यासविषय बनत चालला आहे. तसेच या अध्ययनामधून लिंगभाव भूमिका, लिंगभावविषयक संबंध तसेच भेदभाव, लिंगभावाशी संबंधीत समाजीकरण, सामाजिक स्तरीकरण याबरोबरच दैनंदिन जीवनात येत असलेल्या लिंगभावाशी संबंधीत समस्या सारखे अनेक कंगोरे या विषयाच्या अनुषंगाने निर्माण होत असेल.

मानवी समाज हा धर्म, जात वर्ण वंश, भाषा, पंथ, संप्रदाय यासारख्या बाबतीत वैविध्यपूर्ण असून समाजात याच्याआधारेच हिंसाचार घडून येत असतो. पण अलिकडच्या काळात असे हिंसाचार अनिष्ट मानले जातात, अशा हिंसाचारांना दडपण्यासाठी काही कायदेदेखील पारित करण्यात आले आहेत. मानवी समाज जसा सार्वत्रिक आहे तसा हिंसाचार देखील कमी-अधिक प्रमाणात सर्वत्र पहायला मिळतो. मग तो जात, धर्म, वर्ण, वंश, भाषा, पंथ याबाबतीत घडून येत असतो जसे की अमेरिका, आफ्रिका यासारख्या पाश्चात्य देशात काळा-गोरा असा वर्णभेद असून अशा वर्णभेदांमधून हिंसाचार घडून येत असतात. भारतात अस्पृश्य आणि संवर्ण यासारखे जातीयभेदावरून, सांप्रदायिकतेवरून हिंसाचार घडून येत असतात. या हिंसाचारासारखाच लिंगभावाच्या आधारे होणारा हिंसाचार हा विकसनशील देशातील समाजाबरोबरच विकसीत देशातील समाजात देखील होत असतो. असा हिंसाचार हा प्रामुख्याने पुरुषांकडून स्त्रियांच्याबाबतीत होताना दिसतो. स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र आता पूर्वीसारखे कुटुंबापुरते मर्यादित राहिले नसून बहुआयामी बनत आहे. बदलत्या काळात हिंसाचाराचे स्वरूप देखील बदलत आहे. या अनुषंगाने स्त्रियांच्या बाबतीत होत असलेला हिंसाचार हा कुटुंबाबरोबरच कामाचे ठिकाण, सार्वजनिक ठिकाणी होऊ लागला असून सध्या अशा हिंसाचाराच्या प्रमाणात वाढ होत आहे. दैनंदिन जीवनात स्त्रियांच्या बाबत विनयभंग, बलात्कार, लैंगिक शोषण यासारख्या समस्या वाढत आहेत. ही चिंतेची बाब आहे. येणाऱ्या भविष्यकाळात केवळ भारतीय अर्थव्यवस्थाच नव्हे तर संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीसाठी स्त्रियांचे भरीव योगदान ठरणारे आहे. तसेच सकल मनुष्य जातीच्या अस्तित्वाच्या दृष्टिने महिलांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. परंतु लिंगभावाच्या आधारे होणाऱ्या हिंसाचारांमुळे महिलांच्या समस्यांमध्ये वाढ होऊ लागली आहे. या दृष्टिने प्रस्तुत विषयाच्या वस्तुनिष्ठ अध्ययनातून या प्रकरणात आपण अध्ययन करणार आहे.

१) लिंगभावविषयक संकल्पना अर्थ, व्याख्या, स्वरूप

- २) लिंगभावविषयक हिंसाचाराच्या प्रमुख समस्या
- ३) एलजीबीटीक्युआयए समुदायाच्या समस्याचा अभ्यास केला गेला आहे.

१.२ विषय विवेचन :

प्रस्तुत घटकात लिंगभाव संकल्पना अर्थ, व्याख्या आणि स्वरूप त्याचबरोबर, लिंगभावविषयक हिंसाचारार्थ, स्वरूप आणि प्रमुख समस्या या विषयी तटस्थ आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून अध्ययन केले आहे. त्याचा सविस्तर आढावा इथे घेऊ.

१.२.१ लिंगभाव संकल्पनेचा अर्थ :

१) अँथोनी गिडिन्स – लिंगभाव म्हणजे स्त्री-पुरुषामधील समाजाने, संस्कृतीने निर्माण केलेले भेद होय. यामध्ये स्त्रीत्वाशी तसेच पुरुषत्वाशी निगडित असलेल्या पारंपारिक आणि मानसशास्त्रीय घटकांचाही समावेश होतो.

२) जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) : लिंगभाव म्हणजे स्त्री-पुरुषांची समाजाने निर्माण केलेली वैशिष्ट्ये तसेच त्यांच्यासाठी योग्य मानलेल्या भूमिका, वर्तनप्रकार आणि नियमने यांचा संच होणे.

याबरोबरच लिंगभाव ही संज्ञा स्पष्ट करण्यासाठी पुढे दिलेल्या आणखीन काही मुद्यांचा समावेश समजून घेण्याच्या अनुषंगाने करता येईल.

१) लिंगभाव म्हणजे स्त्री-पुरुषात समाजाने, संस्कृतीने निर्माण केलेले भेद :

वस्तुतः स्त्री आणि पुरुष हे समाजाचे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. परंतु वर-वर पहाता या घटकांकडे समानतेच्या दृष्टिने पाहिले जाते. पण प्रत्यक्षात मात्र समाजाचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा पुरुषांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनापेक्षा भिन्न असतो. स्त्रियांची निसर्गतःच जैविक रचना, स्वभाव, त्यांनी करावयाची कामे, वेशभुषा, केशरचना याबाबतची सामाजिक मते तसेच पुरुषांनी करावयाची कामे, वेशभुषा, केशरचना याबाबतची सामाजिक मते ही खुषच भिन्न असतात. स्त्री-पुरुषांतील हा सामाजिक आणि सांस्कृतिक भेद म्हणजेच लिंगभाव होय.

२) लिंगभाव म्हणजे स्त्री-पुरुषांच्या वर्तनाबाबतच्या सामाजिक अपेक्षा :

मानवी समाजात स्त्री-पुरुषांच्या वर्तनाबाबतच्या ठराविक सामाजिक अपेक्षा रुढ आहेत. जसे की, ख स्त्रियांनीच शृंगार करावा, लाजावे, स्वभावाने मृदू असावे, मृदू बोलावे, हसावे, अंगमेहनतीची कामे करू नयेत, तर याउलट पुरुषांनी लाजू नये, स्वभावाने कठोर असावे, धाडसी, शौर्य हे पुरुषांच्या अंगी असावे अशा स्त्री-पुरुषांकडून वर्तनाची अपेक्षा समाज करत असतो. सहाजिकच या अपेक्षांमुळे स्त्री आणि पुरुषांचे जन्माला आल्यानंतर स्त्री किंवा पुरुष म्हणून सामाजीकरण होत असते आणि त्या अनुषंगाने वैशिष्ट्ये निर्माण होत असतात व यामधूनच लिंगभाव ही संकल्पना निर्माण होत असते.

लिंगभाव संकल्पनेचे स्वरूप :

आतापर्यंत अभ्यासलेल्या व्याख्यांच्या आधारे आपणांस लिंगभाव ही संज्ञा समजण्यास मदत झाली. परंतु या संकल्पनेचा उगम कधी झाला हे पहाणे देखील क्रमप्राप्त ठरते. या अनुषंगाने आपण इथे थोडक्यात आढावा घेणार आहोत.

लिंगभाव संकल्पनेचा उगम :

साधारणपणे १९५५ या साली लिंगशास्त्रज्ञ जॉन मनी यांनी सर्वप्रथम लिंगभावविषयक भूमिका (Gender Role) ही संज्ञा 'सायंटिफिक ट्रेड जर्नल' या जर्नलमधील शोधनिबंधात वापरली होती. या शास्त्रज्ञाच्या मतानुसार लिंगभावविषयक भूमिका म्हणजे एखादी व्यक्ती ज्या गोष्टीबद्दल प्रकट होत असताना ती स्वतःस पुरुष किंवा स्त्री या दर्जानुसार प्रकट करते. त्यास 'लिंगभावविषयक भूमिका' असे म्हटले जाते.

अलिकडच्या काळात जेंडर (gender) या नावाने (अर्थाने) प्रचलित असलेली संकल्पना प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. ऑरिस्टरटल यांच्या मते भाषा व्याकरणात लिंगाधारित शब्द जसे की, स्त्रीलिंगी, पुल्लिंगी आणि नपसुकलिंगी असे शब्द सर्वप्रथम ग्रीक तत्वज्ञ पायथागोरस यानी इ. स. पूर्व ४८० ते ४१० या काळात वापरली. 'जेंडर' gender हा इंग्रजी शब्द अँग्लोनार्मन आणि मध्ययुगीन फ्रेंच शब्द gndre पासून निर्माण झाला आहे. तर gndre हा शब्द genus या लॅटिन शब्दापासून बनला आहे. gndre आणि genus या शब्दांचा अर्थ प्रकार (kind, type) असा आहे. परंतु अलिकडे gender या शब्दाचा अर्थ प्रकार या अर्थाने वापरला जात नाही. या विवेचनावरून थोडक्यात असे म्हणता येईल की, जेंडरचा gender व्युत्पत्तीशास्त्रीय अर्थ जो आजपर्यंत प्रकार या अर्थाने घेतला जात होता तो अलिकडे स्त्री-पुरुषातील भेद दर्शविण्यासाठी निर्माण केलेली सामाजिक वैशिष्ट्ये असा असून हे दोन्ही अर्थ परस्परांपेक्षा अगदी वेगळे आहेत. याबरोबरच लिंगभाव ही संकल्पना सार्वत्रिक स्वरूपाची असून ती स्थळ-काळानुसार बदलणारी आहे. व्यक्तीच्या जन्मानंतर सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेमधून लिंगभावविषयक भूमिका व्यक्तीला शिकविल्या जातात. याबरोबरच लिंगभावाच्या समाजात रुढ असलेल्या पारंपारिक रूढीनुसार समाजात पुरुषाचे स्थान श्रेष्ठ तर स्त्रियांचे स्थान कनिष्ठ असा स्तरांमध्ये स्त्री-पुरुषांचे स्तरीकरण होत असते.

१.२.२ लिंगभावविषयक हिंसाचार अर्थ, स्वरूप आणि प्रकार :

(Meaning and Nature-Types of Gender Violence)

लिंगभावविषयक हिंसाचार याचा अर्थ समजण्यासाठी लिंगभाव ही संकल्पना समजणे गरजेचे होते या अनुषंगाने आपण लिंग, लिंगभाव समजून घेतला. यानंतर आपण लिंगभाव हिंसाचाराचा अर्थ, स्वरूप आणि प्रकार यांचा अभ्यास करणार आहोत.

हिंसाचार हा अवांछनिय मानला जात असला तरी त्याचे प्रमाण सर्व मानवी समाजात कमी-अधिक प्रमाणात घडून येत असतो. असा हिंसाचार व्यक्तीगत, सामूहिक, वांशिक, वर्णाधारित इ. प्रकारचा असतो.

या प्रकारांसारखाच लिंगभाव विषयक हिंसाचार हा एक महत्त्वाचा तसेच सार्वत्रिक आढळणारा हिंसाचाराचा प्रकार आहे. यादृष्टिने याचा अर्थ पहाणे महत्त्वाचे ठरते.

हिंसाचार म्हणजे काय? हिंसा + आचार = हिंसाचार होय. हिंसा म्हणजे इजा, दुखापत किंवा जुलूम आणि आचार म्हणजे वर्तन किंवा वृत्ती होय.

थोडक्यात हिंसाचार म्हणजे एखाद्या व्यक्तीस इजा करणारे किंवा तिला दुखापत करणारे वर्तन किंवा कृती होय.

हिंसाचाराच्या व्याख्या : लेखक : हिंसाचार याचा अर्थ भौतिक बळाचा वापर करून स्वतःच्या कृतीद्वारे किंवा वर्तनाद्वारे एखाद्या व्यक्तीला किंवा वस्तुला हानी, नुकसान पोहचविणे किंवा तिला नष्ट करणे होय.

२) डॉमनॅक : यांच्या मते दुसऱ्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण करणारे व्यक्तीचे कृत्य किंवा वर्तन म्हणजे हिंसाचार होय.

या व्याख्यांमधून असा अर्थ प्राप्त होतो की, हिंसाचार म्हणजे अशी कृती किंवा वर्तन ज्यात भौतिक बळाचा वापर करून एखाद्या व्यक्तीस किंवा वस्तुस हानी पोहचविणे किंवा तिला नष्ट करणे, किंवा तिच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण करणे होय.

लिंगभाव विषयक हिंसाचार अर्थ : लिंगभावविषयक हिंसाचार म्हणजे स्त्री-पुरुषांतील सामाजिक भेदांच्याआधारे कोणत्याही लिंगाच्या एक किंवा अनेक व्यक्तींनी कोणत्याही लिंगाच्या (स्त्रीलिंगी, पुल्लिंगी, नपुसकलिंगी) एक किंवा अनेक व्यक्तींच्या विरोधात केलेला हिंसाचार हा लिंगभावविषयक हिंसाचार होय. थोडक्यात असा अर्थ घेता येतो की, लिंगभावविषयक हिंसाचार म्हणजे पुरुषाने स्त्रीच्या विरोधात केलेला हिंसाचार होय.

लिंगभावविषयक हिंसाचाराचे स्वरूप सार्वत्रिक आहे. यामध्ये एक पुरुष किंवा अनेक पुरुष एक किंवा अनेक स्त्रियांच्या विरुद्ध हिंसाचार करतो/करत असतात असा हिंसाचार समाजात स्त्री कनिष्ठ आणि पुरुष श्रेष्ठ या भावनेतून घडून येत असतात. यामध्ये स्त्रियांची छेडछाड, विनयभंग, कौटुंबिक पातळीवर स्त्रियांच्या बाबत होणारी हिंसा तसेच हुंड्यासाठी केला जाणारा छळ इ. बाबींचा समावेश होतो.

लिंगभाव हिंसाचाराचे स्वरूप :

लिंगभाव हिंसाचार हा प्रत्येक समाजात आढळून येतो. त्यामुळे याचे स्वरूप सार्वत्रिक आहे. असे जरी असले तरी लिंगभावविषयक हिंसाचाराचे स्वरूप खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

१) लिंगभावविषयक हिंसाचाराचे विविध प्रकार

२) हिंसाचार करणाऱ्या पुरुषांची मनोवृत्ती

३) हिंसाचाराला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांची वैशिष्ट्ये

४) हिंसाचाराची कारणे

१) लिंगभावविषयक हिंसाचाराचे प्रकार :

असा हिंसाचार पुढील प्रकारांमध्ये घडून येत असतो.

क) लैंगिक हिंसाचार (Sexual Violence)

ख) कुटुंबातगत होणारा हिंसाचार (Sexual Violence)

ग) समाजामधून स्त्रियांच्या विरोधात केला जाणारा हिंसाचार

क) लैंगिक हिंसाचार : असे हिंसाचार लैंगिक सुखप्राप्तीसाठी एखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीवर किंवा स्त्रीवर केलेला जुलुम किंवा दडपशाही म्हणजे लैंगिक हिंसाचार होय. या प्रकारचा हिंसाचार समलिंगी आणि भिन्नलिंगी व्यक्तींच्या बाबतीत घडून येते. लैंगिक हिंसाचार हे स्त्रियांबरोबर लहान मुलांच्या बाबतीतही घडून येतो.

लैंगिक हिंसाचारात स्त्रीचा विनयभंग करणे, छेडछाड करणे, बलात्कार करणे, नंतर तिची हत्या करणे, स्त्रीला फसवून वेश्याव्यवसाय करण्यास भाग पाडणे इ. बाबींचा समावेश होतो. अलिकडच्या काळात सर्व समाजात स्त्रियांच्या विरोधात असे लैंगिक हिंसाचार घडून येत आहेत.

ख) कुटुंबातगत होणारा हिंसाचार : या हिंसाचाराच्या प्रकारात कुटुंबातील एका सदस्याने दुसऱ्या सदस्यास शारीरिक दुखापत, इजा होणाऱ्या उद्देशाने केलेले कृत्य होय. कुटुंबातगत होणारा हिंसाचार हा कुटुंबातील पुरुष सदस्यांकडून स्त्री सदस्यांच्या विरोधात घडून येतो. कुटुंबातील स्त्री सदस्यांमध्ये पत्नी, सुन, नववधु, तर कधी कधी विधवा, वृद्ध स्त्रियांचा समावेश होतो. पत्नीस, कुटुंबातगत केली जाणारी मारहाण, लैंगिक दुर्व्यवहार, हुंड्यासाठी सुनेचा शारीरिक, मानसिक छळ करणे या बाबींचा समावेश होतो.

ग) समाजामधून स्त्रियांच्या विरोधात केला जाणारा हिंसाचार : या हिंसाचाराला सामाजिक हिंसाचार म्हणून देखील ओळखले जाते. सामाजिक कायदे आणि सामाजिक नीतीमत्तेचा भंग करून स्त्रियांच्या विरोध केला जाणारा हिंसाचार म्हणजे सामाजिक हिंसाचार होय. यामध्ये सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रियांची छेडछाड, स्त्रीभ्रूण हत्या, नवजात स्त्री मुलाची हत्या, एकतर्फी प्रेमातून तरुणीवर केला जाणारा अॅसीड हल्ला, नवविवाहिता, विधवा स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्यास मज्जाव करणे या गोष्टींचा समावेश होतो.

२) हिंसाचार करणाऱ्या पुरुषांची मनोवृत्ती :

हिंसाचार हा पुरुष सदस्याकडून स्त्री सदस्यांविरोधात होत असतो असे पुरुष विशिष्ट अशा मनोवृत्तीने ग्रासलेले व्यासबाधीत असतात.

१) जे पुरुष प्राप्त परिस्थितीशी समायोजन साधु शकत नाहीत. जे तणावग्रस्त असतात ते स्त्रियांच्या विरोधात हिंसा करतात.

२) ज्या पुरुषांना व्यावसायिक यश मिळविता येत नाही. बुद्धीकौशल्याचा अभाव असतो असे पुरुष व्यसनांच्या आहारी जातात आणि घडणाऱ्या घटनांचा सदसद्विवेक बुद्धीने विचार करण्याऐवजी ते भावनिक ताणतणावांतून करतात आणि याचा परिणाम म्हणून त्यांचे भावविस्थापन स्त्रियांविरोधात हिंसाचार करून होतो.

३) प्राचीन काळापासूनच पुरुषांचे सामाजिक स्थान हे स्त्रियांपेक्षा उच्च समजले जात असल्यामुळे पुरुषी मनात अहंभाव रुढ असतो. या अहंभाव, वर्चस्ववादी वृत्तीमुळे पुरुष आपल्यापेक्षा दुबळ्या समजल्या जाणाऱ्या स्त्रियांच्या विरोधात हिंसा करतात.

४) बालपणापासून हिंसाचारात बळी पडलेले पुरुष सुडभावनेतून स्त्रियांच्या विरोधात हिंसाचार करतात.

लिंगभावविषयक हिंसाचार हा पुरुषी मानसिकतेतून तसेच व्यसनाधिनतेच्या पुरुष आहारी गेल्यामुळे होत असल्याचे पहायला मिळते.

३) हिंसाचाराला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांची वैशिष्ट्ये :

समाजात दुबळा समजला घटक असा पुरुषी समज समाजात रुढ आहे. लिंगभावविषयक हिंसाचाराला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांची नेमकी वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे मांडता येतील.

१) हिंसाचाराला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांची मनस्थिती अधिक कारणीभूत असते अशा स्त्रिया परिस्थितीसमोर हतबल झालेल्या, वैफल्यग्रस्त भावनिकदृष्ट्या विस्कटलेल्या असतात.

२) ज्या महिला सुशिक्षित सुज्ञ कुटुंबात राहतात. त्यांच्या सर्व गरजा पूर्ण होत असतात. कुटुंबातील भावनिक आधारामुळे ज्या मानसिकदृष्ट्या सक्षम बनत असतात. परंतु सर्वच स्त्रियांना अशी कुटुंब मिळत नाहीत. काही कुटुंबात पती-पत्नी सामंजस्य, सहकार्य असत नाही. शिवाय भावनिक आधार ही त्यांना मिळत नाही अशा स्त्रिया हिंसाचाराला बळी पडतात.

३) काही स्त्रियांच्या बाबतीत त्यांचे विवाह सामाजिक परिपक्वता येण्याआधीच केले जातात. त्यामुळे त्यांच्याकडे विवाहानंतर येणाऱ्या जबाबदाऱ्या हाताळण्याचे कौशल्य नसते. त्यामुळे सुध्दा मानसिकदृष्ट्या अपरिपक्व महिला हिंसाचाराला बळी पडत असतात.

४) याबरोबरच कुटुंबातील पुरुषी वर्चस्व, पुरुषी मनोविकृती यासारख्या पुरुषी स्वभावामुळे सुध्दा हिंसाचाराला बळी पडतात.

४) हिंसाचाराची कारणे :

लिंगभावविषयक हिंसाचार हा सार्वजनिक स्वरूपाचा आहे. प्रत्येक समाजात तो कमी-अधिक प्रमाणात

पहायला मिळतच असतो. अशा या हिंसाचाराला कारणीभूत असणारे घटक याचा आढावा इथे घेणार आपण घेणार आहोत.

अ) पितृप्रधान समाजव्यवस्था : भारतीय समाजव्यवस्था ही पितृप्रधान समाजव्यवस्था आहे. त्यामुळे भारतीय समाजात स्त्रियांना कनिष्ठ तर पुरुषांना श्रेष्ठ मानले जाते. पुरुषाला विशेष सामाजिक अधिकार समाजातून तसेच कुटुंबातूनही दिले जातात. त्यामुळे समाजात पुरुषी वर्चस्व निर्माण होऊन स्त्रिया दुय्यम बनतात. तिचे गौणत्व विविध मार्गाने पुरुष सिध्द करू लागतात. तसेच ती केवळ भोगवस्तु आहे या भावनेतून पाहिले जाते. अशा भावनेतून स्त्रियांचा छळ करण्याची प्रथा समाजात रुढ झाली. स्त्रियांना गुलामासारखे वागवणे, मारणे, छळ करणे हा पुरुषी अधिकार जन्मापासून मिळत असल्याची समज समाजात रुढ झाल्याच्या भावनेतून स्त्रियांच्या विरोधात हिंसाचार वाढला.

ब) पुरुषी स्वभाव : काही पुरुषांचा स्वभाव संशयी असतो. हिंस्त्र, व्यभिचारी असतो. अशा स्वभावाने प्रवृत्त असलेले पुरुष हे हिंसाचार करतात. काही पुरुषांच्या स्वभावाची जडण-घडण बाल्यावस्थेतूनच वरीलप्रकारे होत असते. लहानपणी हिंसाचाराला बळी पडणारे पुरुष पुढे जाऊन सुडभावनेने पत्नी मुलांच्या विरोधात हिंसाचार करतात.

क) व्यसनाधिन पुरुष : स्त्रियांच्या विरोधात हिंसाचार करणारे पुरुष हे शक्यतो नशा करणारे असल्याचे आढळते. असे पुरुष नशा करून आत्मनियंत्रण हरवतात. दारू, अफू कोकेन यासारख्या मादक द्रव्यांच्या अंमलाखाली येऊन हिंसाचार करत असतात. तर कधी-कधी काही पुरुष हिंसा करण्यासाठी धाडस यावे म्हणून अशा पदार्थांचे सेवन करतात.

ड) हिंसेला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांना हिंसेवेळी मिळणारे प्रोत्साहन : स्त्रियांच्या विरोधात होत असलेल्या हिंसाचारात स्त्रियांकडून कळत-नकळपणे हिंसेवेळी प्रोत्साहन दिले जाते. हिंसाचारात पती मारत असताना मारण्यास प्रोत्साहन स्वतः स्त्रियांकडून दिले जाते. कधी कधी लैंगिक सुधाच्या भावनेतून स्त्री एखाद्या पुरुषाकडे आकर्षित होते. परंतु वास्तविकता जेव्हा या गुपित गोष्टी उघडकीस येतात. तेव्हा स्त्री बदनामी टाळण्यासाठी स्त्री पुरुषावर आरोप करते. अशाप्रकारे स्त्रियांकडून हिंसेवेळी प्रोत्साहन दिले गेल्याने देखील स्त्रियांच्या विरोधात हिंसाचार घडत असतो.

कधी-कधी हिंसाचार हा अचानकपणे निर्माण झालेल्या परिस्थितीमधून सुध्दा घडून येते असतो. एखादी स्त्री एकांतात हेरून तिच्यावर बलात्कार केला जातो. या घटनेनंतर या कृत्याची कोणालाही बातमी कळू नये या भावनेतून पुरुष स्त्रीची हत्या करतात.

स्त्रियांच्या हिंसाचाराला अनेक कारणे जबाबदार असतात. परंतु वर आढावा घेतलेली कारणे ही अधिकच जबाबदार असल्याचे पाहण्यात आले आहे.

१.२.३ लिंगभावविषयक प्रमुख समस्या :

लिंगभावविषयक हिंसाचाराला लिंगभावविषयक मुद्दे किंवा समस्या कारणीभूत असल्यामुळे आपण या ठिकाणी ते समजून घेणार आहोत. साधारणपणे मुद्दा (Issue) हा शब्द समस्या (Problem) या अर्थाने वापरला जातो. परंतु समाजशास्त्रीय अर्थाने पाहिले असता यांचा अर्थ थोडा वेगळा आहे.

मुद्दा (Issue) याचा अर्थ वादग्रस्त चर्चेसाठीचा मुद्दा होय आणि समस्या (Problem) याचा अर्थ एखादा प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रत्यक्षात येणे होय. समाजशास्त्रात सामाजिक मुद्द्यांचा आणि समस्यांचा अभ्यास करण्यावर भर दिला जातो. या अनुषंगाने या दोन संकल्पनांचा अर्थ समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते.

सामाजिक समस्या (Social Issue) :

सामाजिक मुद्दा म्हणजे असा प्रश्न किंवा समस्या की जी समाजातील अधिकाधिक लोकांशी जोडलेली असते किंवा समाजातील अधिक लोक त्या प्रश्नापासून प्रभावित झालेले असतात असे प्रश्न किंवा मुद्दे हे सामान्य व्यक्तीच्या व्यक्तीगत नियंत्रणापलिकडचा असतो. याबरोबरच तो व्यक्तीच्या व्यक्तीगत आणि सामाजिक जीवनास नैतिकतेच्या दृष्टिने बरोबर किंवा चुकित ठरविणाऱ्या मताला निर्माण करत असतो.

याउलट सामाजिक समस्या (Social Problem) याचा अर्थ समाजातील अशी परिस्थिती किंवा कृत्य की जे अनेक लोकांच्या मुल्यांशी विसंगत असते आणि त्यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी सामुहिकपणे उपाययोजना करण्याची गरज असते. या सर्व विवेचनाचे तात्पर्य असे थोडक्यात मांडता येईल की,

लिंगभावविषयक मुद्दे / समस्या :

मानवी समाजात अनेक सामाजिक प्रश्न असे असतात की, ज्यांवर विवादात्मक चर्चा होत असते. लिंगभावविषयक मुद्दा हा अशा मुद्द्यांपैकीच एक महत्त्वाचा मुद्दा होय. लिंगभावविषयक मुद्दा याचा अर्थ स्त्री-पुरुषातील सामाजिक भेदावर (समाजाने निर्माण केलेल्या भेदावर) आधारित वादाचे/चर्चेचे मुद्दे होय.

मानवी समाजात लिंगभावविषयक मुद्दा हा सार्वत्रिक आहे. याचा अर्थ जगातील कोणताही देश, संस्कृती मध्ये तो पहायला मिळतो. याबाबत लिंगभावावरून भेदभाव केले जाणारे असे कोणते मुद्दे आहेत याची आपण या ठिकाणी चर्चापूर्ण विवेचन करणार आहोत.

१) वैवाहिक मुद्दे : समाजात प्राचीन काळापासून रूढ असणाऱ्या लिंगभावविषयक मुद्द्यांचे समर्थन करणारा सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा हा विवाहविषयक मुद्दा आहे. कारण या मुद्द्यांवरून स्त्री-पुरुषातील समाजनिर्मित भेदाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात होते. पूर्वीच्या काळात विवाहाचा जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य जसे पुरुषांना असे तसे स्त्रियांना दिले जात नसे. मुलींचे विवाह कमी वयातच करावेत अशी प्रथा रूढ होती. परंतु पुरुषांना विवाहाबाबत कोणतीही बंधने नव्हती तर ते आजन्म अविवाहीत (केवळ समाजाला दाखवण्यापुरतेच) देखील राहू शकतात. वर निवडीचे स्वातंत्र्य अलिकडे स्त्रियांना जरी दिले जात असले तरी त्यांना ते खऱ्या अर्थाने उपभोगता येत नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात बालविवाहाची प्रथा रुढ होती. बालवयात गर्भवती स्त्रिया प्रसुतीच्या यातना सहन न झाल्याने मरणत पावत असत. तर विजोड विवाहात मुलीच्या वयाच्या तिप्पट वयाच्या पुरुषाशी विवाह केला जात अशा विवाहत काही कालावधीतच पती मरण पावल्यास अशा विधवेला पुनर्विवाहाचा अधिकार मिळत नसे. त्यांनी पुनर्विवाह न करता अत्यंत कष्टदायक जीवनच जगायचे. याउलट विधुराचा विवाह होण्यास काही अडचणी अलिकडे सुध्दा येत नाहीत. हुंडाबंदीचा कायदा असूनही विवाहासाठी वधुकडून हुंडा वेगवेगळ्या स्वरूपात घेतलाच जातो. जरी मुलगी उच्चशिक्षण घेतलेली, कमविणारी असली तरी देखील विवाहाच्यावेळी हुंडा वधुपक्षाला द्यावाच लागतो. विवाह जुळविताना वधु ही वरापेक्षा कोणत्याही बाबतीत जसे की शिक्षण, उंची, उत्पन्न, वय या बाबींमध्ये ती वरापेक्षा वरचढ नसावी अशी अपेक्षा केली जाते. विवाहानंतर सुध्दा मुलीनेच परिस्थितीशी मिळते-जुळते घ्यावे. तोडजोडीचा संसार रेटावा, घटस्फोट घेऊ नये अशी अपेक्षा केली जाते. परंतु अशी अपेक्षा पुरुषांकडून केली जात नाही. यापुढेही, घटस्फोटित महिलेला कुटुंबाची आर्थिक जबाबदारी पेलवताना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. शिवाय इतके करुनही समाज घटस्फोटित स्त्रियांकडे संशयी वृत्तीने पहात असतो. यामुळे महिला विवाहात कितीतरी त्रास, अन्याय सहन करावा लागला तरीसुध्दा त्या सहसा घटस्फोट घेण्यास तयार नसतात. अशा प्रकारे विवाहबंधनाने स्त्रिया या अपत्यजन्म, अपत्यसंशोधन, वृध्दांची सेवा तसेच घरकाम या सारख्या अर्थोत्पान होत नसलेल्या कामात जन्मभर गुंतून पडतात आणि गुण, कौशल्य, हुशारी असूनही त्या खऱ्या अर्थाने दुर्लक्षित राहतात.

२) कुटुंबव्यवस्था :

जगात सर्वच समाजात पितृप्रधान कुटुंबव्यवस्था आहे. केवळ बोटान्वर मोजण्याइतपत आदिम जमातीमध्ये मातृप्रधान कुटुंबव्यवस्था अगदी अपवादात्मक संख्येत पहायला मिळते. एकत्र कुटुंब किंवा विभक्त कुटुंबामध्ये पुरुषप्रधानता दिसून येते. पितृप्रधान कुटुंबाचा कर्ता पुरुष असून सर्व औपचारिक सत्ता, तसेच कुटुंबाची संपत्ती बाबतचे अधिकार हे पुरुषांच्या हाती असतात. संपत्तीचा वारसाहक्क पित्याकडून मुलाकडे वंशपरंपरेने संक्रमित होते. विवाहानंतर मुलीला पित्याचे घर सोडून पतीच्या घरी जावे लागते. विवाहाआधी मुलगी दुसऱ्याच्या घरी जाणार या भावनेने पित्याच्या संपत्तीवर तर विवाहानंतर पत्नी बाहेरच्या घरातून आली आहे या भावनेने पतीच्या संपत्तीवर आपला हक्क सांगू शकत नाही. परंतु अलिकडे कुटुंबाच्या मालमत्तेत स्त्रियांना मुलांइतकाच हक्क मिळत असल्याचे कायदे आहेत. परंतु व्यवहारात असे हक्क मुलींना किंवा बहिणीला देण्यास पुरुष नाखुष असतात.

मुलाच्या जन्मासाठी नवस-गवस केले जातात. आनंदोत्सव साजरा केला जातो. पण मुलीचा जन्म लोकांना नकोसा असतो. विवाहानंतर तसेच विवाहपूर्व मुलीचे परावलंबित्व यामुळे हुंड्यासारख्या समस्या निर्माण होतात. अशा गोष्टी टाळण्यासाठी मुलींना गर्भातच मारून टाकले जाते. अलिकडे आधुनिक काळात वैद्यकीय क्षेत्रातील तंत्राच्या साहाय्याने स्त्रीभ्रूणहत्येचे प्रमाणही वाढले आहे. त्यामुळे स्त्रियांचे दरहजारी पुरुषांमागील प्रमाण घटत आहे.

३) आर्थिक समस्या :

लिंगभावविषयक भेदभाव हे आर्थिक क्षेत्रातही मोठ्या प्रमाणात पहावयास मिळतात. आर्थिक क्षेत्रात श्रमविभाजन, रोजगार या बाबतीत तो अधिक प्रमाणात पहायला मिळतो. कुटुंबात अर्थार्जन करणे हे काम पुरुषांचे तर स्त्रियांनी मुलांना जन्म देणे, त्यांचे संगोपन करणे घरकाम करणे इ. कार्ये करावी अशी प्रथा रुढ झाली. समाजातील श्रमविभाजन हे स्त्री-पुरुष अशा लिंगभेदावर आधारित होते.

अलिकडच्या काळात स्त्रियासुद्धा पुरुषांप्रमाणे नोकरी, व्यवसाय करून अर्थार्जन करू लागल्या आहेत. परंतु तरीसुद्धा त्यांचे हे कार्यदेखील दुय्यमच मानले जात आहे. आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी असूनसुद्धा त्या आपल्या इच्छेप्रमाणे पैसे खर्च करू शकत नाहीत. भारतात रोजगाराच्या क्षेत्रात स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांच्या प्रमाणाच्या केवळ २७% होते अशी माहिती मनुष्यबळ मंत्रालयाच्या २०१५-१६च्या आकडेवारीवरून स्पष्ट झाली आहे. याबरोबरच ासकिय, निमशासकीय तसेच खाजगी नोकरीच्या ठिकाणी पुरुषांकडेच त्या कार्यालयातील प्रमुख पद असते. असंघटीत क्षेत्रात स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी वेतन दिले जाते. पगारवाढ, बढतीमध्ये महिलांचा विचार करण्याकडे कमी कल असतो. परंतु नोकर कपातीमध्ये त्यांचा पहिला विचार होतो. नोकरकपातीमध्ये महिलांना पुरुषांआधी कमी केले जाते. त्यामुळे महिलांची काम ही असंघटीत अस्थिर तसेच हंगामी स्वरूपाची पहायला मिळतात. कमविणाऱ्या महिलांना नोकरी आणि गृहिणीची भूमिका असा ताण सहन करावा लागतो. याठिकाणी देखील स्त्रीने नोकरीपेक्षा गृहिणीच्या भूमिकेलाच प्राधान्य द्यावे अशी सामाजिक अपेक्षा ठेवली जाते. तर याउलट पुरुषांनी प्रथम नोकरीला महत्त्व दिले पाहिजे नंतर गृहकार्याला असा क्रम पुरुषांच्या बाबतीत समाज अपेक्षित असतो.

४) राजकीय क्षेत्रातील समस्या :

राजकीय क्षेत्रातील लिंगभावविषयक मुद्दे प्राचीन काळापासून असलेले दिसून येतात. इतिहास काळात समाजात राजेशाही रुढ होती. त्यामुळे राजकीय सत्ता पुरुषांच्या हाती असे. प्रशासन तसेच राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग वर्ग मानला जात असे. अपवादात्मक परिस्थितीत जर एखाद्या स्त्रीला राणी म्हणून जरी राज्यकारभार चालवावा लागला असला तरी दरबारातील सेनापती, राजगुरु यासारख्या पदावरील व्यक्तीचे सहकार्य घ्यावे लागत असे.

ऐतिहासिक काळानंतर देखील अनेक देशांनी लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा स्विकार केला आहे. त्यामुळे लोकशाही प्रशासनातील मतदान करणे, निवडणूक लढविणे, लोकप्रतिनिधी म्हणून महत्त्वाच्या पदांवर काम करणे यासारख्या प्रक्रियांमध्ये स्त्रियांना देखील पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार दिले गेले आहेत. असे असले तरी अनेक आधुनिक समजल्या जाणाऱ्या देशांमध्ये सुद्धा राष्ट्राध्यक्ष किंवा पंतप्रधान असे शासनप्रमुख म्हणून स्त्रियांना संधी दिली गेलेली नाही.

संपूर्ण जगात भारतातील लोकशाही बृहद स्वरूपाची आहे. परंतु भारतात देखील स्त्रियांना राजकीय पत्र हे निवडणुकीस उमेदवारी सहसा देत नाहीत असे निरीक्षण आहे. परंतु एकीकडे भारतात पंचायत राज्यव्यवस्थेत

नगरपालिकांमध्ये स्त्रियांना ३३% आरक्षण दिल्याने त्यांचा स्थानिक राजकारणात त्यांचा सहभाग वाढला आहे. यामुळे ग्रामपंचायतीमध्ये सरपंच, मंत्रालयात सभापती, जिल्हा परिषद अध्यक्ष, नगराध्यक्ष, महापौर अशी पदे स्थानिक राजकारणात स्त्रियांना मिळू लागली आहेत. परंतु यामध्ये सुध्दा एक बाजू अशी दिसून येते की, स्थानिक राज्यकारभारात महिला पदाधिकारी ज्या आहेत त्यांना केवळ नावापुरतेच अर्थात सहीपुरतेच ठेवले जाते आणि त्यांच्या घरातील पुरुषच कारभार करत असतात.

अशा प्रकारचा लिंगभेदभाव राजकीय क्षेत्रात पहायला मिळतो.

५) शैक्षणिक क्षेत्रातील समस्या :

प्रत्येक सामाजिक क्षेत्रात लिंगभावविषयक मुद्यांवरून भेदभाव पहायला मिळतोच त्यामध्ये शिक्षण क्षेत्र कसा अपवाद राहिल ?

शैक्षणिक क्षेत्रात विकसीत देशांपेक्षा विकसनशील देश तसेच अविकसीत देशात शिक्षणाच्या क्षेत्रात लिंगभावविषयक भेदभाव मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. याचे उदाहरण म्हणून पाहत असताना भारतातील उच्चशिक्षणातील महिलांचे प्रमाण पाहणे योग्य ठरते. कारण भारतासारख्या विकसनशील देशातील मुलींचे उच्च शिक्षणातील हे पुरुषांपेक्षा (मुलांपेक्षा) खूपच कमी आहे. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात स्त्री शिक्षणावर बंदी होती. परंतु ब्रिटीश कालखंडात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार मिळाला आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतात स्त्री शिक्षणाला खऱ्या अर्थाने चालना मिळाली असे जरी असले तरी पुरुषांच्या तुलनेत आजही स्त्रियांमध्ये साक्षरता प्रमाण कमीच आहे. आजही बहुसंख्य पालक हे मुलीच्या शिक्षणापेक्षा मुलाच्या शिक्षणाला अधिक महत्त्व देताना दिसतात. तसेच व्यावसायिक शिक्षण केवळ मुलांनीच घ्यावे आणि कलाशिक्षण मुलींनी घ्यावे यावर भर देत असतात. घर, विवाह, कुटुंब यासारख्या अनेक न दिसणाऱ्या जबाबदाऱ्यांमुळे मुलींचे उच्चशिक्षणातील प्रमाण खूपच कमी होत असल्याचे निरीक्षण आहे.

६) आरोग्य क्षेत्रातील समस्या :

आरोग्यविषयक बाबींमध्ये सुध्दा लिंगभावविषयक भेदभाव असलेला पहायला मिळतो. कुटुंबात लहानपणापासूनच मुलगा-मुलगी भेदभाव केला जातो. मुलाच्या आहाराकडे, औषधपाण्याकडे आणि इतर अनुषंगिक बाबींकडे मुलींच्या तुलनेत अधिक लक्ष दिले जाते. तर विवाहानंतर प्रसूती, स्तनपान इ. वेळी महिलांच्या शरीराची अपरिमित हानी होत असते. पण त्याची भरपाई स्त्रियांच्या आहाराद्वारे केली जात नाही. याबरोबरच प्रसूतीनंतर कुटुंब नियोजनाची जबाबदारी स्त्रियांकडे सोपविलेली असते. मग यााठी स्त्रिया गर्भनिरोधक गोळ्या घेणे, तांबी बसविणे, कुटुंबनियोजनाची शस्त्रक्रिया करणे इ. स्त्रियांच्या बाबतीत केल्या जातात. या उपाययोजनांचे दुष्परिणाम स्त्रियांच्या शरीरावर होतात. त्यामुळे त्यांच्यात रक्ताची कमतरता, शारीरिक थकवा, स्थूलत्व, शारीरिक दुखणी इ. आरोग्यविषयक समस्या (तक्रारी) जाणवतात. याबरोबरच महिला या स्वआरोग्याबाबत उदासीन असतात. त्यामुळे त्या स्वतः त्या गंभीर आजारदेखील अंगावर काढतात. यामुळे त्यांचे आरोग्य ढासळते, अकाली वृद्धत्व येते.

६) धार्मिक क्षेत्रातील समस्या :

भारतीय समाजात जाती धर्माबाबत विविधता आढळते. अनेक जाती धर्माचे लोक भारतात सामुहिकपणे राहतात. धर्म हा व्यक्तीच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग समजला जातो. परंतु धार्मिक क्षेत्रातेखील स्त्री-पुरुष भेदभाव पहायला मिळतो. अनेक धार्मिक कार्यात मंदिरात, स्त्रियांचा सहभाग, प्रवेश निषिद्ध मानला जातो.

स्त्रियांच्या 'ऋतुचक्र' या नैसर्गिक देणगीमुळे सृष्टीचे कार्य (मानवी जन्म-मृत्यू) अवितरपणे सुरु आहे. ऋतुचक्रास मासिक धर्म म्हणूनही संबोधिले जाते. या वेळेत स्त्रियांना अपवित्र मानून त्यांचा धार्मिक कार्यात मंदिरात प्रवेश दिला जात नाही. तर धर्मगुरु, पुरोहित, पुजारी यासारख्या पदांवर पुरुषच असतात महिलांना असे अधिकार दिले जात नाहीत. पूर्वीपासूनचे धर्माने पुरुषांना विवेश अधिकार दिले आहेत आणि स्त्रियांवर जाचक निर्बंध लादलेले आहेत.

७) सांस्कृतिक क्षेत्रातील समस्या :

मानवी समाज सार्वत्रिक आहे. मानवाने निर्माण केलेल्या संस्कृतीमुळे मानवी गरजा पूर्ण होतात. तसेच मानवी अस्तित्व टिकून आहे. सर्वच समाजात सांस्कृतिक क्षेत्रातही लिंगभावविषयक भेदभाव दिसून येतो. अनेक समाजाच्या संस्कृती या पुरुषप्रधान आहेत. त्यामुळे सांस्कृतिक घटकांच्या निर्मितीमध्ये तसेच सादरीकरणात पुरुषी वर्चस्व पहायला मिळते. नाटक-सिनेमामधून पुरुष कलाकाराची भूमिका प्रधान (मुख्य) अशी दाखविण्यात येते तर स्त्रियांची भूमिका दुय्यम असते. याबरोबरच साहित्यक्षेत्रात कथा, कादंबरी, यामधील पात्रे देखील पुरुषप्रधानच दाखविली किंवा लिहिली जातात. पुरुषांच्या मनोरंजनासाठी स्त्रियांचा वापर केला जातो. मनोरंजनाचे काही विशेष प्रकार केवळ पुरुषांसाठी योग्य असून असे प्रकार स्त्रियांसाठी अयोग्य मानले जातात. जगात सर्व समाजात साहित्यिक, शास्त्रज्ञ, कलाकार, संगीतकार, गीतकार, नाटककार हे पुरुषच असल्याचे पहायला मिळते. यापैकी महिला दिसत नाहीत. सांस्कृतिक क्षेत्रातील पुरस्कारांचे मानकरी पुरुष होताना दिसतात. यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण अगदी अल्प असल्याचे दिसते.

अशाप्रकारे मानवी समाजात सर्वच क्षेत्रामध्ये लिंगभावविषयक भेदभाव पहायला मिळतो. मग तो समाज प्रगत असो किंवा अप्रगत अशा लिंगभावविषयक भेदभावामुळे समाजात स्त्री-पुरुषात प्रचंड प्रमाणात स्त्री-पुरुषांत असमानता निर्माण होत आहे. सांस्कृतिक क्षेत्रात देखील पुरुषप्रधानता आणि स्त्री गौणत्व दिसून येते.

१.२.४ 'एलजीबीटीक्यूआयएफ्लस' समुदायाच्या समस्या

लिंगभाव आणि हिंसाचार हे परस्पर संबंधित घटक आहेत. लिंग आधारित हिंसा शारीरिक, मानसिक, भावनिक तसेच सामाजिक पातळीवरही होत असते. या हिंसेतून समाजातील सत्तासंबंध, असमानता आणि भेदभाव स्पष्ट होत असतो. लिंग ही संकल्पना केवळ स्त्रीपुरुषा पुरती मर्यादित नसून यामध्ये विविध लैंगिक ओळखी आणि अभिव्यक्तींचा समावेश होतो. या ओळखी समाजाच्या पारंपारिक लैंगिक नियमांना आव्हान देतात. पारंपारिक स्त्री पुरुष भूमिकांच्या विरोधी वर्तन करणाऱ्या व्यक्तींना लिंगाधारित हिंसेला सामोरे जावे लागते. लिंग आधारित हिंसाचार व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर बंधने घालतो. तो पारंपरिक लिंग भूमिका पार पाडण्याची सक्ती

करतो. व्यक्तीच्या अभिव्यक्तीला दडपतो. LGBTQIA + समुदाय याच हिंसाचाराचा एक बळी आहे. या समुदायासोबत होणारा हिंसाचार हा लिंग आधारित हिंसाचार आहे. LGBTQIA + समुदायातील व्यक्तींची लिंग ओळख आणि लैंगिक अभिव्यक्ती समाजमान्य चौकटीपेक्षा वेगळी असल्यामुळे या व्यक्ती विविध प्रकारच्या हिंसाचाराला बळी पडतात.

LGBTQIA + म्हणजे लेस्बियन, गे, बायसेक्सुअल, ट्रान्सजेंडर, क्विअर, इंटरसेक्स आणि असेक्सुअल व्यक्ती तसेच विविध लैंगिक ओळख प्राप्त व्यक्तींचा समुदाय होय. हा समुदाय पारंपरिक लैंगिक नियमांना आव्हान देत असल्यामुळे त्यांना सार्वजनिक तसेच खाजगी जीवनात भेदभावाचा सामना करावा लागतो. सामाजिक पूर्वग्रह, तिरस्कार तसेच असंवेदनशीलतेमुळे अशा व्यक्ती शिवीगाळ, अपमान, सामाजिक बहिष्कार, शारीरिक मारहाण तसेच लैंगिक हिंसेला बळी पडतात. प्रसंगी त्यांची हत्या देखील केली जाते. भिन्न लैंगिक ओळख तसेच अभिव्यक्तीमुळे त्यांना विविध समस्या तसेच हिंसेचा सामना करावा लागतो. त्यांच्यासोबत होणारी हिंसा ही वैयक्तिक तसेच सामाजिक स्तरापुरती मर्यादित नसून ती संस्थात्मक आणि व्यवस्थात्मक स्वरूपाची देखील आहे. या हिंसाचाराचे बीजे सामाजिक, सांस्कृतिक तसेच राजकीय व्यवस्थेमध्ये खोलवर रुजलेली दिसून येतात. परंपरावाद, पुरुषप्रधान व्यवस्था, भेदभावपूर्ण कायदे तसेच संरक्षणाचा अभाव यामुळे त्यांच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन केले जाते. सामाजिक पातळीवर त्यांचे शोषण केले जाते. समाजातील इतर स्त्री पुरुषांप्रमाणेच या समुदायातील व्यक्तींनाही सन्मानाने आणि भेदभावरहित जगण्याचा हक्क आहे. या समुदायाच्या हक्कांचा तसेच संरक्षणाचा मुद्दा सामाजिक चर्चा विश्वाचा भाग होणे गरजेचे आहे. त्यांना घटनादत्त अधिकार आणि हक्क मिळणे आवश्यक आहे. इलिंगभाव आणि हिंसाचारफया घटकात LGBTQIA + प्रश्नांचा समावेश करणे गरजेचे आहे. त्यांच्या विविधांगी समस्या तसेच हिंसाचाराचा अभ्यास करणे आवश्यक बनले आहे. त्यांच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यापूर्वी त्यांच्या लिंग ओळखी विषयी थोडक्यात जाणून घेणे महत्त्वपूर्ण ठरेल.

भारतीय संदर्भातील LGBTQIA + समुदाय

भारतातील LGBTQIA + समुदायाचा इतिहास प्राचीन आहे. भारतीय संस्कृतीत प्राचीन कालखंडापासून लैंगिक विविधता लाभलेल्या व्यक्तींचा स्वीकार केल्याचे पाहायला मिळते. कामसूत्र, रामायण, महाभारत, पुराणकथा तसेच खजुराहो व कोणार्क मंदिरातील शिल्पकलेतून लिंग परिवर्तन तसेच समलैंगिक संबंधाचे अनेक उल्लेख आढळतात. ब्रिटीश पूर्व काळात भारतीय समाजात लैंगिकता आणि लैंगिक ओळखींकडे खुल्या तसेच निकोप दृष्टिकोनातून पाहिल्याचे दिसून येते. ब्रिटीश कालखंडात मात्र कायद्याने समलैंगिकता तसेच स्त्री पुरुष वगळता इतर लैंगिक ओळखी गुन्हा ठरवण्यात आल्या होत्या. १८७१ च्या गुन्हेगारी जमाती कायद्या अंतर्गत या समुदायाला गुन्हेगार ठरवण्यात आले. भारतीय दंड संहिता (IPC) कलम ३७७ अंतर्गत समलिंगी संबंधांना गुन्हा (Criminal Offence) ठरवले गेले. या समुदायाला 'सामाजिक कलंक' मानण्यात आले. समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात यांना भेदभावपूर्ण वर्तणूक मिळू लागली. यांच्या मानवी हक्कांची पायमल्ली सुरु झाली. त्यांचा समाजातील विविध घटकांकडून छळ तसेच हिंसाचार होऊ लागला. जो आजही सुरु असलेला पाहायला मिळतो. २० शतकाच्या उत्तरार्धात जगात तसेच भारतातही LGBTQIA + हक्कांसाठीची चळवळ जोर धरू लागली. भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने २०१८ साली कलम ३७७ रद्दबातल करत समलिंगी संबंधांना कायदेशीर मान्यता दिलेली आहे. ही समाधानकारक बाब असली तरी आजही हा समुदाय मूलभूत अधिकार, लैंगिक मान्यता आणि सामाजिक स्वीकारासाठी संघर्ष करीत आहे.

LGBTQIA + म्हणजे काय ?

लैंगिकदृष्ट्या अल्पसंख्याक समुदायाला उद्देशून LGBTQIA + ही संज्ञा वापरली जाते. ही एक व्यापक तसेच समावेशक संज्ञा (Umbrella Term) या अर्थाने वापरली जाते. समाजातील विविध लैंगिक ओळखी आणि लिंगभाव असणाऱ्या व्यक्तींचा यामध्ये अंतर्भाव केला जातो. LGBTQIA + समुदाय वेगवेगळ्या लैंगिक प्रवृत्ती आणि लिंग ओळखीचे प्रतिनिधित्व करणारा एक व्यापक समूह आहे. यामध्ये लेस्बियन, गे, बायसेक्सुअल, ट्रान्सजेंडर, क्रिअर, इंटरसेक्स आणि असेक्सुअल तसेच इतर लैंगिक ओळखींचा समावेश होतो. संकल्पनात्मक दृष्ट्या हा समुदाय पारंपारिक स्त्री-पुरुष लिंग धारणा आणि विषम लैंगिकतेवर आधारित सामाजिक चौकटीला आव्हान देतो. हा समुदाय स्व संरक्षण तसेच सामाजिक स्वीकारासाठी आवाज आठवत आहे. सामाजिक प्रतिष्ठा, स्व:ओळख तसेच स्वाभाविक जीवन जगण्याच्या हक्कासाठी लढा देत आहे.

LGBTQIA + संज्ञा: या शब्दातील प्रत्येक अक्षरातून विशिष्ट अर्थ अभिप्रेत होतो. हा अर्थ जाणून घेतल्यास ही संज्ञा अधिक स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

L - Lesbian (लेस्बियन): (समलिंगी स्त्री)

अशी स्त्रीलिंगी व्यक्ती जी लैंगिकदृष्ट्या इतर स्त्रियांकडे आकर्षित होत असते तिला 'समलिंगी स्त्री' असे म्हटले जाते. एक स्त्री दुसऱ्या स्त्रीकडे लैंगिकदृष्ट्या आकर्षित होते.

G - Gay (गे): (समलैंगिक पुरुष)

अशी पुरुषलिंगी व्यक्ती जी लैंगिक दृष्ट्या इतर पुरुषांकडे आकर्षित होते असते तिला 'समलिंगी पुरुष' असे संबोधले जाते. एक पुरुष लैंगिकदृष्ट्या दुसऱ्या पुरुषाकडे आकर्षित होतो.

B - Bisexual (बायसेक्सुअल): (उभयलिंगी)

स्त्री अथवा पुरुष या दोहोंबद्दल लैंगिक आकर्षण वाटणाऱ्या व्यक्तीला 'उभयलिंगी' ही संज्ञा वापरण्यात येते. उभयलिंगी व्यक्तीला एकाच वेळी स्त्री आणि पुरुष या दोघांबद्दल लैंगिक आकर्षण वाटत असते.

T - Transgender (ट्रान्सजेंडर): (तृतीयपंथी अथवा पारलिंगी):

ज्या व्यक्तीचे शारीरिक लिंग आणि तिचा लिंगभाव यामध्ये वेगळेपणा असतो अशा व्यक्ती इतृतीयपंथीफ अथवा 'पारलिंगी' म्हणून ओळखल्या जातात. जन्मतः पुरुषी लिंग अथवा जननेंद्रिय प्राप्त झालेल्या व्यक्तीचा लिंगभाव स्त्रीचा असू शकतो तर स्त्रीचे लिंग अथवा जननेंद्रिय प्राप्त झालेल्या व्यक्तीचा लिंगभाव पुरुषी असू शकतो. उदा. हिजडा जन्मतः पुरुष असलेल्या पण स्वतःला स्त्री मानणाऱ्या व्यक्तीला 'ट्रान्स महिला' (Trans woman) म्हणतात. जन्मतः स्त्री असलेल्या पण स्वतःला पुरुष मानणाऱ्या व्यक्तीला 'ट्रान्स पुरुष' (Trans man) असे म्हटले जाते.

Q - Queer (क्रिअर):

ही एक सर्वसमावेशक संज्ञा (Umbrella Term) म्हणून वापरली जाते. लिंग आणि लिंगभावाच्या पारंपारिक चौकटीत न बसणाऱ्या लैंगिक ओळखी प्राप्त व्यक्तींना उद्देशून ही संज्ञा वापरली जाते. लैंगिक अल्पसंख्याक व्यक्तींना एकत्रितपणे संबोधण्यासाठी हा शब्द वापरतात. ही संज्ञा व्यक्तीची प्रवाही, खुली तसेच

पारंपारिक लैंगिक चौकटी पलीकडील ओळख दर्शवितो. हा शब्द "LGBTQIA +" समुदायाचा अभिमान, संघर्ष आणि समावेशकतेचे प्रतिक म्हणूनही पाहिला जातो.

I - Intersex (इंटरसेक्स): (द्विलिंगी):

काही व्यक्ती अशा असतात ज्यांना जन्मतःच काही अंशी स्त्रीची तर काही अंशी पुरुषांची जननेंद्रिय लाभलेली असतात त्यांना उद्देशून 'इंटरसेक्स' किंवा 'द्विलिंगी' ही संज्ञा वापरली जाते. अशा व्यक्तींची लिंग गुणसूत्रे (XX) किंवा (XY) यापेक्षा भिन्न म्हणजेच ती (XXY) किंवा (XYY) अशी असू शकतात. काही व्यक्तींना जन्मतः दोन्ही प्रकारची लैंगिक वैशिष्ट्ये (Genitalia) असू शकतात किंवा त्यांच्या शरीरातील लैंगिक हार्मोन्स वेगळे असू शकतात. अशा व्यक्ती आढळणे हे खूपच दुर्मिळ आहे.

A – Asexual (असेक्सुअल): (अलैंगिक):

ज्या स्त्री अथवा पुरुषांना कोणत्याही व्यक्तीविषयी दीर्घ कालावधीपर्यंत लैंगिक आकर्षण अथवा भावना वाटत नाहीत त्यांना 'असेक्सुअल' किंवा 'अलैंगिक' असे म्हटले जाते.

Ally (मित्र/समर्थक): "LGBTQIA +" समुदायातील व्यक्तींच्या हक्कांना पाठिंबा देणाऱ्या, त्यांना समजून घेणाऱ्या तसेच त्यांच्या प्रश्नांसाठी आवाज उठवणाऱ्या व्यक्तींचा उल्लेख करण्यासाठी ही संज्ञा वापरली जाते.

+ (प्लस):

"LGBTQIA +" समुदायात इतरही अनेक लैंगिक ओळखींचा समावेश होतो. त्या सर्व लैंगिक ओळखींचा उल्लेख करण्यासाठी + (प्लस) या चिन्हाचा वापर केला जातो. उदा. पॅनसेक्सुअल (Pansexual)

ब्रिटीश कालखंडात LGBTQIA + समुदायातील व्यक्तींचे वर्तन निषिद्ध मानले होते. अशा व्यक्तींना शारीरिक मानसिक आजार, विकृती तसेच सामाजिक कलंक मानून त्यांना अन्यायी वागणूक दिली जात होती. परंतु समलैंगिकता हा मानसिक आजार किंवा रोग नाही. ती एक नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. याची कारणेही तितकीच गुंतागुंतीची आहेत. लिंग विविधता नैसर्गिक असून ती विकृती अथवा फॅशन नसल्याचे विज्ञानाच्या आधारे स्पष्ट होत आहे. परिणामी या समुदायाच्या सामाजिक समावेशकतेसाठी भारतीय प्राचीन संस्कृतीतील लैंगिकतेविषयीचा निकोप दृष्टिकोन विकसित होणे आवश्यक आहे.

भारतातील LGBTQIA + समुदायाच्या समस्या:

LGBTQIA + समुदायाला जगभरात अनेक सामाजिक, कायदेशीर तसेच आर्थिक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे. भारतीय समाजही याला अपवाद नाही. भारतातही LGBTQIA + समुदायाला विविध पातळीवर भेदभाव तसेच हिंसाचाराचा सामना करावा लागत आहे. समाजाची पारंपरिक मानसिकता आणि LGBTQIA + समावेशक धोरणांच्या अभावामुळे या समुदायातील लोकांना अनेक गंभीर समस्या भेडसावत आहे. समाजाच्या भेदभावपूर्ण आणि पक्षपाती वागणुकीमुळे हा समुदाय वर्षानुवर्षे अन्यायग्रस्त आणि अभावग्रस्त राहिला आहे. त्यांचे जीवन आव्हानात्मक तसेच खडतर बनले आहे. या समुदायाच्या विविध समस्या तसेच हिंसाचाराचे स्वरूप विविध मुद्यांच्या सहाय्याने जाणून घेता येईल.

१. कायदेशीर आणि संस्थात्मक हिंसाचार:

LGBTQIA + समुदायाला कायदेशीर तसेच संस्थात्मक पातळीवरील भेदभावाचा सामना करावा लागतो. काही देशांमध्ये समलैंगिक संबंध किंवा तृतीयपंथी ओळख ही कायदेशीररित्या गुन्हा मानली जाते. ब्रिटीश कालखंडात भारतीय दंड संहिता (IPC) कलम ३७७ अंतर्गत अशा व्यक्तींची लैंगिक ओळख तसेच त्यांच्या वर्तनावर कठोर निर्बंध लादले होते. ब्रिटिशांनी १८७१ मध्ये गुन्हेगारी जमातीचा कायदा करून अशा व्यक्तींना गुन्हेगार घोषित केले. समलिंगी संबंधाना अनैसर्गिक ठरविण्यात आले. त्यांचे सामाजिक स्थान दुय्यम ठरवून त्यांची ओळखच नाकारली गेली. समाजात त्यांच्याविषयी घृणा निर्माण होऊन सर्वच क्षेत्रात त्यांच्यासोबत भेदभाव सुरु झाला. अशा व्यक्ती समाजाच्या मुख्य प्रवाहातूनच बाहेर फेकल्या गेल्या. हा कायदाधिष्टीत भेदभाव होता. भारतात २०१८ साली कायद्याने समलिंगी संबंधांना कायदेशीर मान्यता दिलेली आहे. मात्र त्यांना लग्न करणे, मूल दत्तक घेणे किंवा वारसा हक्काचा अधिकार मिळालेला नाही. २०१४ साली सर्वोच्च न्यायालयाने NALSA (National Legal Service Authority) कायद्याने तृतीयपंथी व्यक्तींना कायदेशीर मान्यता दिली आहे. तृतीयपंथी व्यक्तींना मात्र आजही लिंग ओळखपत्र, आधार कार्ड, मतदान कार्ड, बँक खाते, विविध परवाने मिळवताना विविध कायदेशीर तसेच संस्थात्मक पातळीवरील अडचणींचा सामना करावा लागतो आहे.

२. सामाजिक कलंक आणि भेदभावाची समस्या:

आजही समाजात LGBTQIA + समुदायातील व्यक्तीकडे 'सामाजिक कलंक' (Social Stigma) किंवा निषिद्ध वर्तन (Taboo) या भावनेतूनच पाहिले जाते. समाजामध्ये खोलवर रुजलेल्या समलैंगिकतेविषयीच्या गैरसमजातून LGBTQIA + लोकांच्या जीवनात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. कुटुंबातील सदस्य, शेजारी, नातेवाईक तसेच इतर घटकांकडूनही अशा व्यक्तींसोबत शारीरिक, मानसिक छळ, लैंगिक शोषण तसेच हिंसाचार केला जातो. शिक्षण संस्था, सार्वजनिक तसेच कामाच्या ठिकाणी भेदभाव केला जातो. त्यांना सामाजिकदृष्ट्या बहिष्कृत जीवन जगावे लागते. त्यांचे मूलभूत हक्क आणि आत्मसन्मान हिरावून घेतला जातो. शहरांमध्ये या समुदायाचे प्रश्न, हक्क तसेच स्वीकृती वाढली असली तरी ग्रामीण भागातील पारंपारिक विचारसरणीच्या प्रभावामुळे या समुदायासोबत मोठ्या प्रमाणात भेदभाव केला जातो.

३. विवाह तसेच कौटुंबिक हक्कांपासून वंचित:

भारतात समलिंगी संबंध प्रस्थापित करणे कायद्याने गुन्हा नाही. समलिंगी विवाहाला (Same-Sex Marriage) मात्र कायद्याने अजूनही मान्यता दिलेली नाही. विशेष विवाह अधिनियम (१९५४) आणि हिंदू विवाह अधिनियम (१९५५) अंतर्गत केवळ स्त्री-पुरुषांच्या विवाहाला मान्यता आहे. या व्यतिरिक्तचे विवाह बेकायदेशीर ठरवले आहेत. LGBTQIA + व्यक्तींना विवाहाच्या माध्यमातून शारीरिक गरजांची पूर्तता करण्याचा मूलभूत हक्क डावलला आहे. अशा व्यक्ती कायदेशीररित्या कुटुंबाची निर्मिती करू शकत नाही. प्रभावी कायद्यांची कमतरता आणि उपलब्ध कायद्याची कमकुवत अंमलबजावणी यामुळे समलिंगी जोडप्यांना मालमत्ता हक्क, मूल दत्तक घेणे, पालकत्वाचा हक्क तसेच आरोग्याशी संबंधित हक्क प्राप्त करताना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. तृतीयपंथी व्यक्तींच्या विवाहाचे प्रश्न तर अधिकच गंभीर आहेत. परिणामी हा समुदाय कुटुंब आणि वैवाहिक हक्कांपासून वंचित राहिलेला आहे.

४. रोजगार तसेच उदरनिर्वाहाची समस्या:

LGBTQIA + व्यक्तींना रोजगार तसेच उदरनिर्वाहाची समाजमान्य साधने प्राप्त न करता येणे ही एक गंभीर समस्या आहे. अशा व्यक्तींना खाजगी अथवा सरकारी नोकरीत सहजासहजी सामावून घेतले जात नाही. त्यांचा कामाच्या ठिकाणी भेदभाव तसेच लैंगिक छळ होतो. नोकरीची संधी नाकारली जाते. अशा व्यक्तींना कामाच्या ठिकाणी नकारात्मक शैरेबाजी, सहकाऱ्यांकडून अपमानास्पद वागणूक तसेच पदोन्नती रोखणे यासारख्या प्रकारांना सामोरे जावे लागते. तृतीयपंथी व्यक्तींच्या रोजगाराची स्थिती तर अधिकच गंभीर आहे. त्यांना उदरनिर्वाहासाठी भिक्षा मागणे (मंगती) तसेच शरीर विक्रय यासारखी घृणास्पद कामे करावी लागतात. रोजगार नसल्यामुळे उदरनिर्वाहासाठी पदोपदी संघर्ष करावा लागतो. उदरनिर्वाहच्या ठोस साधना अभावी त्यांना आयुष्यभर आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी तसेच दारिद्र्यात हलाखीचे जीवन जगावे लागते. अपुरे शिक्षण, कौशल्याचा अभाव, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव, पैशाची कमतरता तसेच समाजाची संकुचित मानसिकता इ. कारणामुळे हा समुदाय सर्व प्रकारच्या आर्थिक प्रक्रियेतून वंचित राहिला आहे.

५. आरोग्यविषयक समस्या आणि भेदभाव:

LGBTQIA + व्यक्तींना आरोग्य सेवा तसेच उपचार मिळवताना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. सरकारी तसेच खाजगी दवाखान्यात पुरेशा, माफक अथवा मोफत वैद्यकीय सोयी सुविधा मिळण्यात भेदभाव केला जातो. अनेकदा त्यांच्यासोबत उपचारात दिरंगाई करणे, उपचारास नकार देणे, अपमानास्पद वर्तन केले जाते. काही डॉक्टर, कंपाउंडर तसेच शिपाई यांच्याकडून लैंगिक शोषण केले जाते. समाजाकडून नाकारले गेल्यामुळे अशा व्यक्तींना चिंता (Anxiety), नैराश्य (Depression), आत्मविश्वासाची कमी तसेच आत्महत्येच्या प्रवृत्ती यासारख्या मानसिक आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात. तृतीयपंथीयांच्या आरोग्याचे प्रश्न तर अतिगंभीर आहेत. तृतीयपंथी व्यक्तींना हॉर्मोन थेरपी, लिंग बदल शस्त्रक्रिया तसेच त्यासंबंधी वैद्यकीय औषधोपचार मिळवताना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. शरीरविक्रय करणाऱ्या तृतीयपंथीयांना विविध शारीरिक आजार होण्याचे धोके असतात. त्यांना औषधोपचार आणि शस्त्रक्रिया खर्चिकदृष्ट्या परवडत नाहीत. योग्य उपचार न मिळाल्याने त्यांचे आजार वाढत जातात. या क्षेत्रातील भेदभावामुळे हा समुदाय पर्याप्त आरोग्यसेवा प्राप्त करण्याच्या हक्कापासून वंचित राहतो.

६. शिक्षण व्यवस्थेशी संबंधित समस्या:

शिक्षण हा प्रत्येक व्यक्तीचा अधिकार मानला असला तरी LGBTQIA + विद्यार्थ्यांना तो पूर्णांशाने मिळत नाही. असे विद्यार्थी शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये शारीरिक, मानसिक छळ तसेच अत्याचाराची शिकार होतात. वर्गमित्र, शिक्षक, शिपाई तसेच प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांच्या लैंगिक शोषणाला बळी पडतात. त्यांना शाब्दिक टीका, चिडवणे, टिंगलटवाळी, अश्लील शैरेबाजी तसेच अपमान सहन करावा लागतो. कुटुंब, शाळा, महाविद्यालय, शिक्षक अथवा प्रशासनाकडून भावनिक पाठिंबा अथवा सहकार्य मिळत नाही. समुपदेशन अथवा मार्गदर्शनाची पर्याप्त सोय असत नाही. परिणामी विद्यार्थ्यांचे मानसिक खच्चीकरण होऊन शिक्षण अर्धवट सोडले जाते. असे विद्यार्थी शिक्षण प्रवाहातून बाजूला फेकले जातात. शालेय अभ्यासक्रमात LGBTQIA + व्यक्तींच्या माहितीचा समावेश असत नाही. लैंगिक शिक्षण (Sex Education) केवळ स्त्री-पुरुष संबंधांवर केंद्रित असते. अशा विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या लैंगिकतेबद्दल शास्त्रीय तसेच योग्य माहिती मिळत नाही. अशा विद्यार्थ्यांच्या

प्रश्नाविषयीचे अज्ञान आणि गैरसमजुतीमुळे त्यांना शैक्षणिक हक्कापासून वंचित राहावे लागते. हा भेदभाव कमी करण्यासाठी समावेशक अभ्यासक्रम तसेच अनुकूल शैक्षणिक धोरण राबवण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

७. सार्वजनिक ठिकाणचा भेदभाव:

देशातील सार्वजनिक सेवा, दळणवळण साधने, एसटी, बसेस, रेल्वे, सार्वजनिक शौचालये, स्वच्छतागृहे, मॉल्स, कार्यालये, बाजारपेठा तसेच कपडे बदलण्याच्या जागा (Changing Rooms) अशा सर्वच ठिकाणी LGBTQIA + व्यक्ती भेदभाव तसेच लैंगिक हिंसाचाराची शिकार बनतात. विशेषतः तृतीयपंथी व्यक्तींना लिंगाधारित सोयी सुविधांचा वापर करताना गंभीर अडचणी भेडसावतात. उदा., ट्रान्स महिलांना महिलांच्या शौचालयात प्रवेश नाकारला जातो. त्यांना छळाचा सामना करावा लागतो. तृतीयपंथी व्यक्तींना पुरुषांच्या शौचालयात असुरक्षित वाटते. त्यांनाही अशा ठिकाणी लैंगिक अत्याचाराला सामोरे जावे लागते. देशात लिंग निरपेक्ष (Gender-Neutral) शौचालये तसेच सुरक्षित सार्वजनिक ठिकाणांची कमतरता आहे. तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी स्वतंत्र शौचालये अथवा स्वच्छतागृहे उभारण्याची आवश्यकता आहे. सार्वजनिक पायाभूत सुविधांच्या उभारणीतून या व्यक्तींसोबत होणारा भेदभाव कमी करता येऊ शकेल.

८. शारीरिक मानसिक छळ तसेच हिंसा:

LGBTQIA + समुदायातील व्यक्तींसोबत अनेक प्रकारचे शारीरिक आणि लैंगिक अत्याचार होतात. अशा व्यक्तींवर गुंड, मवाली, विकृत मनोवृत्तीचे लोक यांच्याकडून शारीरिक हल्ले, मानसिक छळ, जबरदस्तीचे बलात्कार केले जातात. कुटुंबाच्या प्रतिष्ठेसाठी अशा व्यक्तींची हत्याही (ऑनर किलिंग) केल्याची उदाहरणे आहेत. हिंसेला बळी पडलेले अनेक पीडित पोलिसांकडे तक्रार करण्यास घाबरतात. सामाजिक दबाव तसेच कायदेशीर मदती अभावी अनेक प्रकरणे उघडकीस येत नाहीत. अनेकदा पोलिस प्रशासनातील काही घटक अशा व्यक्तींना सहकार्य करण्याऐवजी अन्याय करताना दिसून येतात. गुन्हा नोंदवण्यास दिरंगाई करणे, गुन्हा मागे घेण्यासाठी धमकावणे किंवा लाच घेऊन गुन्हा दडपला जाण्याचे प्रकार घडतात. पारंपरिक लिंग भूमिकेच्या विरोधी वर्तन करतात म्हणून त्यांच्यासोबत हिंसा होते. लैंगिक ओळख बदलण्यासाठी अत्याचार केला जातो. अशा हिंसाचारातून त्यांना केवळ शारीरिक जखमा होत नाही तर त्यांच्या मानसिक आरोग्यावरही गंभीर परिणाम होतात. शारीरिक व लैंगिक अत्याचार LGBTQIA + समुदायासाठी एक मोठी समस्या आहे.

९. निवासाची समस्या:

समाजात प्रत्येक व्यक्तीला राहण्यासाठी जागा मिळण्याचा हक्क आहे. LGBTQIA + व्यक्तींना मात्र या मूलभूत गरजेसाठीही संघर्ष करावा लागतो. सुरक्षित आणि हक्काचा निवारा मिळवणे ही त्यांच्या समोरील एक गंभीर समस्या आहे. या समुदायातील व्यक्तींना त्यांच्या वेगळ्या लैंगिक ओळखीमुळे कुटुंबाकडून घराबाहेर काढले जाते. कोणताही आधार नसल्यामुळे ते बेघर होतात. त्यांना राहण्यासाठी सहजासहजी जागा मिळत नाही. तृतीयपंथी व्यक्तीला कोणीही घर देत नाही. तृतीयपंथी भाडेकरू स्वीकारण्याची लोकांची मानसिकता नसते. घर, फ्लॉट, वस्त्या, चाळी तसेच हॉटेल्स अशा ठिकाणी भाडेकरू म्हणून स्वीकारले जात नाही. मध्यवर्ती ठिकाणे, हॉटेल, अपार्टमेंट्स तसेच गृहनिर्माण सोसायटीत अशा व्यक्तींना घर अथवा खोली दिली जात नाही. इतर भाडेकरूपेक्षा त्यांच्याकडून अधिक घरभाडे घेतले जाते. त्यांच्या असहाय्यतेचा गैरफायदा घेतला जातो.

शहरापासून दूर उपनगर, दलित वस्त्या, झोपडपट्टीसदृश भाग किंवा गलिच्छ वस्त्यात असुरक्षित वातावरणात राहावे लागते. या समुदायाला निवाऱ्याच्या गंभीर समस्येला तोंड द्यावे लागते.

१०. राजकीय क्षेत्रात कमी प्रतिनिधित्व:

LGBTQIA + समुदायाचे राजकीय क्षेत्रातील प्रतिनिधित्व कमी आहे. राजकीय प्रतिनिधित्व नसल्यामुळे जिल्हा, राज्य अथवा राष्ट्रीय पातळीवर त्यांच्या कोणत्याच प्रश्नांची दखल घेतली जात नाही. परिणामी त्यांच्या समस्या दुर्लक्षित राहतात. पुरेसे राजकीय पाठबळ नसल्यामुळे या समुदायाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक कायदे अथवा धोरण निर्मिती होत नाही. राजकीय पक्ष या समुदायाच्या हक्कांबद्दल फारसे आग्रही तसेच इच्छुक असत नाहीत. निवडणूक जाहीरनाम्यातही यांचा फारसा उल्लेख असत नाही. अलिकडे काही तृतीयपंथी व्यक्तींचा राजकारणात प्रवेश झाला असला त्यांचे प्रमाण तसेच ताकदही अत्यंत नगण्य अशीच आहे. LGBTQIA + व्यक्तींच्या हक्क आणि समस्या प्रभावी पद्धतीने मांडण्यासाठी त्यांना लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका देणे गरजेचे आहे.

११. सायबर बुलींग आणि ऑनलाइन छळ

LGBTQIA + व्यक्तींना सायबर बुलींग (ऑनलाइन छळ), डॉक्सिंग (खाजगी माहिती उघड करणे) आणि धमक्यांना सामोरे जावे लागते. अशा व्यक्तींसोबत तिरस्कारयुक्त भाषा, ब्लॅकमेलिंग आणि ऑनलाइन ट्रोलिंग मोठ्या प्रमाणावर केले जाते. याचा त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो. या समुदायासाठी असलेले डेटिंग ॲप्स (उदा. Grindr, Tinder) देखील काहीवेळा धोकादायक ठरतात. बनावट प्रोफाइलद्वारे अशा व्यक्तींना सापळ्यात अडकवून त्यांची फसवणूक केली जाते. अनेक प्रकरणांमध्ये त्यांचे शारीरिक आणि आर्थिक शोषण केले जाते. या समुदायाच्या सुरक्षिततेसाठी विशेष सायबर कायदे तयार होणे गरजेचे आहे. सायबर कायद्यात या प्रकारच्या गुन्हांना रोखण्यासाठी ठोस संरक्षण नाही. परिणामी सायबर बुलींग आणि ऑनलाईन छळ हे या समुदायासमोरील एक मोठे आव्हान आहे.

१२. माध्यमातील चुकीचे चित्रण:

भारतीय सिनेमे तसेच टीव्हीमधून LGBTQIA + व्यक्तींचे चित्रण नकारात्मक पद्धतीने केले जाते. विविध चित्रपटातून समलिंगी तसेच तृतीयपंथी व्यक्तींना मनोरंजनात्मक तसेच खलनायक भूमिकेत दाखवले जाते. समाज माध्यमातून अशा व्यक्तींचे चुकीचे, अतिरंजित, अवास्तव तसेच नकारात्मक चित्रण केल्यामुळे लोकांच्या मनात या समुदायातील लोकांच्या विषयी घृणा तसेच तिरस्काराची भावना निर्माण होते. अशी तिरस्कारयुक्त भावना हिंसाचाराला चालना देते. अलीकडील काही चित्रपटातून यांच्याविषयी काही सकारात्मक बाबी दाखवल्या जात असल्या तरी अजूनही या समुदायाच्या खऱ्या जीवनसंघर्षांबद्दल वास्तववादी चित्रण केले जात नाही.

१३. जात, वर्ग आणि धर्मातर्गत समस्या (आंतरछेदात्मक):

LGBTQIA + समुदायाच्या समस्या एकसमान नाहीत. जात, वर्ग आणि धर्मानुसार त्यांचे स्वरूप आणि तीव्रता कमी जास्त होते. दलित आणि आदिवासी LGBTQIA + व्यक्ती दुहेरी भेदभाव सहन करतात. एकीकडे त्यांना समाजाचा तिरस्कार सहन करावा लागतो तर दुसरीकडे LGBTQIA + चळवळीमध्ये प्रतिनिधित्वही कमी

असते. शहरी उच्चवर्णीय LGBTQIA + व्यक्तींना मिळणाऱ्या संधींच्या तुलनेने ग्रामीण LGBTQIA + व्यक्तींना सामाजिक आर्थिक अडचणींना अधिक तोंड द्यावे लागते. मुस्लिम LGBTQIA + व्यक्तींना त्यांच्या धार्मिक ओळखीमुळे स्वतःची लैंगिक ओळख स्वीकारणे आणि समुदायामध्ये राहणे या दोन्ही गोष्टी आव्हानात्मक असतात. मुख्य LGBTQIA + चळवळीचे नेतृत्व उच्चवर्णीय आणि उच्चजातीय लोकांच्या हाती असल्याने दलित, आदिवासी आणि मुस्लिम LGBTQIA + लोकांच्या समस्या बाजूला राहतात. भारतातील LGBTQIA + चळवळीला खऱ्या अर्थाने समावेशक बनवण्यासाठी जात, वर्ग आणि धर्मातर्गत समस्यांकडे अधिक लक्ष द्यावे लागेल.

१४. लैंगिक कल अथवा ओळख बदलण्यासाठी अत्याचार:

अशा व्यक्तींचा लैंगिक कल बदलतो या गैरसमजातून लैंगिक ओळख अथवा लैंगिक कल बदलण्यासाठी त्यांच्यावर जबरदस्तीने शारीरिक मानसिक अत्याचार केले जातात. विशेषतः समलैंगिक महिलांवर अत्याचार करून त्यांना स्त्री-पुरुष संबंध योग्य असल्याचे भासवले जाते. समलैंगिक पुरुष किंवा तृतीयपंथी व्यक्तींना लैंगिक ओळख बदलण्यासाठी जबरदस्तीने धार्मिक तसेच वैद्यकीय उपचार केले जातात. जे अघोरी तसेच अमानवी स्वरूपाचे असतात. अशा अमानवी प्रकारामुळे व्यक्तींना नैराश्य, भीती तसेच दीर्घकाळ मानसिक त्रास सहन करावा लागतो. अशा हिंसाचारांमुळे या व्यक्तींचे मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाते. लैंगिक कल बदलासाठी केला जाणारा अत्याचार हा LGBTQIA + समुदायासमोरील एक गंभीर समस्या आहे.

उपाययोजना

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने LGBTQIA + समुदायाचा सन्मान केला पाहिजे. त्यांच्या समस्या समजून घेण्यासाठी संवेदनशीलता दाखवणे आवश्यक आहे. या समुदायाच्या वरील विविध समस्या तसेच हिंसाचाराच्या निवारणासाठी शासन आणि समाजाने एकत्रितपणे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. या समुदायासोबत आरोग्य सेवा, शिक्षण, रोजगार आणि निवास या क्षेत्रातील भेदभावास प्रतिबंध करण्यासाठी कठोर कायदे बनवायला हवेत. त्यांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होणे गरजेचे आहे. त्यांच्यासोबत हिंसाचार करणाऱ्या व्यक्तींवर कडक कारवाई झाल्यास इतरांनाही त्यातून धडा मिळेल. सरकारी योजनांच्या माध्यमातून त्यांना आरोग्य, विमा, शैक्षणिक शिष्यवृत्ती आणि व्यवसायासाठी आर्थिक मदत सुरु करण्यात यावी. सरकारी तसेच खाजगी क्षेत्रात आरक्षणाची तरतूद करून त्यांना समाजमान्य रोजगार मिळवून देता येतील. काही प्रमाणत त्यांचे आर्थिक परावलंबित्व तसेच दारिद्र्य दूर करण्यास मदत होईल. त्यांना विविध तांत्रिक तसेच व्यावसायिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण देऊन स्वयंरोजगार करण्यासाठी सक्षम बनवता येईल. शाळा, महाविद्यालये तसेच कामाच्या ठिकाणी LGBTQIA + व्यक्तींना समजून घेण्यासाठी जनजागृती कार्यक्रम राबवले जाणे आवश्यक आहे. शिक्षक, डॉक्टर, पोलीस तसेच सरकारी अधिकाऱ्यांना या समुदायाच्या प्रश्नाविषयी संवेदनशील बनवण्यासाठी सतत प्रशिक्षण देण्यात यावे. अशा व्यक्तींच्या मानसिक आरोग्याचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी मोफत मार्गदर्शन व समुपदेशन केंद्रे सुरु करण्यात यावीत. यांच्या निवाऱ्याचा प्रश्न सोडवण्यासाठी तालुका, जिल्हा तसेच राज्य पातळीवरील निवारणगृहांची स्थापना करण्यात यावी. या समुदायाविषयीच्या चुकीच्या पारंपारिक समजूती कमी करण्यासाठी जनजागृती तसेच प्रबोधनाची चळवळ उभारणे गरजेचे आहे. LGBTQIA + हक्कांसाठी केवळ कायदेशीर सुधारणा पर्याय नसून सामाजिक परिवर्तनही तितकेच महत्त्वाचे आहे. समुदायाची सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करण्यात सामाजिक

माध्यमे, टीव्ही, सिनेमा महत्वाची भूमिका पार पाडू शकतात. सरकार, समाज, कुटुंब आणि नागरिक यांनी एकत्रितपणे या समुदायाच्या हक्कांसाठी आवाज उठवायला हवा. खंबीर समर्थन प्रणाली निर्माण करून या समुदायाला सन्मानाने जगण्यासाठी आश्वासक परिस्थिती निर्माण करता येऊ शकेल.

१.३ सारांश :

भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान आहे. केवळ भारतच पुरुषप्रधान नसून संपूर्ण विश्व हे सुध्दा पुरुषप्रधान संस्कृतीचे द्योतक आहे. स्त्रियांवरील होणारा हिंसाचार हा नविन नाही, त्याला फार प्राचीन अशी परंपरा आहे. स्त्री हि पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये पुरुषाची दास्य असल्याची वागणूक स्त्रीला वेळोवेळी होताना दिसते. जसजशी समाजामध्ये आनुधिकता येत आहे त्याच प्रमाणात हिंसाचाराचे स्वरूप बदलत चालले आहे. स्त्रीवर होणारा हिंसाचार प्रामुख्याने पुरुषी वर्चस्वातूनच होतो आहे. प्रस्तुत प्रकरणात आपण विस्तृतरीत्या लिंगभाव संकल्पना, हिंसाचार स्वरूप आणि समस्यांवर विवेचन केलेले आहे.

LGBTQIA + समुदाय समाजाचा अविभाज्य घटक आहे. सर्वसामान्य नागरिकांप्रमाणे त्यांनाही राज्यघटनेने दिलेले हक्क उपभोगण्याचे स्वातंत्र्य आहे. आपल्या शारीरिक क्षमतांचा विकास करून सर्वांगीण प्रगती साधणे हा त्यांचा मूलभूत हक्क आहे. या समुदायाला स्वाभिमान, सन्मान आणि आत्मविश्वासपूर्वक जगण्यासाठी सुरक्षित आणि भेदभावरहित वातावरण निर्मिती करणे हे सर्वांचे कर्तव्य आहे. यासाठी समाजाच्या मानसिकतेत अमुलाग्र स्वरूपाचा बदल होणे गरजेचे आहे. मलिंग आणि हिंसाफ केवळ महिलांच्या अन्यायापुरती सीमित न ठेवता LGBTQIA + समुदायासोबत होणारा अन्याय आणि त्यांच्या समस्या अभ्यासाक्रमाचा तसेच सामाजिक चर्चा विश्वाचा भाग बनणे अत्यावश्यक आहे. LGBTQIA + समुदायातील प्रत्येक व्यक्तीला सन्मान, समानता आणि स्वातंत्र्यपूर्वक जगण्याचा हक्क प्राप्त करून देणे हेच खऱ्या लोकशाही आणि प्रगत समाजाचे लक्षण आहे.

१.४ स्वयंअध्ययनासाठीचे प्रश्न (एका वाक्यात उत्तरे लिहा) :

- १) लिंगभाव विषयक संकल्पना कोणत्या शास्त्रज्ञाने वापरली?
- २) हिंसाचार म्हणजे काय?
- ३) हिंसाचाराची कोणतीही दोन कारणे कोणती?
- ४) आदिम समाजामध्ये अगदी अपवादात्मक कोणती व्यवस्था पहायला मिळते?
- ५) लैंगिक हिंसाचारात कोणत्या बाबींचा समावेश होतो?

वस्तुनिष्ठ प्रश्न:

१. प्राचीन भारतीय संस्कृतीत लैंगिक विविधतेकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन होता.

अ) कर्मठ	ब) संकुचित
क) ताठर	ड) निकोप

- ३) पितृप्रधान समाजव्यवस्था, पुरुषी स्वभाव, व्यसनाधिन पुरुष, हिंसेला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांना हिंसेवेळी मिळणारे प्रोत्साहन.
- ४) मातृप्रधान
- ५) स्त्रीचा विनयभंग करणे, छेडछाड करणे, बलात्कार करणे, हत्या करणे, स्त्रीला फसवणे, वेश्याव्यवसाय करण्यास भाग पाडणे.

वस्तुनिष्ठ प्रश्नांची उत्तरे

- उत्तरे: १) ड) निकोप २) ड) ३७७ ३) अ) २०१८ ४) क) NALSA
 ५) ब) पुल्लिंगी ६) क) अलैंगिक ७) ब) लिंग ८) ड) वरील पैकी सर्व

१.६ सरावासाठीचे प्रश्न (सविस्तर उत्तरे लिहा) :

- १) लिंगभाव संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करा.
- २) लिंगभाव हिंसाचार स्वरूप यावर चर्चा करा.
- ३) लिंगभाव विषयक प्रमुख समस्या विशद करा.
- ४) LGBTQIA + समुदायाच्या विविध समस्या सविस्तर स्पष्ट करा.
- ५) LGBTQIA + समुदायासोबत होणारा भेदभाव तसेच हिंसाचाराचे स्वरूप विशद करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

- 1 Kimmel, Michael S. The Gendered Society, New York, Oxford University Press, 2011, Chapter 13, Gender of Violence, pp 381-407.
- 2 Karlekar, Malvika - Domestic Violence, Economic and Political Weekly, Vol. 33, No. 27, Jul 4-10, 1998. pp - 1741 - 1751.
- 3 Kumar Ajay, N., Vasudha, Sathiya C. (2024), 'LGBTQIA+ Community Rights and Discrimination', Bharti Publications, New Delhi.
- 4 Chandra Satish (Edit.) (2019), 'Psychological and Educational Problems of LGBTQ Community in India', IP Innovative Publication Pvt., Ltd., New Delhi.
- 5 Ashley Mardell (2016), 'The ABC's of LGBTQ+', Mango Media Inc. USA.

- ६ रावकवी अशोक (२०२३), 'तिसऱ्यांच्या जगात', मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
- ७ पट्टनायक देवदत्त (अनु.), सोनाली नवांगुळ (२०२३), 'धर्म आणि समलैंगिकता', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
- ८ त्रिपाठी लक्ष्मी नारायण (शब्दांकन), वैशाली रोडे (२०१६), 'मी लक्ष्मी मी हिजडा', मनोविकास प्रकाशन, पुणे.
- ९ बंदोपाध्याय मनोबी (अनु.), सीमा भानू (२०१८), 'होय, मी स्त्री आहे!', विश्वकर्मा पब्लिकेशन्स, पुणे.
- १० कमला भसीन (अनु.), श्रुती तांबे (२०१९), 'लिंगभाव समजून घेताना', लोकवांडमय गृह, मुंबई.
- ११ पानसरे मेघा, मोरे नंदकुमार (संपा.) (२०२३), 'महाराष्ट्र काही प्रश्न आणि आंदोलने' (१९६० ते २०२०), 'लैंगिकता आणि पारलिंगी समुदायाचे प्रश्न,' चयनिका शहा, पान. नं. १८३- २१०, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर आणि डॉ. प्रमोद मुनघाटे अभिनंदन ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर.
- १२ बिंदूमाधव खिरे (संपा.), (२०१३), 'अंतरंग, समलिंगी मुलामुलांच्या आत्मकथा', समपथिक ट्रस्ट, पुणे.
- १३ खिरे बिंदूमाधव (२०१३), 'सप्तसंग', तृतीयपंथी व ट्रान्सजेंडर मुलामुलींच्या आत्मकथा, समपथिक ट्रस्ट, पुणे.
- १४ खिरे बिंदूमाधव (२००७), एचआयव्ही/एड्स, लैंगिक शिक्षण, लैंगिकता, हेल्पलाइन मार्गदर्शक', समपथिक ट्रस्ट, पुणे.

घटक – २

लिंगभाव समानतेसाठी स्त्रीवादी महिलांचे योगदान (Contribution of Feminist Women for Gender Equality)

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ विषय – विवेचन

२.२.१ अ) सावित्रीबाई फुले (Savitribai Phule)

२.२.२ ब) ताराबाई शिंदे (Tarabai Shinde)

२.२.३ क) गेल ऑम्बहेट (Gail Omvedt)

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक संज्ञा

२.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.६ सराव प्रश्न

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

सदरील घटक क्र. दोन च्या अध्यापनानंतर विद्यार्थ्यांना पुढील गोष्टीचे ज्ञान अवगत येईल.

१) सावित्रीबाई फुले यांचे लिंगभाव सामानतेकरीताचे योगदान समजून घेता येईल.

२) ताराबाई शिंदे यांचे स्त्री च्या उद्दाराकरिता म्हणजेच लिंगभाव समानतेकरीताचे योगदान समजून घेता येईल.

३) गेल ऑम्बहेट या स्त्रीवादी महिलांचे स्त्रीच्या सर्वांगीण विकासाकरीताचे योगदान लक्षात येईल.

थोडक्यात सदरील प्रकरणात वरील स्त्रीवादी महिलांच्या योगदानाचे अध्ययन केले जाणार आहे.

२.१ प्रस्तावना -

भारतीय पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेमुळे स्त्रियांना दुय्यम व कनिष्ठ स्थान दिले होते. पुढे मात्र पाश्चात्यांच्या आचारविचारातून भौतिक प्रगतीतून, विज्ञानवादी दृष्टीकोनातून भारतीय समाजात परिवर्तन चळवळीस सुरुवात झाली. तसेच मानवी इतिहास पाहिल्यास काही अपवादात्मक वैदिक कालखंड वळल्यास मानवी इतिहासाच्या जडणघडणीत पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना दुय्यम स्थान का आणि कसे आले याचे विश्लेषण, स्पष्टीकरण करून व ते नष्ट करण्यासाठी अवलंबण्याचे मार्ग, आव्हाने, चळवळी यांची मांडणी व अभ्यास म्हणजे स्त्रीवाद होय. स्त्रीवाद ही प्रामुख्याने पाश्चात्य विचारधारा आहे.

आधुनिक भारताच्या शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये अनेक समाजसुधारकांनी आपले योगदान दिले आहे. म. फुले, राजाराम मोहनराय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी इत्यादी या समाजसुधारकांपैकी यामध्ये अनेक स्त्री समाजसुधाराकांचाही समावेश होता. यामध्ये पंडिता रमाबाई, ताराबाई शिंदे, रमाबाई रानडे, आनंदीबाई जोशी, सावित्रीबाई फुले, गेल आम्बेट अशा स्त्रीवादी महिला समाजसुधारणेचे कार्य हाती घेतले होते. यासर्व समाजसुधारक च्या प्रयत्नांमुळे आज स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात स्वतःचा ठसा उमटवत आहेत. यासर्व समाजसुधाराकांपैकी लिंगभाव समानतेकरिता किंवा स्त्री - पुरुष समानतेकरिता सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, गेल आम्बेल या स्त्रीवादी महिलांचे योगदानाचे अध्ययन सदरील प्रकरणात केले गेले आहे.

२.२ विषय - विवेचन

२.२.१ सावित्रीबाई फुले

भारतीय समाजातील गेली हजारो वर्षे देशात स्त्रियांना आणि दलिताना कनिष्ठ खालच्या दर्जाचे जीवन व्यथित करावे लागत होते. स्त्रियांनी शिक्षण घेतले तर त्या विधवा होतील. शुद्र शिकले तर त्यांच्या सात पिढ्या नरकात जातील. अशा भयप्रद विलक्षण समजुती समाजात प्रचलित होत्या. त्यामुळे स्त्रियांना, कुटुंब, शिक्षणाचा मुलभूत अधिकाराच नाकारला जात होता. तसेच तथाकथित प्रचलित धर्म, रूढी, परंपरेचे प्राबल्यामुळे सर्वसाधारण घरातील स्त्रियांपासून ते उच्च वर्गीय स्त्रियांना बालविवाह, सती जाणे, पुनर्विवाहास विधवेला बंदी, विधवेचे केशवपन, यासारख्या अमानवी क्रूर रूढीनी अपमानित जीवन जगावे लागत होते. त्या पुरुषांचे दास्यत्व आणि अत्याचार सहन करित होत्या. यासर्व अनिष्ट कुप्रथा विरुद्ध बंद करून या प्रथा मोडीत काढण्याकरिता अनेक थोर समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. त्यामधील स्त्रियांच्या आद्य पुढारी, पहिल्या महिला शिक्षिका, समाजसुधारक कवियत्री आणि स्त्री शिक्षणाच्या जनक क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे हि कार्य अतुलनीय आहे. स्त्रियांच्या पायातील गुलामगिरीची साखळी त्यांनी दीडशे वर्षापूर्वी हिमतीने तोडले म्हणूनच आज सर्व वर्णांच्या स्त्रिया सर्व क्षेत्रात कर्तृत्व गाजवत आहेत. स्त्रिया आज डॉक्टर, इंजिनियर, वकील, शिक्षक, रेल्वे, वैमानिक, वैज्ञानिक देशाच्या अर्थमंत्री तसेच देशाच्या पंतप्रधान ही झाल्या.

सावित्रीबाई फुले यांचे जीवनचरित्र

सावित्रीबाई फुले या नायगावचे खंडोजी नेवसे पाटील यांच्या कन्या होत्या. यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील नायगाव येथे ३ जानेवारी १८३१ रोजी झाला. सावित्रीबाई शेतकरी कुटुंबात जन्मल्या. त्यांच्या आईचे नाव

लक्ष्मी तर वडिलांचे नाव खंडोजी. सावित्रीबाई फुले या अत्यंत धाडशी, जिद्दी, साहसी व नवविचारांचा स्वीकार करणाऱ्या होत्या. १८४० मध्ये त्यांचा महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्याशी विवाह झाला. त्याकाळी समाजात अनेक रूढी, परंपरा, अस्पृश्यावरील अन्याय, अत्याचार होत असत. या सर्व परिस्थितीचा अभ्यास केल्यानंतर समाज सुधारायचा असेल तर शिक्षण हे हवेच हे ज्योतीरावाना उमगले आणि या शिक्षणाची सुरुवात प्रथम त्यांनी आपल्या घरापासून केली आणि सावित्रीबाई फुले या पहिल्या महिला शिक्षिका बनल्या.

सावित्रीबाई फुले यांनी पुण्यात नॉर्मल स्कूलमध्ये शिक्षण घेतले आणि त्या भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका बनल्या. सावित्रीबाई फुले यांनी महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या साथीने अनेक क्षेत्रात कार्य केले. यामध्ये उल्लेख करीत असताना शैक्षणिक योगदान, सामाजिक, साहित्यिक क्षेत्रात योगदान दिले. अशा या आघक्रांतीकारक सावित्रीबाई फुले यांचा मृत्यू १० मार्च १८९७ रोजी झाला.

सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म जवळ जवळ २०० वर्षांपूर्वीचा त्या काळात भारतातील सामाजिक वातावरण हे आजच्या परिस्थितीपेक्षा वेगळे होते. त्या काळी माणसाला मिळणारे अधिकार तो कुठे आणि कोणच्या पोटी जन्माला येतो. यावर अवलंबून होते. स्त्री आणि पुरुष यांना वेगळे नियम, ब्राम्हण आणि शुद्र यांना वेगळे नियम होते. समाजाने आखून दिलेल्या मर्यादा ओलांडण्याची परवानगी ना स्त्रियांना होती ना शुद्रांना होती. मात्र मर्यादांची ती चौकट मोडण्याचे धारिष्ट्य सावित्रीबाई फुले यांनी दाखवले. सामाजिक असमानतेच्या या लढाईत सावित्रीबाईना यांचे मार्गदर्शक असणारे महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी केले. प्रचलित समाजातील कुप्रथा, अन्याय, अत्याचार करणाऱ्या वाईट शक्तीविरुद्ध त्यांनी लढा दिला. त्यांची ही लढाई केवळ स्त्री शिक्षणासाठीच नव्हती तर शिक्षणाच्या माध्यमातून समानता रूजविले, पितृसत्ताक समाजरचनेला आव्हान करणे, स्त्री-भ्रूणहत्येला विरोध, विधवा-विवाहाचा पुर्नविवाह व पुनर्वसन केले. स्त्रीचे आत्मभान व आत्मसन्मान त्याची साहित्य व काव्यातून जागवले. स्त्री-पुरुष समानतेसाठी प्रत्यक्ष चळवळीत सहभाग दर्शविला. सावित्रीबाई फुले यांच्या स्त्री-पुरुष समानतेकरीताचे योगदान सविस्तर अभ्यासता येते.

१. शैक्षणिक कार्य -

भारतीय समाजाने स्त्रियांना शिक्षणापासून व समतेपासून वंचित, उपेक्षित ठेवले होते. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण आवश्यक असून शिक्षण हे सर्व सुधारणांचे मूळ आहे. हे महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी जाणले होते. ज्योतिरावांनी सावित्रीबाईंच्या सहकार्याने पुण्यातील बुधवार पेठेतील भिडे वाड्यात १ जानेवारी १८४८ रोजी मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. भारताच्या इतिहासातील ही पहिली मुलीची शाळा होती. या शाळेने भारतीय स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला गेला. या शाळेमध्ये पहिल्या शिक्षिका व पहिल्या मुख्याध्यापिका म्हणून सावित्रीबाई फुले कार्य करू लागला. त्या घरोघरी जावून शिक्षणाचे महत्व पालकांना सांगू लागला. समाजातील स्पृश्य अस्पृश्य, उच्चनिच्यता, अन्याय, अत्याचार, दारिद्र्य, गरीबी, बेकारी नष्ट करायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. त्याकाळी सनातनी मंडळींनी सावित्रीबाईंच्या या कार्याला कडवा विरोध केला. सावित्रीबाई रस्त्यावरून जात असताना त्यांच्या अंगावर शेणमारा करणे, चिखल फेकणे, दगड मारणे, शिव्याशाप देणे, निंदा नालस्ती करणे अशा अनेक तऱ्हेने त्रास देऊ लागले. तरीही

सावित्रीबाईंनी शिकविण्याचे कार्य सुरूच ठेवले. सावित्रीबाई फुले यांनी शैक्षणिक कार्य पार पाडत असताना मुलांना मानसिकदृष्ट्या संवेदनशील बनविल्यावरदेखील भर दिला. केवळ पुस्तकी ज्ञान न देता व्यावहारिक दृष्टीकोनातून विद्यार्थ्यांचा विकास घडविण्यावर त्यांनी भर दिला. त्यांच्या जीवनातील अनेक कठीण प्रसंगातून सावित्रीबाईंनी निर्भयपणे धैर्याने स्त्रियांनी सामारे गेले पाहिजे हे शिकवले तसेच त्यांनी समाजात शिक्षणातून स्त्री पुरुष समानतेचा आणि स्त्रीच्या सशक्तीकरणाचा पाया रचला.

२. सामाजिक कार्य

सावित्रीबाई फुलेंच्या काळात बहुतांशी समाजव्यवस्था ही राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक अशा सर्व पातळीवर गुलामगिरीच्या बंधनात जखडला होत्या. तसेच प्रस्तापित समाजव्यवस्थेवर धर्म, दृष्ट-रूढी, परंपराचे, कुप्रथेचे प्राबल्य होत. आपला समाज निराशेचा वाईट गतीत अडकत जात आहे. याचे भानच तथाकथित धर्ममार्तंडांना राहिले नव्हते. तथाकाळात सावित्रीबाईंनी प्रस्तापित अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरेचे विरोधी बंड केला. समाजव्यवस्थेत शुद्र, अतिशुद्र यांना दिली जाणारी हीन वागणूक, शेतकरी व शेतमजुरांचा होणारा छळ, बालविवाहाची प्रथा, विधवांचे प्रश्न, सतीची चाल, केशवपन या प्रश्नावर आवाज उठवला. या सर्व अमिष्ट प्रथांचे मूळ अज्ञानात असल्याने त्यांनी आपल्या कार्याची सुरुवात शिक्षणापासून केली. तसेच स्त्री शिक्षणाचे महत्व स्त्रीसमाजास पटवून सांगून, समाजात जागृती करण्याचे कार्य हाती घेतले.

१. पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेला आव्हान -

भारतीय समाजव्यवस्थेत पितृसत्ताक समाजरचनेमुळे महिलांना शिक्षण मिळू नये. याविरुद्ध प्रस्तापित समानतेने स्त्रीशिक्षणास विरोध केला. या समाजव्यवस्थेचे धर्म, रूढी, परंपरांचे प्राबल्य असल्यामुळे स्त्रियांना कनिष्ठ, दुय्यमत्वाचे स्थान दिले होते. स्त्रियांना अनेक जाचक अन्याय, अत्याचारास सामारे जावे लागत होते. त्यांना शिक्षणाचे अधिकार नाकारले कारण स्त्रिया शिकल्या तर त्यांच्यावरील अन्याय, अत्याचाराची जाणीव होईल, चांगलं-वाईट यातील फरक उमजेल, समजेल. त्यामुळे स्त्री शिक्षणास या समाजव्यवस्थेत विरोध केला आणि सर्वच अधिकारापासून स्त्रियांना पितृसत्ताक समाजरचनेने वंचित ठेवले. परंतु क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या साथीने पुण्यात १८४८ मध्ये मुलीची शाळा सुरू करून पालकांना शिक्षणाचे महत्व पटवून देवून त्यांच्या मुलींना शाळेत प्रवेश घेण्याकरीता प्रोत्साहित केले. एवढेच नाही तर त्यांनी स्वतःया कर्मठ समाजाचा अपमान, शिवीगाळ, दगाडफेक सहन करून स्वतः शिकविण्याकरीता जात होत्या. थोडक्यात प्रस्तापित समाजव्यवस्थेतील पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेला आव्हान करून स्त्रिया यादेखील माणूस आहे. त्यांना मानवतेने वागणूक दिली पाहिजे अशी शिकवण दिली.

२. सती प्रथा, बालविवाह, केशवपन आणि विधवा छळाविरुद्ध लढा, विधवा पुर्नविवाहाचा पुरस्कार -

पितृसत्ताक समाजामध्ये स्त्रियांवर अनेक अत्याचार प्रचलित होते. यामध्ये सतीप्रथा, बालविवाह, केशवपन, विधवांना इतर महिलांप्रमाणे सर्वसाधारण सामान्य जीवन जगण्यास निर्बंध करण्यात आला. परंतु फुलेंनी विधवा पुर्नविवाहाचा पुरस्कार केला. सावित्रीबाईंनी अनेक कुप्रथेविरोधी आवाज उठविला. सती प्रथा व केशवपनाला त्यांनी विरोध केला. विधवा पुर्नविवाहाला चालना देणारी सभा त्यांनी भरवली. विधवा मातांसाठी बालहत्या प्रतिबंधगृह काढले. तसेच विधवांसाठी निवारा देण्याकरीता आश्रयगृहे उभारली आणि

विधवांच्या मुलांना आधार दिला. त्याचा दृष्टीकोन हा समानतेवर आधारित होता. कारण पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेने अनेक वर्षे स्त्रियांना अपमानित करून विशेष अधिकारापासून वंचित ठेवले होते. त्यामुळे सावित्रीबाई फुले यांनी त्यांच्या कार्यातून स्त्रियांनाही समाजात मानाचे, स्वतंत्र स्थात मिळाले पाहिजे हा त्यांचा आग्रह होता.

विधवा स्त्रियांवर अनेक कठोर सामाजिक निर्बंध होते, पती निधनानंतर पतीच्या चितेवर त्यांच्या बायकोला सती जाण्याच्या कुप्रथेला विरोध केला. तसेच विधवा स्त्रियांचे केशवपन केले जात होते. सावित्रीबाईंनी विधवा स्त्रियांसाठी बालहत्या प्रतिबंधक गृह सुरू केले. एकंदरीतच स्त्रिया समाजात सन्मानाने वागणूक मिळावी याकरीता कार्य केले.

३. स्त्री - पुरुष समानतेची कल्पना -

सावित्रीबाई फुले यांनी केवळ शैक्षणिक, सामाजिक कार्य केले नाही तर वैचारिक क्रांती घडवून आणली. त्यांनी त्यांच्या साहित्यिक लेखनातून, कवितांमधून आणि भाषणांतून स्त्री-पुरुष समानतेला आवाज उठवला. सावित्रीबाई फुले यांनी लिहिलेला “काव्यफुले” (१८५४) या कवितासंग्रहात स्त्रीजाणिव, सामाजिक भेदभाव, शिक्षणाचे महत्व आणि स्त्री पुरुष समानतेचा ठाम आग्रह आढळतो. सावित्रीबाईंनी स्त्रीला गुलाम ठेवणाऱ्या धार्मिक, सामाजिक रूढींची टीका केली. त्यांनी केवळ स्त्रियांना शिक्षित होण्याकरीता कार्य केले नाही तर स्त्रियांमधील आत्मभान आणि आत्मसत्कार जागवणे तसेच आत्मनिर्भर आणि स्वाभिमान होण्याचे आवाहन केले. सावित्रीबाईफुलेच्या कवितेच्या माध्यमातून स्त्रीला स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव करून दिली. उदा. "Go, Get Education" या कवितेत त्या स्त्रियांना संदेश देतात की, “ज्यादिवशी तुम्ही शिकाल, त्या दिवसापासून तुम्ही मुक्त व्हाल” या विचारातून आत्मनिर्भरतेचे, समानतेचे आणि स्वाभिमानाचे धडे दिले.

तसेच सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातूनही सावित्रीबाई फुले यांनी समानतेच्या विचाराचा प्रसार केला. ज्योतिबा फुले यांनी दि. २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी पुणे येथे ‘सत्यशोधक समाजाची’ स्थापन केली. समाजाने महाराष्ट्रातील दलित, शुद्र व महिलांचा विकास यावर भर दिला. तसेच सावित्रीबाई फुलेंनी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून स्त्री पुरुष समानतेसह, जातिनिर्मुलन आणि धर्माधिकारविरोध कार्य केले आणि स्त्रियांना सामाजिक कार्यात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. सावित्रीबाई फुले यांनी केवळ गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी लढा दिला नाही तर बहुजन-समाजाच्या उद्दाराकरीताही लढा दिला.

४. महिला सेवा मंडळाची स्थापना १८५२-

सावित्रीबाई फुले यांनी १८५२ मध्ये ‘महिला सेवक मंडळाची’ स्थापना केली. यामंडळाचा माध्यमातून महिला सशक्तीकरणासाठी आणि हक्कासाठी जागरूक केले, महिलांना समानतेने सन्मान देणे, महिलांना आत्मनिर्भर बनवले, तसेच शिक्षणाच्या आणि आरोग्याच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, महिला व बालकांवरील अत्याचाराविरुद्ध लढा दिला. विधवा, अपंग आणि दुर्बल घटकातील महिलांसाठी मदतीचे कार्य या मंडळांनी केले.

या मंडळामार्फत हळदी-कुंकू समारंभाचे आयोजन करून बहुसंख्य महिलांना संघटित करून महिलांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देते. तसेच विचारांचे आदान-प्रदान करत असते. या मंडळाच्या स्थापनेनंतर स्त्रियांवरील होणाऱ्या अन्यायात वाचा फोडणाऱ्यांचे काम सुरू केले.

हिंदू धर्मात विधवा स्त्रियांचे जुलमाने होणारे केशवपण या विषयावर काम सुरू केले. सावित्रीबाई फुलेंच्या प्रयत्नांमुळे बऱ्याच न्हाव्यांनी “विधवांचे केशवपण करणार नाही अशी शपथ घेतली “न्हाण्यांचा संप” या नावाने या घटनेची ऐतिहासिक नोंद झाली.

सावित्रीबाईंना मुलबाळ नव्हते. त्यांनी आपल्याच अनाथालयातील एका मुलाला दत्तक घेतले व त्याचे नाव यशवंत ठेवले. दुष्काळातच ठिकठिकाणी अन्नछत्र मदत केंद्र सुरू केले. प्रौढांना सुशिक्षित करण्यासाठी त्यांनी “शेतकरी कामगार मजूर” अशा प्रौढ स्त्री पुरुषांसाठी साक्षरता वर्ग सुरू केले. सर्व स्तरातील लोकांना शिक्षणाचे महत्व समजावून सांगू लागल्या.

सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या थोर शिक्षिका मुख्याध्यापिका स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कर्ता, अनाथांच्या कैकरी, स्त्रीमुक्ती आंदोलनाच्या प्रणेत्या होत्या. त्यांनी स्त्री पुरुष समानतेसंबंधी कार्य केवळ वैचारीकच नव्हते तर ते कृतिशील, परिवर्तनवादी आणि सर्वसमावेशक होते.

२.२.१ स्वयं अध्ययनाचे प्रश्न -

१. सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म कधी आला?
२. मुलीसाठी पहिली शाळा कधी सुरू करण्यात आली?
३. भारतीय पहिल्या स्त्रीशिक्षिका म्हणून कोणाला ओळखले जाते?
४. सावित्रीबाई फुले यांचा १८५४ मधील ‘काव्यसंग्रहाचे’ नाव काय होते?
५. ‘महिला सेवा मंडळाची’ स्थापना कोणत्या साली करण्यात आली?

२.२.२ ताराबाई शिंदे

ताराबाई शिंदे या महाराष्ट्रातील एक स्त्रीवादी लेखिका व सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्या होत्या. त्यांच्या धैर्याने आणि बौद्धिक योगदानाने इतरांना महिलांच्या हक्कांसाठी आणि लैंगिक समानतेसाठी लढा सुरू ठेवण्यास प्रेरित केले गेले. ताराबाई शिंदे यांनी १९ व्या शतकातील भारतातील स्त्री पुरुष असमानता दूर करण्यात आणि महिला सक्षमीकरणाचा पुरस्कार करण्यात महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांचे १८८२ साली प्रसिध्द झालेल्या “स्त्री पुरुष तुलना” हे भारतातील सर्वात जुन्या स्त्रीवादी ग्रंथांपैकी एक आहे. या क्रांतिकारी लिखानात ताराबाई शिंदे यांनी महिलांना भेडसावणाऱ्या असमानता आणि अन्याय अत्याचारांचे निर्भयपणे विश्लेषण केले. लिंग श्रेष्ठतेच्या प्रचलित कल्पनांना आव्हान दिले आणि लिंग समानतेचा स्त्री पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला.

जीवनचरित्र -

ताराबाई शिंदे या महाराष्ट्रातील वऱ्हाड प्रांतात बुलढाणा येथे सन १८५० मध्ये झाला. त्याच्या वडिलांचे नाव बापूजी हरी शिंदे, ते जमीनदार होते. त्याचे वडील हे बापूजी शिंदे हे सत्यशोधक समाजाच्या विचार परंपरेचे पुरस्कर्ते होते. त्यामुळे त्याच्या घरात सुरूवातीपासूनच स्त्री पुरुष समानतेचे वातावरण होते. बापूजी शिंदे यांनी आपल्या अपत्यात, मुला-मुलींमध्ये भेद केला नाही. अगदी बापूजी शिंदे यांनी मुलांप्रमाणेच ताराबाईंना घरात

वागणूक दिली होती. ताराबाई लहान असताना त्यांना त्यांच्या घराण्याकडून सत्यशोधक विचार, विज्ञानवाद, तर्कशास्त्रीय दृष्टीकोन, समानतेचे मुल्य, न्यायप्रियता आदि गुणांचा वारसा मिळाला.

ताराबाई शिंदे यांचे औपचारिक शिक्षण न घेता अनौपचारिक पध्दतीने शिक्षण पूर्णतः घरगुती पध्दतीने झाले. शिक्षणाने त्यांचे व्यक्तीमत्व विकसित झाले. त्यांना वाचनाची आवड निर्माण झाली. त्यांनी मराठी, इंग्रजी, उर्दू आणि संस्कृत अशा अनेक भाषा अवगत केल्या.

महात्मा फुले यांच्या पुरोगामी आणि सत्यशोधक समाजाच्या विचारसरणीकडे त्या ओढल्या गेल्या. हे त्यांच्या लिखानातून दिसून येते. त्याकाळी समाजमान्यता नसतानाही ताराबाईंना उत्कृष्टरित्या घोडेस्वारी अवगत होती. त्यांना शेतीकाम आणि कोर्टाच्या कामातही लक्ष घातले. विवाहासाठी इच्छुक नसताना ही वडिलांच्या इच्छेकरीता त्यांनी विवाह केला. त्या एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्पष्टपणे स्वतःचे मत मांडणाऱ्या धैर्य दाखवण्याची व जाब समाजाला विचारणारी धडाडीची स्त्री अशी ओळख होती. बंडखोरी स्त्री म्हणून ताराबाई शिंदे यांना १९ व्या शतकात ओळखले जात होते.

ताराबाई शिंदे या अतिशय बुध्दीमान, बहुश्रुत, वादकुशल, स्त्रियांच्या दुःखाविषयी अत्यंत आस्था आणि कळवळा बाळगणाऱ्या होत्या. ताराबाई शिंदे यांचे मराठीतील सन १८८२ साली लिहिण्यात आलेले स्त्री पुरुष तुलना हा ग्रंथ म्हणजे मराठीतील पहिले स्त्रीवादी पुस्तक मानले जाते. त्यांनी त्या पुस्तकाच्या माध्यमातून प्रस्तापित समाजातील स्त्रियांवरील अन्याय, दुजाभाव, नैतिकतेतील दुहेरी मापदंड आणि पितृसत्ताक व्यवस्था यावर जोरदार टीका केली. “स्त्री व पुरुष दोघेही माणस आहेत, मग स्त्रियांना कमी का लेखले जाते? असा त्यांचा प्रश्न होता. ताराबाई शिंदे यांनी स्त्रीशिक्षण, विधवा पुर्नविवाह, जातीभेद विरोध, स्त्री पुरुष समानता यासाठी त्या सतत कार्यरत राहिल्या. ताराबाई शिंदे या फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाच्या कार्यात भाग घेतला. त्यांनी भारतीय स्त्रीवादाच्या आद्य लेखिका मानल्या जातात. त्यांचे स्त्रीवादी विचार आजही आधुनिक स्त्रीवादी वाचकांसाठी प्रेरणादायी आहेत. सन १९१० मध्ये ताराबाई शिंदे यांचा मृत्यु झाला.

ताराबाई शिंदे यांचे विचार -

१. स्त्री पुरुष तुलना (१८८२)- भारतीय स्त्रीवादाचा पहिला दस्तऐवज -

ताराबाई शिंदे या सत्यशोधक समाजाच्या प्रभावाखाली होत्या. महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे विचार त्यांच्यावर खोल प्रभाव पडला होता. ताराबाई शिंदे यांचा “स्त्री पुरुष तुलना” हा ग्रंथ स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या एका बुध्दीवादी स्त्रीने पुरुष वर्गाबरोबर केलेला संवादच आहे. या ग्रंथातून म्हणजे स्त्री पुरुष समानतेची जोरदार मागणी केली आहे. सदरील पुस्तक भारतातील पहिला स्त्रीवादी लिखाणांपैकी एक मानले जाते. या ग्रंथातील ताराबाई शिंदे यांनी मांडलेले मुद्दे अत्यंत सखोल, धारदार आणि क्रांतिकारी आहेत. या ग्रंथाद्वारे तत्कालीन समाजव्यवस्थेतील स्त्रियांवरील अन्याय, लैंगिक भेदभाव, धार्मिक दुटप्पीपणा आणि पुरुषप्रधान मानसिकतेचा प्रखर समाचार घेतला आहे. हे लेखन स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून तथाकथित सामाजिक व्यवस्थेचे विश्लेषण करते.

२. स्त्री शोषणावर व स्त्रियांच्या नैतिकतेवरील कठोर बंधने झुगारले -

ताराबाई शिंदे यांनी “स्त्री पुरुष तुलना” या ग्रंथामध्ये स्त्री शोषणावर केंद्रीत आहे. ताराबाई शिंदे स्त्री

शोषनाकरीता धर्म जबाबदार आहे. त्यामुळे धर्माला त्यांनी कडवा विरोध केला. कारण पुरुषाचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी धर्म कायम पुढे येतो. तसेच सामान्यांच्या, दीन दुबळ्यांच्या शोषणासाठी धर्मच जबाबदार आहे. त्याप्रमाणेच स्त्रियांच्या शोषणासाठी पुरुष धर्मचा आधार घेतात. आज धर्म कुठे असो अगर नसो. मात्र स्त्रियांच्या बाबतीत मात्र तो उरला आहे. किंबहुना धर्माची रचनाच मुळी पुरुष दृष्टीकोनातून झाल्यामुळे त्यांचा वापरही तसाच होतो. या पुरुष समाजरचनेचा प्रभाव जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर पडला आहे. त्यामुळे स्त्रियांवर अन्यायच होतात. हा ताराबाईचा मुख्य मुद्दा आहे. पुरुषी दृष्टीकोनातून निर्माण झालेल्या समाजरचनेवर धर्मग्रंथावर कठोर हल्ला ताराबाई शिंदे यांच्या लेखनातून केले.

ताराबाई शिंदे यांची दृष्टी अतिशय सुक्ष्म होती. भोवतीच्या जीवनाकडे त्या उलटया डोळ्यांनी पाहतात. समाजातील उच्च वर्णीय असोत की शुद्रवर्णीय असोत, स्त्रियांकडे पाहण्याची समाजाकडे दृष्टी ही सारखीच आहे आणि ती म्हणजे स्त्रियांवर अविश्वास प्रकट करणारी. वर्षानुवर्षे स्त्रियांकडे अविश्वासाने पाहिले जाते. त्या कुटिलतेच्या, पापाच्या खाणी आहेत असे मानले जाते आणि त्यांच्यामुळे पुण्यक्षय होता असाच स्त्रियांबाबतच दृष्टीकोन समाजात विकसित झाला आहे. या दृष्टीकोनाचा अविष्कार धर्म आणि कलांमधूनही झाल्याचा दिसतो, असे ताराबाई शिंदे मानतात. त्यामुळे या पुरुषी मानसिकतेच्या समाजमनातून सातत्याने स्त्रियांना शोषणाला बळी पडत आहेत. म्हणून ताराबाई शिंदे धर्माला विरोध करतात.

३. विधवा स्त्रियांवर अधिकाधिक अन्याय, विधवेच्या पुनर्विवाह बंदीला आव्हान -

पुरुषी समाज रचनेमुळे स्त्रियांवर अन्याय केला जात होताच, परंतु विधवा स्त्रियांना अधिकाधिक मानसिक मनस्तापाला सामारे जावे लागत होते. स्त्रीचा (बायकोचा) मृत्यु झाल्यावर पुरुष (पती) लगेचच पुनर्विवाह करित असे. परंतु पुरुषाच्या मृत्युनंतर मात्र स्त्रियांना पुनर्विवाह करू दिला जात नव्हता. विधवा पुनर्विवाहावर निर्बंध होता. त्याचा परिणाम स्त्रियांच्या वाट्याला प्रचंड हालअपेष्टा स्त्रियांना मिळणारे समाजात रूढीगत गौणत्व, यासर्व वाईट गोष्टींचे मूळ हे स्त्रियांकडे पाहण्याची समाजाची मानसिकता आणि स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना दिलेले श्रेष्ठत्व आदी विषयांवर ताराबाई शिंदे यांनी टिका केली. ताराबाई शिंदे यांनी व्यक्त केलेल्या वास्तववादी मतांमुळे स्त्री-पुरुष समानतेच्या संदर्भात संपूर्ण समाज साकल्याने विचार करू लागला. विधवा पुनर्विवाह प्रथेस बंदी केवळ ब्राम्हण वर्गातच आहे असे नाही, तर इतर सर्वच वर्गातील स्त्रियांवर होतो. स्त्रियांना पती देव मानून त्यांच्या अवगुणावर दुर्लक्ष करून केवळ तो पुरुष आहे म्हणून देव मानून त्यांची पूजा करावी, आदर द्यावा ही समाजाची मानसिकता होती.

विधवांच्या जीवनात पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेतून पदोपदी, दुःख, अपमान आणि अत्याचार अधिक करतो. केवळ त्या स्त्रिया ज्या विधवा आहेत म्हणून त्यांची आवड जोपासायची नाही, त्यांनी रंगीत कपडे घालण्याची, केस मोकळे ठेवण्याची किंवा पुनर्विवाह करण्याची परवानगी नव्हती. ताराबाई शिंदे यांनी पुरुषी वर्चस्वाला साथ घालणाऱ्या धर्म ग्रंथाचा विचार त्यांनी अतिशय परखड भाषेत मांडतात. त्या म्हणतात की, स्त्रिया आणि पुरुष या दोघांमध्ये ही कमी जास्त दोष आहेत परंतु येथे स्त्रियांनाच केवळ दोष देवून चालणार नाही. तथाकथित एक विधवा स्त्रीला गर्भवती झाल्यामुळे शिक्षा देण्यात आली पण त्या घटनेमध्ये सहभागी पुरुष मात्र दोषमुक्त राहिला. हा घटनेच्या पार्श्वभूमीवर शिंदे ची स्त्री पुरुष तुलना हा ग्रंथ लिहिला गेला. या ग्रंथामधून विधवा स्त्रियांवर अधिकाधिक अन्याय, विधवेच्या पुनर्विवाह बंदीला आव्हान दिले.

४. स्त्री शिक्षणाचा आग्रह आणि आत्मनिर्भरतेवर भर -

ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री-शिक्षणाचा आग्रह केला. “स्त्रीया शिकल्या, विचार करू लागल्या तर त्या कोणत्याही अन्यायाचा प्रतिकार करू शकेल. स्त्रियांवरील अन्यायामुळे हे पुरुषी वर्चस्वामध्ये आणि स्त्रियांच्या अज्ञानामध्ये आहे.” कारण स्त्रियांना शतकानुशतकांपासून केवळ डांबून ठेवण्यात आलेले आहे. त्यांना जगाचा कोणताच अनुभव घेवू द्यावयाचा नाही. इतर अधिकाराप्रमाणेच शिक्षणापासून तिला वंचित ठेवण्यात आले. त्यामुळे स्त्रियांमधील अंधश्रद्धा आणि अज्ञान वाढले. तसेच अनेक भूलथापांना स्त्री बळी पडतात. तसेच स्त्रियांचे क्षेत्र “चूल आणि मुल” एवढ्यापुरतेच मर्यादित होत. त्यामुळे तिच्याकडे ज्ञानाची कमतरता हे समाजमन निर्माण झाले होते. तसेच स्त्रियांच्या दुःखाचे, त्यांच्यावरील अन्यायाचे मुळ हे अज्ञानात आहे. स्त्री अज्ञानामुळे पुरुषी अहंकार अधिकच घातक आहे. या पुरुषी अहंकाराचा त्यांच्या वर्तनावर आणि स्त्रीकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनावर काय परिणाम होतो. याची मीमांसा त्यांनी ताराबाई शिंदे यांचे सन १८८२ लिखित “स्त्री-पुरुष तुलना” या ग्रंथात केले. तत्कालीन समाजाचे संदर्भ आणि तत्कालीन स्त्रीचे प्रश्न त्यातून येणे स्वाभाविकच होते. आज बहुपतित्व, बाल-जरठ विवाह, विषम विवाह, बालविवाह, केशवपन इत्यादी समस्या उरलेल्या नाहीत परंतु समाजसुधारकाच्या चळवळीमुळे आणि कायद्यामुळे या समस्या आज उरल्या नसला तरी स्त्रीकडे पाहण्याची दृष्टी मात्र आजही बदललेली नाही ही वस्तुस्थिती आहे. म्हणूनच स्त्रियांना त्यांच्या अधिकाराची जाणीवच शिक्षणाशिवाय होत नाही. म्हणून स्त्री शिक्षणाचा आग्रह ताराबाई शिंदे यांनी केला. शिक्षणामुळे आत्मविश्वास निर्माण होवून त्यांच्या आयुष्याचे निर्णय स्वतः स्त्रिया घेवू शकतात म्हणून ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री शिक्षणाचा आग्रह धरला.

५. स्त्री पुरुष समानतेची ठाम भूमिका -

ताराबाई शिंदे मत मांडतात की, स्त्री आणि पुरुष दोघेही मानव वा माणूसच आहेत त्यांच्या मुलभूत गरजा भावना, बुद्धी आणि आत्मा समान आहे. मग समाज पुरुषांनाच केवळ स्वातंत्र्य देतो आणि स्त्रियांना गुलाम मानतो हा अन्याय आहे. पुरुष आणि स्त्री हे एकमेकांना अपरिहार्य आहेत ही गोष्ट ताराबाई शिंदे आवर्जून मांडतात. तसेच स्त्री आणि पुरुष एकमेकांना पूरक असतील, अपरिहार्य असतील, नैसर्गिक असतील तरीही स्त्रियांवर अन्याय अधिकच होतो. त्याचे मुळच स्त्री अज्ञानात आहे असे ताराबाई शिंदे यांना वाटते. पुरुष स्त्री विरहित राहू शकत नाही तसेच स्त्रियाही पुरुषांशिवाय राहू शकत नाहीत. त्यामुळे त्या एकाच रथाच दोन चाके आहेत. त्यामुळे स्त्री पुरुष समानतेचा विचार धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक आणि वैयक्तिक पातळीवर होणे गरजेचे आहे.

ताराबाई शिंदे म्हणतात की सर्व गुण, अवगुण हे स्त्री पुरुष मानव म्हणून सारखेच आहेत परंतु प्रस्तापित समाज मात्र सर्व दुष्कृत्यांचे मूळ स्त्रियांना पाहिले जाते. जे काही अवगुण स्त्रियांना आहेत ते पुरुषात देखील आहे परंतु स्त्रियांकडे अनेक दुगुण असतात तसेच पुरुषांत लबाडी, चोरी, व्यभिचार, खून, दरोडे, भ्रष्टाचार असे गुण आढळतातच परंतु स्त्रियांना शिक्षणाची दारे बंद केल्याने अनेक प्रकारचे संशय स्त्रियांबाबत समाजात घेतले जातात. शिक्षणाच्या अभावानेच त्यांच्याकडून अविचारी, दुष्कर्त घडतात. मग पुरुषी मात्र ज्ञानी असूनही अनेक अपराधांमध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण हे सर्वअधिक आहे.

ताराबाई शिंदे यांनी स्त्रियांवरील स्वातंत्र्यावर विवाहसंस्था जाती व्यवस्था आणि धर्म व्यवस्थेने जे बंधन घातले आहे. या व्यवस्थेला झुगारून स्वतंत्र विचार मांडतात. ताराबाई शिंदे यांचा “स्त्री पुरुष तुलना” या ग्रंथातून त्यांनी स्त्रियांवरील होणाऱ्या सामाजिक अन्यायाविरुद्धता संताप व्यक्त केला आहे. हा ग्रंथ तत्कालीन काळापुरताच मर्यादित नव्हते तर ती आजही स्त्रीवादी चळवळींना प्रेरणा देणारा ग्रंथ आहे. ताराबाई शिंदे यांचे स्त्री पुरुष समानतेसंबंधी योगदान हे आजही अत्यंत सुसंगत आणि प्रेरणादायी आहे. त्या भारतीय स्त्रीवादाच्या आद्य विचारवंत होत्या. त्यांच्या लेखनातून असे निदर्शनास येते की, त्या लिंगांधारित अन्यायाला केवळ विरोध केला नाही तर त्याच्या मुळाशी जावून सामाजिक आणि मानसिक परिवर्तनाची गरज मांडली. त्यांनी अत्यंत विचारपूर्वक स्त्री पुरुष समानतेचा मुद्दा अधिकच उचलून धरला आणि त्यावर अतिशय स्पष्टपणे निर्भयपणे भाष्य केले आहे. यांनी अतिशय रोखठोक, वास्तवाधिष्ठित व चिकित्सक वृत्ती ने लेखन केले आहे.

स्वयंअध्ययन प्रश्न -

१. ताराबाई शिंदे यांचा जन्म कुठे झाला?
२. ताराबाई शिंदे यांच्यावर कोणाचा प्रभाव दिसून येतो?
३. भारतीय स्त्रीवादाचा पहिला दस्तऐवज कोणता?
४. “स्त्री-पुरुष तुलना” हे ताराबाई शिंदेचा ग्रंथ कोणत्या साली लिहिण्यात आला?
५. सन १८८२ मध्ये “स्त्री पुरुष तुलना” हा ग्रंथ कोणाचा आहे?

२.२.३ क) गेल ऑम्ब्रेट

गेल ऑम्ब्रेट स्वतंत्र भारतातील अत्यंत महत्वाच्या कृतिशील विचारवंत होत्या. वैज्ञानिक दृष्टीकोन, समतेचे तत्वज्ञान, लोकशाही निष्ठा, बुद्धीप्रमाण्यवाद, सामाजिक बांधिलकी आणि परिवर्तत हे डॉ. गेल ऑम्ब्रेट यांच्या साहित्याचे आणि विचार व्यवहारमुल्यांचे केंद्र राहिले आहे. डॉ. गेल ऑम्ब्रेट यांनी ज्ञानाच्या साचलेपणाची कोंडी फोडण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांच्या समृद्ध लिखानातून बुद्ध, मार्क्स, फुले, आंबेडकर त्यांच्या तत्वज्ञानाची पार्श्वभूमी दिसून येते. स्वतंत्र भारतातील स्त्रियांच्या चळवळी, दलित आणि कष्टकरी चळवळींमधील त्यांचा सहभाग आणि त्यांची सैध्दांतिक मांडणी दिसून येते.

जीवन चरित्र -

गेल ऑम्ब्रेट या अमेरिकन वंशाच्या भारतीय समाजशास्त्रज्ञ व इतिहासकार होत्या. त्या महात्मा फुले, आंबेडकर वाद आणि मार्क्सवाद या डाव्या पुरोगामी चळवळीच्या अभ्यासक होत्या. त्यांचे ब्राम्हणेत्तर चळवळीच्या सामाजिक सांस्कृतिक उठावाचे व्यासंगी संशोधन प्रसिध्द आहे.

गेल ऑम्ब्रेट यांचा जन्म २ ऑगस्ट १९४१ मध्ये मिनिआ पोलिस, मिनेसोटा, अमेरिका येथे झाला. यांनी अमेरिकेतील Carlton college येथून शिक्षण घेवून नंतर त्यांनी युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया, बर्केले (Berkeley) येथील “The Non-Brohmin Movement in Western India” (द नॉन ब्राम्हणी मुव्हमेंट इन वेस्टर्न इंडिया) या विषयावर पीएच.डी (Ph.D. 1973) केली. जो विषय हा फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या चळवळीवर आधारित होता.

सन १९६३ साली गेल ऑम्बहेट प्रथमच भारतात फुलब्राइट स्कॉलर म्हणून आल्या. महाराष्ट्रातील सततच्या भेटी आणि अभ्यासानिमित्त भारताशी त्यांचा घनिष्ठ संबंध निर्माण झाला. पुढे १९७६ मध्ये डॉ. भारत पाटणकर यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला आणि पुढे अमेरिकन नागरिकत्व सोडून सन १९८३ मध्ये त्यांनी भारतीय नागरिकत्व स्विकारले.

गेल ऑम्बहेट यांनी पंचवीस पेक्षाही अधिक पुस्तके आणि अनेक शोधनिबंध लिहिले. त्यांच्या लिखाणामध्ये जातीव्यवस्था, स्त्रीवाद, बौद्ध धर्म, शोषितांची चळवळ, ग्रामीण समस्या व पर्यावरण अशा विविध विषयांचा समावेश होता. त्यांची महत्वाची प्रमुख पुस्तकाचा खालीलप्रमाणे उल्लेख करता येईल.

1. Cultural Revolt in a Colonial Society (1976).
2. We shall smash This Prison: Indian women in struggle (1980).
3. Dalits and the Democratic Revolution (1994).
4. Buddhism in India: Challenging Brahmanism and caste (2003)
5. Seeking Begumpura: The social vision of anti- caste Intellectuals (2009)

गेल ऑम्बहेट मुळच्या अमेरिकन असल्या तरी नंतर त्यांनी भारतीय नागरिकत्व सन १९८३ मध्ये स्विकारल्या. १९६३ मध्ये गेल ऑम्बहेट या मुळातच पदव्युत्तर अध्ययनाकरीता शिष्यवृत्ती योजनेत भारतात आल्या शिक्षण संशोधनासाठी आलेल्या ऑम्बहेट या श्रमिक मुक्ती दल, स्त्री मुक्त संघर्ष समितीच्या कार्यकर्त्या झाल्या त्यांनी भारतातील दलित, ओबीसी, शेतकरी, आदिवासी आणि महिला चळवळीमध्ये त्यांनी भाग घेतला. त्यांना दलित स्त्रीवादाच्या अग्रगण्य प्रवक्त्या म्हणून ओळखल्या गेल्या अशा एका विदुषींनी सन २०२१ मध्ये महाराष्ट्रातील सांगली जिल्हयातील कासेगाव या गावात अखेरचा श्वास घेतला.

गेल ऑम्बहेट यांचे विचार –

१९६० नंतरचे दशक जगभर चळवळीचे दशक ठरले. अमेरिकेतील ब्लॅक पॅथर, युद्धविरोध, नागरी हक्कांच्या चळवळींप्रमाणेच विविध चळवळी सर्वत्र सुरू होत्या. अमेरिकन असो, चीन असो वा भारत असो सर्वत्रच तरुण रस्त्यावर उतरले होते. याकाळात साहित्य, कला, सिनेमा सगळ्याच क्षेत्रात समांतर प्रवाह दिसून येतात. भारतातील इतर समाजसुधारकांप्रमाणेच गेल ऑम्बहेट यांनीदेखील ग्रामीण भागात महिलांचे संघटन, स्वयंसहाय्यता गट आणि शिक्षणाबद्दल कार्य केले. तसेच अनेक आंतरराष्ट्रीय मंचावर भारतातील स्त्रियांच्या आणि दलितांच्या प्रश्नावर तर्कशुद्ध आणि संवेदनशील मांडणी केली. त्या भारतीय चळवळीमध्ये तथा कथित वंचित, शोषित आणि उपेक्षित घटकांच्या सशक्तीकरणासाठी त्यांनी आयुष्याचा बरेचसे वर्षे कार्य केले. गेल ऑम्बहेट यांचे स्त्री-पुरुष समानतेकरीता बहुमुल्य योगदान दिले यामध्ये-

१. गेल ऑम्बहेट यांनी स्त्री पुरुष समानतेसंदर्भातील योगदान हे भारतीय स्त्रीवादी विचारसरणीच्या संदर्भात अत्यंत सखोल, वास्तववादी आणि क्रांतीकारी मानले. त्यांनी केवळ लिंगभेदाचा विचार न करता जात, वर्ग आणि लिंग या त्रिसुत्रीने भारतीय स्त्रीवादाचे एकीकडे विचारवंतांनी आव्हान दिले तर दुसरीकडे डॉ. गेल ऑम्बहेट यांनी इतिहासातून वेध घेत वर्तमानाला पूरक अशा नव्या युगाची ज्ञाननिर्मिती केली. एकीकडे

जागतिकीकरणात विचारसरणी नष्ट झाल्या अशा चर्चा विद्वान करीत असतात, तर दुसरीकडे गेल ऑम्बहेट यांनी जागतिकीकरणात सामाजिक परिवर्तनवादी विचारसरणी जपली. तसेच गेल ऑम्बहेट यांनी सुरूवातीपासूनच बदलत्या “ग्लोबल व्हिलेज” च्या काळात दलित शोषित जीवनाची आणि पुरुषसत्ताक जीवनव्यवस्थेची परिमाणे कशी बदलत आहेत हे त्यांनी आपल्या साहित्यातून अधोरेखित केले.

२. डॉ. गेल ऑम्बहेट यांनी सामाजिक संशोधन पध्दतीने समाजाचा सखोल अभ्यास केला असून सुयोग्य संदर्भ जोडून योग्य तो अर्थ लावून निष्कर्ष काढलेले आहे. त्याचे संशोधन सहभागी संशोधनावर आधारीत होते. या संशोधन पध्दतीमुळे “दलित चळवळ आणि दलित जीवनानुभव” यांचा त्या भागच होवून गेल्या. गेल ऑम्बहेट यांनी शोषण व्यवस्थेविरोधी समाजाला विद्रोहासाठी सिध्द करणे ही विचारवंतांची जबाबदारी आणि वृत्तीशील भूमिका त्यांनी स्पष्टपणे घेतली.
३. गेल ऑम्बहेट यांनी सन १९८० मध्ये भारत पाटणकर यांच्या समवेत श्रमिक मुक्ती दलाची स्थापना केली. या संघटनेच्या मार्फत त्यांनी दलित, शेतकरी, महिलांचे प्रश्न, वनहक्क, भूसंपादन थोडक्यात पर्यावरण याआधारीत लढे दिले. त्यांनी ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी, आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या पत्नीसोबत काम केले. त्यांनी परित्यक्त्या स्त्रिया, स्वयंसेवी संस्था, स्त्री आरोग्य, शिक्षण याविषयांवर देखील काम केले.
४. गेल ऑम्बहेट या परदेशी संस्कृती आणि जीवनपध्दती अंगवळणी पडलेली असली तरी परित्यक्ता स्त्रियांचा लढा उभारताना क्रांतीविरांगना इंदुताई पाटणकर यांच्यासोबत त्यांनी गाव न गाव पिंजून काढले आहे. मराठी भाषा त्यांनी अवगत केली. स्त्री मुक्तीची बांधणी सुरू असताना गेल ऑम्बहेट देखील पाटणकर यांच्या सोबत होत्या. स्त्री पुरुष मेळाव्यात भाषण गेल ऑम्बहेट मराठीत बोलत असत. त्यावेळी उपस्थित जनता आश्चर्य होत होती. गेल ऑम्बहेट यांचे “इकॉनॉमिक पोलिटिकल” विकली मधील यांचे काही लेख “तात्पर्य” या मासिकांत आले होते. या लिखाणात गेल ऑम्बहेट यांनी पारंपारिक मार्क्सवादाच्या मर्यादा ओलांडत होत्या. भारतातील परिवर्तनवादी चळवळींनी जातीसंस्थेचा विचार करायलाच हवा असा त्यांचा आग्रह होता. कारण जातीसंस्थेमुळे शोषणाचे स्तर ओळखणे अवघड होते या शोषणात स्त्रियांच्या शोषणाचा समावेश आहे. ही गुंतागुंत समजून घ्यायला हवी अशी त्यांची मांडणी होती.
५. महाराष्ट्रातील परित्यक्ता चळवळीत अहमदनगर, सांगली आणि धुळे या जिल्हयातील काम प्रमुख मानले जाते. समता आंदोलन म्हणजे स्त्री मुक्ती संघर्ष चळवळीच्या इंदुताई पाटणकर, गेल ऑम्बहेट ‘परिव्यक्त्या’ स्त्रियांचा विचार नागरिक म्हणून व्हावा यासाठी आग्रही होतो. हा त्यांच्या विचार व चळवळीतील समान धागा होता. त्यामुळेच परित्यक्तांसाठी स्वतंत्र रेशन कार्ड, पालकत्वाचा समान अधिकार, सांपत्तिक अधिकाराच्या मागण्या त्यांनी त्या चळवळीतून केल्या. या मागण्यांकरीता ५ मे, १९९० रोजी समता आंदोलनाने अहमदनगर जिल्हाधिकारी कार्यालयावर परित्यक्त्यांचा मोर्चा काढला होता. या मोर्चासाठी गेल ऑम्बहेट उपस्थित होत्या. गेल ऑम्बहेट या स्त्रीवादी नेत्या विचारवंत आणि कार्यकर्त्या म्हणून कार्यरत होत्या.
६. गेल ऑम्बहेट यांचे स्त्री पुरुष समानतेसंबंधी त्यांचे विचार पारंपारिक स्त्रीवाद्यापेक्षा काही प्रमाणात वेगळे आणि अधिक सखोल सामाजिक आणि आर्थिक विश्लेषणावर आधारीत होता. गेल ऑम्बहेट यांनी स्त्री

पुरुष भेदभाव फक्त जैविक नाही तर सामाजिक संरचना, आर्थिक देवाणघेवाण आणि संस्कृतीशी निगडित आहे असे मत मांडले. तसेच समाजातील “लिंगभाव भूमिका” (Gender Roles) यामुळे स्त्रीत्व व पुरुषत्व निर्माण होते. त्या भूमिकेतूनच स्त्रीला भावनिक, सौम्य, मातृत्व करणारी आणि पुरुषाला ताकदवाद, कर्ता, निर्णायक म्हणून ठरवले जाते. थोडक्यात हा फरक नैसर्गिक नसून सामाजिक पातळीवर निर्माण झालेला आहे. म्हणून गेल ऑम्बहेट असे विचार मांडतात की, स्त्री पुरुष हा भेदभाव दूर करून, स्त्री पुरुष दोघांना स्वतंत्र लैंगिक व सामाजिक ओळख देणे आवश्यक असून, सामाजिक रचना अशी असावी की, व्यक्तीचे मुल्य त्यांच्या लैंगिकतेवर आधारित नसते. गेल ऑम्बहेट यांच्या लिखानातून स्त्रियांना पुरुषप्रधान समाज देवाणघेवाणाच्या वस्तुप्रमाणे पाहतो म्हणजे विवाह, कौटुंबिक रचना आणि नातेसंबंधामध्ये स्त्रियांना वस्तुसारखे वागवले जाते. पुरुष स्त्रियांवर आई, पती आणि मुलगी यांच्यावर हक्क सांगत असतो.

७. समाजात स्त्री पुरुष समानता प्रस्तापित करण्यासाठी, स्त्रियांना समान निर्णयक्षमता, मालकी हक्क आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. गेल ऑम्बहेट यांनी स्त्री पुरुष समानता ही फक्त राजकीय आणि आर्थिक स्तरावर न पाहता, लैंगिकतेच्या अधिकाराशी जोडली पाहिजे असे ठाम मत मांडले. स्त्री आणि पुरुष दोघांना आपल्या लैंगिकतेचा स्वायत्त वापर करण्याचा हक्क असला पाहिजे. लैंगिक स्वातंत्र्य हे स्त्री पुरुषांना समान असले पाहिजे. गेल ऑम्बहेट यांनी काही पारंपारिक स्त्रीवादी दृष्टीकोनांवर टीका केली. विशेषतः त्यांनी स्त्रियांवर हक्क सांगणार्या पण स्त्रीच्या लैंगिक इच्छेला दुय्यम मानण्याचा विचारप्रवाहांविरोधात भूमिका घेतली.
८. गेल ऑम्बहेट यांनी सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, पंडिता रमाबाई, फातिमा शेख अशा स्त्री समाजसुधारकांचे कार्य उजेडात आणले. तसेच भारतीय स्त्रियांवरील अन्यायाचा एक मोठा भाग धार्मिक रूढी, जातीव्यवस्था आणि पितृसत्ताक मुल्यव्यवस्थेतून उगम पावतात असे मत मांडले. भारतीय पितृसत्ताक समाजव्यवस्था ही स्त्रियांना आर्थिक, सामाजिक, मानसिक आणि लैंगिक पातळीवर गुलाम बनवतात. भारतातील जातीव्यवस्थेने तर स्त्रीशोषणास अधिक खतपाणी घातले आहे. त्यांनी ब्राम्हणवाद आणि वर्णव्यवस्थेला स्त्रीविरोधी शक्ती म्हणून ओळखले जातात.
९. स्त्री पुरुष समानतेकरीता शैक्षणिक, सामाजिक जागृती आणि आर्थिक स्वावलंबन यावर त्यांनी भर दिला. गेल ऑम्बहेट यांनी शेतकरी महिला व पर्यावरण चळवळी या प्रश्नाकडेही योगदान दिले. त्यांचा स्त्रीवाद हा केवळ शहरी उच्चभू चळवळीत अडकलेला नव्हता तर जमिनीत शेतात आणि गावात वास्तव करणाऱ्या स्त्रियांशी जोडलेला होता. त्यांनी त्यांच्या लेखन कौशल्यातून तर स्त्री प्रश्नांना वाचा फोडलीच पण प्रत्यक्ष समाजाच्या तळागळात जावून स्त्रियांशी संपर्क साधला आणि काम केले. त्यांनी भारत पाटणकर यांच्यासोबत शेतकरी महिला संघटना, श्रमिक मुक्ती दल इत्यादी चळवळीमध्ये सहभागी होत्या. तसेच गेल ऑम्बहेट म्हणतात की, स्त्री पुरुष समतेसाठी केवळ कायदे करून पुरेसे नाहीत तर समाजाची मानसिकता, संस्कृती आणि समाजरचना बदलावी लागेल तर पुढे त्या असे म्हणतात की, “स्त्रीवादाचा भारतीय संदर्भ हा केवळ पुरुषविरोधी असू शकत नाही, तो जातीविरोधी, वर्णविरोधी आणि सर्व प्रकारच्या भेदभावाविरोधी असावा लागतो.”

गेल ऑम्बहेट यांचे योगदान केवळ वैचारिक नव्हते तर ते कृतीशील, सर्वसमावेशक आणि परिवर्तनवादी होते.

२.३ स्वयंअध्ययनाचे प्रश्न -

१. गेल ऑम्बहेट या मुळच्या कोणत्या वंशाचे होत्या?
२. गेल ऑम्बहेट यांच्या पीएच.डी चा विषय काय होता?
३. गेल ऑम्बहेट यांनी सामाजिक संशोधनात कोणती संशोधन पध्दती वापरली?
४. गेल ऑम्बहेट यांनी भारतीय नागरिकत्व कधीपासून स्विकारली?

२.३ सारांश

‘लिंगभाव समानतेसाठी स्त्रीवादी महिलांचे योगदान’ या दुसऱ्या प्रकरणात सावित्रीबाई फुले याचा उपविभागात- त्यांच्या जीवनचरित्र सांगत असताना त्यांचा जन्म सातारा जिल्हयातील नायगाव येथे झाला. त्यांनी महात्मा फुले यांच्या समवेत सत्यशोधन समाजामार्फत समाज उध्दाराचे कार्य केले. १८४८ मध्ये सावित्रीबाई फुले आणि महात्मा फुले यांनी स्त्रियांसाठी पहिली शाळा काढून महाराष्ट्रात स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे खुली केली. त्यांनी महिलांकरीता विधवांच्या नुसती चर्चा न करता आधारगृहे सुरू केली. फुले दांपत्याने संततीला दत्तक घेतले यांनी शैक्षणिक, सामाजिक कार्य केले. त्यांच्या योगदानातून पितृसत्ताक समाजव्यवस्थला आव्हान दिले, त्यांनी त्यांच्या कार्यातून सतीप्रथा, बालविवाह, केशपवन आणि विधवा छळाविरूद्ध लढा, विधवा पुनर्विवाहाचा सावित्रीबाई फुले यांनी पुरस्कार केला.

या घटकातील दुसऱ्या उपविभागामध्ये ताराबाई शिंदे यांचे १८८२ साली प्रसिध्द झालेल्या ‘स्त्री पुरुष तुलना’ हे भारतातील सर्वात जुन्या स्त्रीवादी ग्रंथांपैकी एक आहेत. यांच्या स्त्रीवादी योगदानामध्ये त्यांनी स्त्रीशोषणावर व स्त्रियांच्या नैतिकतेवरील कठोर बंधन, विधवा पुनर्विवाहाच्या बंदीला आव्हान दिले, त्यांनी त्यांच्या स्त्रीशिक्षणाचा आग्रह आणि आत्मनिर्भरतेवर भर दिला, स्त्री पुरुष समानतेची ठाम भूमिका घेतली. या घटकाच्या तिसऱ्या उपविभागात गेल ऑम्बहेट या स्वतंत्र भारतातील अत्यंत महत्वाच्या कृतीशील विचारवंत होत्या. त्यामुळच्या अमेरिकन वंशाच्या असल्यातरी सन १९८३ मध्ये त्यांनी भारतीय नागरिकत्व स्विकारले. त्यांनी २५ पेक्षा अधिक पुस्तके लिहिली. त्यांच्या लिखानात जातीव्यवस्था, स्त्रीवाद, बौद्धधर्म, शोषितांची चळवळ, ग्रामीण महिलांचे प्रश्न, पर्यावरण चळवळ अशा विषयावर भाष्य केले. तसेच त्यांचे योगदान केवळ वैचारिक नव्हते तर कृतीशील सर्वसमावेशक आणि परिवर्तनवादी होते. यांचे विचार. पारंपारिक स्त्रीवादापेक्षा वेगळे होते.

२.४ पारिभाषिक संज्ञा-

शब्दार्थ -

१. लिंगभाव - सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या तयार झालेले स्त्री आणि पुरुष यांच्या भूमिका, अपेक्षा आणि वागणूक होय.

२. **समानता** – समाजातील सर्व लोकांना समान संधी आणि वागणूक मिळणे तसेच कोणताही प्रकारचा भेदभाव न करणे
३. **स्त्रीवाद** – स्त्रीवाद म्हणजे सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक समानता मिळविण्यासाठी स्त्रिया आणि पुरुषांमध्ये समानता असावी, यासाठी असलेली चळवळ किंवा विचारसरणी होय
४. **आत्मनिर्भरता** – आत्मनिर्भरता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने, समाजाने किंवा देशाने आपल्या गरजा स्वतःपूर्ण करण्याची क्षमता निर्माण करणे.
५. **वंचितता** – एखाद्या व्यक्तीला किंवा गटाला हक्काची गोष्ट मिळू न शकणे किंवा एखाद्या व्यक्तीला शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक सन्मान, आर्थिक संधी अशा मूलभूत गोष्टींची पूर्तता होत नाही तेव्हा ती स्थिती वंचितता होय.

२.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे –

२.२.१ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे –

१. ३ जानेवारी १८३१
२. १ जानेवारी १८४८
३. सावित्रीबाई फुले
४. काव्यफुले
५. १८५२

२.२.२ स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे –

१. बुलढाणा
२. महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले
३. “स्त्री पुरुष तुलना”
४. १८८२
५. ताराबाई शिंदे

२.२.३ स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे –

१. अमेरिकन वंश
२. The Non-Brahmin Movement in Western India.
३. सहभागी संशोधन
४. १९८३

२.६ सरावासाठीचे प्रश्न -

१. सावित्रीबाई फुले यांच्या लिंगभाव समानतेसाठी योगदान स्पष्ट करा.
२. ताराबाई शिंदे यांच्या “स्त्री पुरुष” समानतेकरीता योगदान विशद करा.
३. गेल ऑम्बहेट यांचे लिंगभाव समानतेसाठीचे योगदान स्पष्ट करा.

२.७ अधिक वाचनासाठीचे पुस्तक -

१. झोडगे फुलवंता, साध्वी सावित्रीबाई फुले, चिना पब्लिशर्स, मार्च २०२४
२. गुप्ता रीता राममुती, अनुवाद - चित्रे प्राजक्ता, सावित्रीबाई फुले जीवन आणि वारसा, मधुश्री पब्लिकेशन, २०२४
३. डॉ. सौ. पाटील पद्मजा आणि डॉ. सौ. जाधव शोभना, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, मार्च २००७
४. शिंदे ताराबाई संपादक - डॉ. कोत्तापल्ले नागनाथ, स्त्री पुरुष तुलना, कैलाश प्रकाशन, १९९०
५. भालेराव इंद्रजित, महाराष्ट्र शिल्पकार ताराबाई शिंदे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २६ मार्च २००३
६. प्रा. पाटील एन.डी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, मार्च २०२०
७. संपादक, प्रा. कांबळे संजयकुमार, डॉ. गेल ऑम्बहेट समजून घेतना, डायमंड पब्लिकेशनस
८. अनुवाद मुजूमदार प्रमोद, गेल ऑम्बहेट - हयो तुरूंग फोडायचा हाय गं. मधुश्री पब्लिकेशन २०२२

घटक - ३
महिलांवरील हिंसाचाराचे प्रकार
(Types of Violence against Women)

घटक संरचना

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ विषय विवेचन

३.२.१. मानवी दुर्व्यापार - कारणे आणि उपाय योजना (Human Trafficking : Causes of Remedies)

३.२.२. बलात्कार - कारणे आणि उपाय योजना (Rape- Causes & Remedier)

३.२.३. हुंडाबळी - कारणे आणि उपाय योजना (Dowry Death- Causes and Remedies)

३.३ सारांश

३.४ पारिभाषिक संज्ञा

३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.६ सरावासाठी प्रश्न

३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

३.०. उद्दिष्टे (Objectives) :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास-

१. मानवी दुर्व्यापार किंवा दुर्व्यापाराची तस्करा अर्थ महिला तस्करा कारणे व उपाययोजना स्पष्ट होईल.
२. बलात्काराचा अर्थ कारणे व उपाययोजना माहिती प्राप्त होईल.
३. हुंडाबळीची कारणे व उपाययोजनांची माहिती प्राप्त होईल.

३.१. प्रस्तावना

व्यक्ती म्हणून जगताना दुर्बलांचा वाट्याला नेहमीच मानभंग येतात, पिळवणूक होते. त्याची ती व्यक्ती बाई असेल तर तिच्या वाट्याला दुहेरी जाच, बाई म्हणूनही आणि दुर्बल म्हणूनही, 'बाई' म्हणून समाज तिच्याकडून अवाजवी अपेक्षा करतो, तिला गृहीत धरतो आणि तिच्या मर्यादा स्पष्ट करणारं एक रिंगणही तिला आखून देतो. त्याचबरोबर पुरुषसत्ताक पद्धतीमध्ये सर्व सत्ता पुरुषांच्या ताब्यात असताना आणि आचारसंहिता व विधीनिषेध ठरवण्याचे कामही त्यांच्याच हातात असताना पुरुषाकडून स्त्रीला न्याय मिळेल ही अपेक्षाच व्यर्थ ठरते. स्त्रीवर समाजाकडून अनेक बंधने आली आणि नुसती बंधनच नव्हे तर मन मानेल तेव्हा तिच्यावर अत्याचार करण्याचा हा काही पुरुषाला प्राप्त झाला.

पण बदलत्या परिस्थितीने कालौघात विविध कारणाने समाजातल्या मूल्यात बदल होत गेले. सूत्रे, महाकाव्य व प्रारंभिक आणि स्मृती काळात धार्मिक कर्मकांडांना महत्त्व येत गेले. आर्य हे अनार्य स्त्रियांशी विवाह करीत. पण त्यांना वैदिक मंत्रोच्चार नीट जमत नसत. म्हणून सरसकट सर्व स्त्रियांना धार्मिक हक्क नाकारले गेले. पुरुषांचे वाढते महत्त्व व जातीव्यवस्थेचे प्राबल्यामुळे जातीतीलच पुरुष हवा याचे काटेकोर निर्बंध घातले गेले. कुलवान व अर्थसंपन्न नवरा मिळावा म्हणून अशा पुरुषाला वरदक्षिणा म्हणजे हुंडा देण्याची प्रथा निर्माण झाली. शिक्षणाअभावी स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, ज्ञानाचा, प्रगल्भतेचा विकास खुंटला व मानसिकदृष्ट्या तिचे परावलंबन वाढले, तिला पुरुषाधीन ठेवले. मुलगाच हवा यासाठी बहुपत्नीकत्वाची प्रथा बळावत जाऊ लागली. त्याला विरोध केला तर त्यांच्या वाट्याला परित्यक्ततेचे जीवन येऊ लागले. धर्माच्या नावाखाली देवदासी सारख्या पद्धतीमुळे स्त्रियांना वेश्या व्यवसायास प्रवृत्त करण्यात येऊ लागले. स्त्री ही पुरुषाची अधिक अधिक मालमत्ता बनली. स्त्रीवर बलात्कार झाला तर तिला तिच्या घरचे व धर्माचे दरवाजे बंद होत.

आज २१ व्या शतकात ही बहुसंख्य पुरुषांची मानसिकता हीच आहे हे अनेक बाबींवरून दिसते. आजची स्त्रीही अवहेलना, छेडछाड, हुंडाबळी, बलात्कार, अपहरण, स्त्रियांचा होणारा दुर्व्यापार, यासारख्या असंख्य घटनांना बळी पडली जात असल्याचे वास्तव समाजात दिसून येते. प्रस्तुत घटकांमध्ये आपणास स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारांपैकी मानवी दुर्व्यापार, बलात्कार, हुंडाबळी या समस्यांचा आढावा घ्यावयाचा आहे.

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ मानवी दुर्व्यापार : कारणे आणि उपाययोजना

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी तस्करी किंवा दुर्व्यापार हा विषय प्राचीन काळापासूनच कुपरिचित राहिला आहे. विकसित, विकसनशील आणि आखाती देशांमध्ये याचे प्रमाण कमी- अधिक दिसून येते. सामान्यपणे आर्थिकदृष्ट्या गरीब असलेल्या देशांमध्ये मानवी आयात करून त्या व्यक्तींकडून हवे ते काम करून घेतले जाते. थोडक्यात हे घटक मानवी दुर्व्यापारास बळी ठरत असल्याचे दिसून येते.

प्राचीन ग्रीक समाजात गुलामगिरीची प्रथा ही समाजमान्य होती. मानवी गुलामांचा जनावरांप्रमाणेच बाजार भरविला जात होता आणि त्यामधून मानवी गुलामांची खरेदी विक्री केली जाई. या मानवी गुलामांवर त्यांना खरेदी करणाऱ्या मालकाचे संपूर्ण नियंत्रण असते. मालक वर्ग गुलामांना जनावरांप्रमाणेच राबवून घेई व त्यांना जनावरांप्रमाणेच वागणूक देई. गुलामांना कोणतेही हक्क नव्हते, मालक आपल्या मर्जीनुसार गुलामांना हवे तेवढे दिवस स्वतःजवळ ठेवून घेत व नको असेल तेव्हा त्यांना दुसऱ्या मालकास विकून टाके. इस्लामी राजकर्ते ही आपल्या पदरी गुलाम बाळगत तसेच हे राज्यकर्ते आपल्या गुलामांना इतरांना (सेनापती, सरदार इतर राजे) भेट म्हणूनही देत असत. वसाहतवादाच्या काळात युरोपियन राष्ट्रे (इंग्लंड, फ्रान्स, पोर्तुगाल, डेन्मार इत्यादी) आपल्या वसाहतीतील व्यक्तींना गुलाम म्हणून खरेदी करत व आपल्या देशातील किंवा इतर वसाहतीतील उद्योगधंद्यात चहा कॉफीच्या व निळीच्या मळ्यात मजूर म्हणून कामास जुंपत. २० व्या शतकापासून मानवी हक्काची जाणीव जागृती होऊन दुसऱ्या महायुद्धानंतर बहुतेक सर्वच राष्ट्रांनी गुलामगिरीची प्रथा व मानवाची खरेदी-विक्री म्हणजे मानवाचा व्यापार वा तस्करी करण्यास कायद्याने बंदी घातली आहे. त्यामुळे मानवाचा व्यापार करणे हे कृत्य आज गुन्हेगारी कृत्य ठरले असून त्या कृत्यास बेकायदेशीर कृत्य मानले जाऊ लागले. असे असले तरी जगात सर्वत्र कमी अधिक प्रमाणात मानवी तस्करी होत असल्याचे दिसून येते.

- **मानवी तस्करीचा अर्थ**

मानवी दुर्व्यापार या मराठी संज्ञा करिता इंग्रजीत “Human Trafficking” ही संज्ञा वापरली जाते. ज्याचा अर्थ ‘मानवाचा चोरटा व्यापार’ असा होतो. केंब्रिज डिक्शनरी नुसार मानवाचा दुर्व्यापार म्हणजे लोकांची खरेदी विक्री करण्याचा किंवा त्यांना देहाविक्री सारखे काम बळजबरीने करावयास लावून त्यातून पैसा कमावण्याचा गुन्हा होय.

- **मानवी तस्करीची व्याख्या**

१. **संयुक्त राष्ट्र संघ :**

एखाद्या व्यक्तीला बलप्रयोग करून, भीती दाखवून, धोक्याने किंवा हिंसक पद्धतीने तस्करी किंवा बंधक बनवून ठेवण्यास मानवी तस्करी म्हटले जाते.

२. **विकिपीडिया वेबसाईट :**

बळजबरीचे श्रम लैंगिक गुलामगिरी किंवा व्यापाऱ्यांचा वा इतरांचा व्यापारविषयक लैंगिक फायदा यासारख्या हेतूने मानवाचा व्यापार म्हणजे मानवी दुर्व्यापार होय.

३. **नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो :**

मानवी दुर्व्यापार हा गुन्हांचा समूह असून त्यामध्ये वित्तीय लाभासाठी होणारे पुरुष स्त्रिया व बालके यांचे शोषण अंतर्भूत असून ते शोषण मूलभूत मानवी हक्कांचे उल्लंघन करते.

थोडक्यात मानवी दुर्व्यापारामध्ये पीडित व्यक्तीकडून देहव्यापार घरगुती काम, गुलामी, त्याच्या मनाविरुद्धचे काम करून घेतले जाते. मानवी दुर्व्यापार वा तस्करी करिता अनेक व्यक्तींचा सहभाग असतो. यामध्ये मानवाच्या खरेदी विक्रीसाठी व्यक्तींचा पुरवठा करणारे (Supplier), खरेदी विक्रीच्या व्यवहारात मध्यस्थी करणारे दलाल (Agents), तसेच व्यक्तींची खरेदी करणारे (Buyers), पुढे खरेदी केलेल्या व्यक्तीच्या सेवेचा उपभोग घेणारे

ग्राहक (Consumers) यासारख्या अनेक प्रमुख घटक मानवी दुर्व्यापारात कार्यरत/सक्रिय असतात. मानवी दुर्व्यापार्याचे बळी सर्वसाधारणपणे कोणत्याही देशातील, कोणत्याही वंशाचे, धर्माचे, जातीचे कोणत्याही वयोगटातील स्त्री पुरुष व बालके, वृद्ध असू शकतात. मानवी तस्करी मध्ये बळी पडलेल्या वृद्धांपेक्षा तरुण व बालके तर पुरुषांपेक्षा स्त्रिया अधिक असल्याचे आढळते. या महिला श्रम आणि व्यावसायिक तस्करीपेक्षा लैंगिक संबंधासाठीच्या बळी ठरत असल्याचे दिसून येते. संयुक्त राष्ट्रांच्या औषध आणि गुन्हेगारी कार्यालयाने (पीडीएफ १८ एम बी) २०२१ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या अहवालानुसार जागतिक स्तरावर आढळलेल्या प्रत्येक दहा तस्करी मधील बळीमागे पाच प्रौढ महिला आणि दोन मुली असल्याचे दिसून येते.

मानवी तस्करी ही भारतात नवीन नाही. गरीब, अनाथ, निराधार कुटुंबातील मुलींची तस्करी ही चिंतेची बाब बनत चालली आहे. महिलांचे बेपत्ता होण्याचे प्रमाण वाढले आहे. या बेपत्ता मुलींना व महिलांना वेश्याव्यवसायात ढकलण्यात येत असल्याचे धक्कादायक वास्तव आहे.

भारतीय जनगणना २०११ नुसार भारतात मानवी तस्करीची अनेक प्रकरणे नोंदवली गेली आहेत. २०१८ ते २०२२ दरम्यान १०,६५९ प्रकरणे नोंदवली गेली, पण केवळ १,०३१ प्रकरणांमध्ये शिक्षा झाली आहे. तर 'नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो' च्या अहवालानुसार २०१७ ते २०१९ या तीन वर्षांच्या कालखंडामध्ये अनुक्रमे २ हजार ८५६, २ हजार २७८, २ हजार २६० असे गुन्हे देशभरात नोंदविण्यात आले. तर महाराष्ट्र मानवी तस्करीच्या संदर्भात सर्वाधिक गुन्हे घडलेले आहेत. २०१७ मध्ये ३१०, २०१८ मध्ये ३११ तर २०१९ मध्ये २८२ मानवी तस्करीबाबत गुन्हे घडल्याचे दिसून येते.

● मानवी तस्करी विषयी संबंधित संयुक्त राष्ट्रांचे तथ्य -

१. मानवी दुर्व्यापारास मानवी तस्करीचा शिकार झालेल्या लोकांमध्ये ५१% महिला २८% व मुले आणि २१% पुरुषांचा समावेश आहे.
२. देहव्यापार व्यवसायात ७२% शोषित महिला आढळतात.
३. दरवर्षी तस्करी होणाऱ्या महिला आणि मुलींची संख्या ७००००० ते चार दशलक्ष पर्यंत आहे.
४. मानवी दुर्व्यापाराचे व्यवहार हे गुप्तपणे होतात.
५. मानवी तस्करी बाबत तस्कर सार्वजनिक नोंदी ठेवत नाही.
६. भीती, कलंक किंवा संसाधनांच्या कमतरतेमुळे अनेक बळी गेलेल्या स्त्रिया कधीही त्यांच्या शोषणाची तक्रार करत नाहीत.

● महिला तस्करीची / दुर्व्यापाराची कारणे.

१. लिंग आधारित भेदभाव

भारतात महिलांच्या तस्करीचे एक प्रमुख कारण म्हणजे लिंग आधारित भेदभाव होय. भारतात सांस्कृतिक रूढी मुलींपेक्षा मुलांना जास्त प्रमाणात प्राधान्य दिले जाते. कुटुंबाचा वारस, वंशाचा दिवा इत्यादी वाहक म्हणून मुलाला पाहिले जाते. तर मुलींना आर्थिक ओझे, परक्याचे धन या दृष्टीने पाहिले जाते. या सांस्कृतिक पूर्वग्रहामुळे लिंग असमतोल निर्माण झाला आहे आणि यातूनच मुली व महिला तस्करीला बळी पडत असल्याचे दिसून येते.

२. विकृत लिंग गुणोत्तर आणि वधूंची तस्करी

भारतातील लिंग गुणोत्तराची विसंगता लिंग आधारित भेदभावाचा परिणाम म्हणून वधु तस्करीमध्ये वाढ झाली आहे महिलांपेक्षा पुरुषांची संख्या लक्षणीय रित्या जास्त असल्याने, वधूंची मागणी विवाहासाठी महिलांची बेकायदेशीर विक्री करण्यास कारणीभूत ठरली आहे. भारतातील विशेषतः उत्तरेकडील ग्रामीण राज्यांमध्ये ९०% म्हणून अधिक विवाहित महिला इतर राज्यातून विकल्या गेलेल्या आहेत असे चित्र दिसून येते.

३. आर्थिक असुरक्षितता- गरीबी आणि संधीचा अभाव

भारतातील महिलांच्या तस्करीला कारणीभूत ठरणारा आणखीन एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे आर्थिक असुरक्षितता होय. लक्षणीय आर्थिक वाढ असूनही भारतीय लोकसंख्येचा एक मोठा भाग गरिबीत जीवन जगत आहे. यामुळे विशेषतः ग्रामीण आणि गरीब पार्श्वभूमीतील महिलांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या मर्यादित संधींचा सामना करावा लागतो. ज्यामुळे त्या तस्करांसाठी सोपे लक्ष बनतात. आर्थिक संधीचा अभाव असल्याने अनेक महिलांना जगण्यासाठी पर्यायी मार्ग शोधावे लागतात. अनेकदा चांगल्या नोकरीच्या संधी किंवा आर्थिक मदतीचे आश्वासन देणाऱ्या तस्करांना या महिला बळी पडतात. हे तस्कर तरुणींना फायदेशीर नोकरीच्या संधी देऊन किंवा कर्ज आणि कर्जमुक्ती देऊन त्यांच्या असुरक्षिततेचा फायदा घेतात यामध्ये त्या महिलांना हाताश परिस्थितीमुळे या गोष्टी नाकारणे त्यांना कठीण जाते व त्या तस्करीला बळी पडत असल्याचे दिसून येते.

४. कर्जबाजारीपणा आणि जबरदस्तीने काम करणे

भारतात १९७६ मध्ये बंधनकारक मजूर अधिकृतपणे रद्द करण्यात आला, असला तरी तो देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक रचनेत खोलवर रुजलेला आहे. बंधपत्रीत कामगार पद्धतीमध्ये पीडित कामगारांच्या तारण्याच्या बदल्यात रोख रक्कम अग्रीम स्वीकारतात. महिलांसह या कामगारांना कमी वेतन आणि कठोर कामाच्या परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. ज्यामुळे कर्ज आणि शोषणाचे चक्र निर्माण होते. कराराच्या शेवटी एक रक्कमी पैसे देण्याचे आश्वासन बहुतेक फसवे युक्ती ठरते. ज्यामुळे कामगार कायमचे गुलामगिरीत अडकलेले दिसून येतात.

५. महिलांची फसवणूक

तस्करी करणाऱ्या घटकांकडून गरजू व अपेक्षित महिलांची विविध प्रलोभनाच्या आधारे फसवणूक करून त्यांना जबरदस्ती वेश्याव्यवसायात ढकलले जाते किंवा त्यांना र खेल बनवणे वा नाईट क्लबमध्ये नाचगाणे करण्यास भाग पाडले जाते हे एक प्रमुख कारण असल्याचे दिसून येते.

६. जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी

आजच्या झगमगाठी दुनियेच्या जगात माणूस अनेक भौतिक सुखाच्या मागे लागलेला दिसून येतो. गरिबीत जीवन जगणाऱ्या महिलां या अशा प्रकारच्या दुनियेला आहारी जाताना दिसून येतात. पण दारिद्र्यामुळे शिक्षणापासून झालेली वंचितता यामुळे त्यांना आर्थिक प्राप्ती करून आपला जीवनमानाचा स्तर उंचावण्यासाठी या महिला अनेक वाम मार्गांचा अवलंब करून अनेक हिंसात्मक गोष्टींना बळी पडत असल्याचे दिसून येते.

७. संपत्ती प्राप्तीसाठी वाममार्गांचा अवलंब

समाजातील गरजू उपेक्षित निराधार दारिद्र्य अवस्थेतील घटकांच्या अगतिकतेचा गैरफायदा घेऊन समाजातील समाजकंटक, गुन्हेगारी व्यक्ती व त्यांच्या टोळ्या, अनैतिक व्यापारी वर्ग इत्यादी घटक संपत्ती प्राप्तीच्या हाव्यासापोटी मोठ्या प्रमाणात महिला तस्करीचा वा दुर्व्यापाऱ्याचा मार्ग अवलंबतात.

८. नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती

समाजात घडवून येणारी नैसर्गिक आपत्ती, भूकंप, वादळे, महापूर इत्यादी व घडवून आणली गेलेली मानवनिर्मित आपत्ती सांप्रदायिक दंगल, युद्ध इत्यादी यामुळे अनेक कुटुंबांच्या कुटुंबे उध्वस्त होताना दिसून येतात. यातून निराधार बनलेल्या महिला व मुलींच्या निराधारपणाचा, असहाय्यतेचा गैरफायदा घेऊन वा त्यांना आर्थिक प्राप्ती करून देण्याची प्रलोभने देऊन त्यांची मोठ्या प्रमाणावर तस्करी करण्यात येते.

● इतर कारणे :

तसेच भारतीय महिला तस्करीच्या अनेक कारणांमध्ये सामाजिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक घटकांचा समावेश आहे. यामध्ये काही प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. आर्थिक गरीबी

भारतीय महिलांच्या तस्करीच्या मुख्य कारणांपैकी एक म्हणजे गरीब परिस्थिती. गरीब कुटुंबातील महिलांना आकर्षक कामाच्या संधींचे वचन देऊन तस्कर त्यांना फसवतात. अनेक वेळा, गरीब घरांतील महिलांना चांगल्या रोजगाराच्या संधी मिळवण्याचे वचन दिले जाते, परंतु त्यांना विक्री किंवा शोषणासाठी दुसऱ्या ठिकाणी पाठवले जाते.

२. शिक्षणाची कमी

शिक्षणाच्या अभावामुळे महिलांना योग्य निर्णय घेणे अवघड होते. शिक्षण नसल्यामुळे त्यांना कोणते धोके आणि फसवणूक याची पूर्वकल्पना नसते. यामुळे त्यांचे शोषण होणे सहज शक्य होते.

३. लैंगिक विषमता

भारतात लैंगिक विषमता एक मोठे सामाजिक समस्या आहे. महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत कमी महत्व दिले जाते आणि त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता कमी असते. यामुळे महिलांना योग्य संरक्षण मिळत नाही आणि त्यामुळे महिलांचे लैंगिक शोषनास बळी पडतात.

४. पारंपरिक आणि सांस्कृतिक बाबी

काही वेळा पारंपरिक किंवा सांस्कृतिक घटक महिलांना बाहेर जगाशी संपर्क साधण्यासाठी कमी तयार करतात. मुलींचे आणि महिलांचे सामाजिक, मानसिक आणि शारीरिक शोषण करण्याचे मार्ग सुलभ होतात. तसेच ज्या समाजांमध्ये महिलांना घराबाहेर काम करण्याचे कमी मुभा दिली जाते, तिथे महिलांचे शोषण अधिक होऊ शकते.

५. यौन उद्योग आणि शोषण

महिलांना वेश्याव्यवसायासाठी, पोर्न उद्योगात किंवा इतर प्रकारच्या यौन शोषणाच्या उद्योगात विकले जाते. या प्रकारात तस्करीसाठी चांगली रचना केली जाते, ज्यात महिलांना फसवण्याचे, धमकावण्याचे किंवा शारीरिक आणि मानसिक हिंसाचार करण्यासाठी वापरले जाते.

६. प्रशासन आणि कायदा सुस्पष्टता

पोलिसांची कमी जागरूकता आणि महिलांच्या अधिकारांबद्दल कमी सुस्पष्टता यामुळे तस्करीच्या घटनांमध्ये वाढ होऊ शकते. केवळ सखोल तपास न करता, तस्करीच्या प्रकरणांमध्ये सहसा कमी दंडात्मक कारवाई केली जाते.

● तस्करीला बळी पडलेल्या महिलांवरील दुष्परिणाम

मानवी दुर्व्यापारास बळी पडलेल्या महिलांना शारीरिक, मानसिक आर्थिक व सामाजिक दुष्परिणामास सामोरे जावे लागते. वेश्याव्यवसायासाठी किंवा लैंगिक शोषणासाठी पळून नेल्या जाणाऱ्या स्त्रियांना एड्स, क्षय इत्यादी सारख्या असंख्य जीवघेण्या गुप्तरोगास सामोरे जावे लागते. ज्या महिला तस्करीला बळी पडतात त्या बळींना आपले कुटुंब आप्त, मित्र, गाव एवढेच नव्हे तर अनेकदा देश इत्यादी पासून दूर जावे लागते. त्यामुळे या बळींना प्रेम, माया, जिव्हाळा, आपलेपणा, सहानुभूती, सहकार्य इत्यादीपासून वंचित होऊन मानसिकदृष्ट्या दुबळे बनवून दहशत, एकाकीपणा, भीती, चिंता, नैराश्य अशा मानसिक आजारांना तोंड द्यावे लागते. यातूनही बळी अनेक वेळा मनोरुग्ण वा वेडे होतात. काही वेळात त्या व्यसनाधीन होताना दिसून येते. जरी पोलिसांकडून वा समाजसेवकांकडून त्यांची या मानवी दुर्व्यापारातून सुटका झाली तरी, या महिलांना समाजात पुन्हा योग्य समायोजन होत नाही. समाजात त्यांना अलगता, वेगळेपणा, एकटेपणा त्यांना जाणवतो. या महिलांकडे सातत्याने साशंकतेने व संशयाने पाहिले जाते. त्यांना भेदभावाची वागणूक दिली जाते, पुन्हा समाजात एकरूप होण्यास अनेक अडथळे येतात, त्यामुळे ही व्यक्ती अंतःमुखी बनते. अशाप्रकारे अनेक दुष्परिणाम या बळींवर होताना दिसून येते.

● मानवी तस्करीच्या उपाययोजना

१. कायद्यातील तरतुदी.

- अ. कलम ३६३ नुसार १८ वर्षाखालील मुलींचे अपहरण करणे हा दंडनीय गुन्हा मानले आहे.
- ब. कलम ३६६ अ नुसार एखाद्या स्त्रीचे तिच्या इच्छेविरुद्ध बळजबरीने विवाह करण्याच्या हेतूने किंवा लैंगिक संबंध ठेवण्याच्या हेतूने अपहरण करणे हा देखील गुन्हा ठरवण्यात आला. तसेच ३६३ ब नुसार परदेशातून मुलींची आयात करण्यास बंदी घातलेली आहे.

- क. कलम ३७२ व ३७३ नुसार अज्ञान मुलींना वेश्याव्यवसाय करण्यास लावण्याच्या हेतूने त्यांची खरेदी विक्री करणे हा देखील दंडणीय गुन्हा मानला आहे अशा गुन्ह्यास दहा वर्ष कारावास व अर्थ दंड अशी शिक्षा होऊ शकते.
- ड. कलम ४९८ नुसार एखाद्या स्त्रीला अनैतिक संबंधाच्या उद्देशाने फूस लावून पळून नेणे हा गुन्हा मानला असून या गुन्ह्यासाठी दोन वर्ष कारावास व अर्थ दंड अशी शिक्षा होऊ शकते.

● **इतर तरतुदी**

मानवी दुर्व्यापारस बंदी घालण्याकरिता इतर काही तरतुदी करण्यात आले आहेत यामध्ये..

- १) **ऑटो ट्रॅफिकिंग सेल**– या सेलमार्फत मानवी दुर्व्यापारासंबंधीच्या विविध निर्णय यांचे संप्रेषण करण्यासाठी व मानवी गुन्हे सोडविण्यासाठी राज्याने केलेल्या कारवाईचे पालन करण्यासाठी केंद्र सरकारने केंद्रबिंदू म्हणून हा सेल्स स्थापन केलेला आहे.
- २) **सल्ला देणे**– मानवी दुर्व्यापाराच्या गुन्ह्याची प्रकरणी सोडविण्याकरता कायदेशीर यंत्रणेची कार्यक्षमता व उत्तरदायित्व वाढविण्यासाठी सरकारने सर्व घटक राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांना व्यापक सल्ला देण्याच्या तरतुदी केलेल्या आहेत.
- ३) **अँटी ह्यूमन ट्रॅफिकिंग युनिट**– केंद्रीय गृह मंत्रालयाने मानवी दुर्व्यापार थांबवण्यासाठी देशातील २७० जिल्ह्यात असे युनिट स्थापन केलेले आहेत.
- ४) मानवी दुर्व्यापारस आळा घालण्यासाठी पोलिसांना प्रशिक्षण कार्यशाळांचे आयोजन केले जाते.
- ५) **न्यायिक संभाषण**– मानवी दुर्व्यापारा संबंधी संवेदनशील बनविणे व न्यायिक प्रक्रिया सुनिश्चित करणे या उद्देशाने न्यायिक संभाषणाचे आयोजन केले जाते.
- ६) **वेब पोर्टल**– फेब्रुवारी २०१४ मध्ये केंद्र शासनाने अँटी ट्रॅफिकिंग वेब पोर्टल सुरू केले आहे.
- ७) **हेल्पलाइन**– तक्रार नोंदविण्यासाठी सरकारने हेल्पलाइन सुरू केली असून तक्रारदार ०११२४३६८६३८ या दूरध्वनी क्रमांकावर केव्हाही तक्रार नोंदवू शकतात.
- ८) **पुनर्वसन**– मानवी दुर्व्यापारस बळी पडलेल्या व्यक्तींच्या पुनर्वसनासाठी सरकारने काही संस्था केंद्र स्थापन केलेली आहेत.

अशाप्रकारे मानवी तस्करी व दुर्व्यापार रोखण्यासाठी वेगवेगळ्या पातळीवर अनेक उपाय योजना राबविल्या जातात त्याचप्रमाणे भारतातील महिलांच्या तस्करीसाठी प्रतिबंध घालण्यासाठी काही उपाययोजना आखण्यात आल्या त्या पुढील प्रमाणे

● **भारतीय महिला तस्करीची उपाययोजना –**

भारतातील महिला तस्करी ही एक गंभीर सामाजिक, आर्थिक आणि मानवाधिकार समस्या आहे. तिच्यावर प्रभावीपणे नियंत्रण ठेवण्यासाठी खालील उपाय योजना राबवणे आवश्यक आहे:

१. **जनजागृती आणि शिक्षण**

महिलांमध्ये व मुलींमध्ये त्यांच्या हक्कांबाबत जागरूकता निर्माण करणे. गावपातळीवर आणि शहरी भागांमध्ये तस्करीविषयी माहितीपर मोहिमा राबवणे. शाळा, महाविद्यालये आणि महिला स्वसंरक्षण प्रशिक्षण वर्गांमध्ये तस्करीविरोधी माहिती देणे.

२. कडक कायदे आणि अंमलबजावणी

तस्करीविरोधी कायद्यांची (जसे की Immoral Traffic Prevention Act, POCSO, IPC ची संबंधित कलमे) कठोर अंमलबजावणी. तस्करांवर जलदगती न्यायप्रणालीद्वारे खटले चालवून शिक्षा करणे. पोलीस आणि सीमा सुरक्षा दलांना विशेष प्रशिक्षण देणे.

३. आर्थिक सक्षमीकरण

महिलांसाठी रोजगार व उद्यमशीलतेच्या संधी उपलब्ध करून देणे. स्वयं-सहायता गट (Self Help Groups - SHGs), बचत गट, व राज्यस्तरीय महिला विकास कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे.

४. पीडितांचे पुनर्वसन

तस्करीतून मुक्त झालेल्या महिलांसाठी शासकीय पुनर्वसन केंद्रे व मानसिक आरोग्य सेवांची सोय करणे. त्यांना शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि नोकरी देऊन नवजीवनाची संधी देणे.

५. तस्करी विरोधात समन्वय

राज्यांमधील व देशांमधील यंत्रणांमध्ये समन्वय ठेवून माहितीची देवाणघेवाण करणे. NGOs, स्थानिक संस्था, आणि आंतरराष्ट्रीय संघटनांशी भागीदारी करणे.

६. डिजिटल व सोशल मीडियाचा वापर

ऑनलाईन प्लॅटफॉर्मवरून होणाऱ्या तस्करीवर लक्ष ठेवण्यासाठी सायबर सेलची क्षमता वाढवणे. सोशल मीडियावर तस्करीविरोधी मोहिमा चालवणे. जर हवे असेल, तर मी या सर्व मुद्द्यांवर आधारित संपूर्ण निबंध, स्लाइड शो, किंवा शालेय प्रकल्प तयार करून देऊ शकते.

३.३.१ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-

- १) नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरोनुसार मानवी दुर्व्यापार म्हणजे काय ?
- २) भारतात किती साली बंधनकारक मजूर अधिकृतपणे रद्द करण्यात आले ?
- ३) कोणत्या कलमानुसार एखाद्या स्त्रीला अनैतिक संबंधाच्या उद्देशाने पूस लावून पळून नेणे हा गुन्हा मानला आहे ?

४) कोणत्या साली केंद्र शासनाने अँटी ट्रॅफिकिंग वेब पोर्टल सुरू केले आहे ?

५) भारतातील महिलांच्या दुर्व्यापाराची कोणतीही दोन कारणे लिहा?

३.२.२ बलात्कार : कारणे आणि उपाययोजना

स्त्री वरील विविध प्रकारच्या अत्याचारात बलात्कार हे अंतिम टोक म्हणायला हरकत नाही. जास्त प्रमाणात भोगावे लागणारे परिणाम आहेत. बलात्काराची समस्या कायदे तज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, समाजसेवी संस्था यांच्या अध्ययनातील एक प्रमुख अभ्यास विषय आहे. साधारणतः स्त्रीची इच्छा, मान्यता नसताना पुरुषांनी तिच्याशी केलेला लैंगिक संबंध म्हटले जाते. बलात्काराची समस्या ही सार्वत्रिक स्वरूपाची आहे. त्या देशाच्या समाजाच्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा याबाबत विचार केला जातो.

भारतातील इंडियन पिनल कोड ३७५ नुसार बलात्कार म्हणजे एखाद्या पुरुषांनी एखाद्या परिस्थितीत केलेला संभोग होय.

१. संबंधित स्त्रीची इच्छा नसणे.
२. संबंधित स्त्रीची मान्यता नसणे.
३. संबंधित स्त्रीला वा तिच्या संबंधित व्यक्तीला जीवे मारण्याची व जखमी करण्याची भीती घालून त्या स्त्रीचे मान्यता मिळवणे.
४. पुरुषाला आपण तिचा पती नाही माहीत असणे, पण स्त्रीला आता पुरुषाची ती कायदेशीर पत्नी आहे अशी समजूत करून देऊन मान्यता मिळवणे.
५. स्त्रीची मनस्थिती ठीक नसताना वा दारू वा मादक पदार्थांच्या अमलाखालील स्त्रीला आपण ज्या कृतीस मान्यता देत आहे त्याचे स्वरूप व परिणामाची कल्पना नसणे.
६. सोळा वर्षाखालील स्त्रियांच्या संमतीने वा संमतीशिवाय .

● बलात्काराचे प्रकार

१. वैधानिक बलात्कार – वैधानिक बलात्कार म्हणजे अज्ञान मुलीला फुस वा अन्य मार्गाने संभोगास तयार करून केलेला संभोग.
२. जबरी बलात्कार – जबरी बलात्कार म्हणजे ज्या बलात्कारामध्ये संभोगासाठी विरोध करणाऱ्या सज्ञान स्त्रीवर बळाचा वापर करून केला जाणारा संभोग होय.

मात्र अशा बलात्कारात विवाहित स्त्रीवर तिची इच्छा, मान्यता नसतानाही तिच्या पतीने तिच्याशी बळाचा वापर करून केलेल्या संभोगाचा समावेश होत नाही.

● बलात्काराचे स्वरूप

भारतात बलात्काराच्या घटना वर्षाला साधारणतः १५००० पर्यंत होत असल्याचे चित्र दिसून येते. देशात दर तीन तासाला पाच बलात्काराच्या घटना घडत असल्याची आकडेवारी स्पष्ट होते. ही आकडेवारी सरकारी

दसरी नोंद झालेल्या घटनांवरून आहे. प्रत्यक्षात हे प्रमाण खूप मोठे आहे. बलात्कारीत स्त्री अवहेलना, धाडसाचा अभाव, समाजाची तिचीच टिंगल करण्याची दृष्टी, कुटुंबासाठी शरम आणणारी घटना, पोलीस यंत्रणेकडून चौकशीचा ससेमिरा, बलात्कार करणाऱ्यांकडून जीवे मारण्याची धमकी, न्याय मिळण्याबाबत अशांक, मध्यस्थांचा दबाव इत्यादी कारणामुळे त्या या गुन्ह्यांची नोंद करत नाहीत. साधारणतः एकूण गुन्ह्यात बलात्कारीत गुन्ह्यांचे प्रमाण ३७% असल्याचे दिसून येते.

नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो च्या अहवालानुसार २०११ मध्ये देशभरात ३१,६७७ बलात्काराचे गुन्हे नोंदवले गेले तर २०१९ मध्ये ३२,०३३ प्रकरणे नोंदविली गेली. यावरून असे निदर्शनास येते बलात्काराच्या गुन्ह्यामध्ये वाढ होत आहे.

राम आहूजा यांनी राजस्थानात स्त्रियांवर होणाऱ्या गुन्ह्यांच्या संशोधना वरून बलात्काराच्या बाबतीमध्ये काही निष्कर्ष मांडलेले आहेत ते पुढील प्रमाणे-

१. बलात्काराला बळी पडणाऱ्या दहा स्त्रियांपैकी आठ स्त्रिया या तरुणी वा पौगंडावस्थेतील मुली असतात.
२. बलात्कार करणारे अपराधी हे नेहमीच अनोळखी परके असत नाहीत तर यातील निम्मे अपराधी हे स्त्रीच्या परिचयाचे ओळखीचे असतात नातेवाईक, शेजारी, कुटुंबांचे मित्र, बरोबर काम करणारे कर्मचारी, साहेब, शिक्षक, परिचित यांचा यात समावेश होतो.
३. बलात्काराचा अपराध हा परिस्थितीजन्य असतो म्हणजे घरात कोणी नसणे, एकाकी दिवे जाऊन अंधार होणे, स्त्री एकटी दुपटी असणे, आडरानात एकाकी निर्मन्यूप्य वाटेवरून जाण्याचा प्रसंग, रात्री बस वा रेल्वे चुकणे, घरातून भांडणापायी व तशाच कारणावरून रात्री घराबाहेर पडणे, नवख्या गावी ज्यांच्या घरी जायचे त्यांचा ठाव ठिकाणा नसणे वगैरे परिस्थितीत घडत असतात. तरीही दहा पैकी चार बलात्कार पूर्णपणे नियोजित व अंशतः नियोजित घटना असतात.
४. एकूण बलात्काराच्या घटनातील २५% घटना या सामूहिकरीत्या केल्या जाणाऱ्या बलात्कारात मोडतात.
५. बलात्काराच्या अपराधाच्या घटनात अत्यंत कमी प्रमाणात बळी पडलेल्या स्त्रिया जबाबदार असतात .पण अत्यंत मोठ्या प्रमाणात बळी पडणाऱ्या स्त्रिया या निरपराध असतात अज्ञानाचा फायदा घेऊन आमिष दाखवणे, तोंडी भीती वा प्रत्यक्षात शारीरिक मारहाणीचा धमकीचा वापर केला जातो.

● बलात्काराची कारणे

बलात्कार हे अपसामान्य वर्तन असते. बलात्काराच्या कारणात लैंगिक व आक्रमकतेची भावना या दोन्ही बाबींचे वर्चस्व दिसून येते. कोहेन व सेगहॉर्न यांनी पुढील कारणे प्रमुख मानलेली आहेत.

१. आक्रमणाची प्रबळ भावना

एखाद्या स्त्रीवर बलात्कार करण्यात आक्रमकतेचा हेतू प्रधान असतो. लैंगिक अत्याचार करताना स्त्री शारीरिक इजा पोहोचविणे, तिचे पावित्र्य कलंकित करणे, समाजाच्या नजरे तील खाली खेचणे यास प्राधान्य दिलेली असते. पुरुषाची सत्ता, वर्चस्वाचा अविष्कार या पोटी हे आक्रमण असते. या हेतूने केल्या जाणाऱ्या

बलात्कारात लैंगिक भुकेची शमन ही बाब दुय्यम ठरते किंवा बऱ्याच वेळेला ती नसतेच. पण आक्रमणाची भावना इतकी अनावर असते की ओळखीची मैत्रीण, नातेवाईक स्त्रीवर देखील हा अत्याचार केला जातो. यावेळेस त्यास समागमाच्या आनंदाची पूर्तता प्राप्त होतेच असे नाही. पण तीची विटंबना केली हे समाधान पुरेसे असते. तो या कृत्यामुळे स्त्रीचे जे लैंगिक आकर्षणाचे भाग असतात त्यांना पाशवी दुखापत करतो. भारतीय समाजात उच्चवर्णीयांनी निम्नवर्णीयांवर केला जाणारा सामूहिक बलात्कार तसेच स्त्री अधिकाराविरुद्ध शुद्ध असणाऱ्या ऑफिसातील शिपाई, श्रीमंत कुटुंबातील श्रीमंतीत लोळणाऱ्या नटव्या बायका, दुंकुनी न पाहणारी शेजारीण वगैरेंच्या वरचे बलात्कार प्रामुख्याने या कारणातून होतात विशेषतः भारतात आपल्या शत्रूपक्षाला खाली मान घालावयास लावण्याच्या उद्दिष्टाने असे बलात्कार होतात.

२. लैंगिक क्षुधेची भरपाई

काही पुरुषांना लैंगिक शुद्धीची तृप्ती करण्यात अनेक बाबींची कमतरता जाणवते स्वतः कुरूप असणे व पत्नी कुरूप असणे, पत्नी सतत आजारी असणे, लैंगिक समाधान न देणारी पत्नी थंड प्रवृत्तीचे असणे, पत्नीचा मृत्यू झालेला असणे, विवाह झालेला नसणे इत्यादी कारणाने कामभावनेची त्यांची तृप्ती झालेली नसते. तशात बऱ्याच फिल्म स्त्रियांचा भडक शृंगार, कामुक वाडःमयीन साहित्य इत्यादीमुळे त्यांच्या भावना अधिक उत्तेजित होतात, नैतिकतेचे मर्यादा त्यांना अडवत नाही. त्यासाठी ते एखादी स्त्री हेरतात, तिच्यावर पाळत ठेवतात व संधी मिळतात त्यांचा फायदा घेऊ इच्छितात. यात आक्रमणाची भावना फारशी नसते त्यामुळे त्या स्त्रीने जर त्याच्याशी झगडा करून त्याला विरोध करण्याचा प्रयत्न केला तर बलात्कार करू पाहणारा पळूनही जातो. प्रामुख्याने काम भावनेची तृप्ती हेच महत्त्वाचे असते बाकी तो अन्य कोणताही समाजविरोधी गुन्हा करत नाही. स्त्रीला दुखापत करणे, मारहाण करणे या बाबी तो करत नाही. याउलट अशा स्त्रीने त्यांच्याशी वारंवार लैंगिक संबंध ठेवावे, त्याला शरण यावे, एवढेच नव्हे तर तिनेच त्याला निमंत्रित करावे अशा कल्पना राज्यात तो वावरत असतो. असा बलात्कार करणारे स्वतः निष्क्रिय व शरणागत असतात. कामवासनेच्या अतृप्तीच्या भावनेने त्यांच्यावर कब्जा केलेला असतो. बलात्काराचे कृत्य केल्यानंतर त्यांना आपल्या कृतीबद्दल अपराधीपणा वाटतो व बलात्कारीत स्त्रीचे चांगले व्हावे अशीही इच्छा बाळगतात. एखाद्या विधुर शिक्षकाने एखाद्या शिक्षिकेवर, एखाद्या मालकाने घरातील कामवालीवर, एखाद्या तरुणाने नात्यातील स्त्रीवर, बऱ्याच फिल्म पाहून कामातून झालेल्या हॉटेल कामगारांनी निर्मन्युष्य ठिकाणी एखाद्या स्त्रीवर केलेला बलात्कार प्रामुख्याने या कारणाने होत असल्याचे दिसून येते.

३. कामभावना व आक्रमण यांचे साहचर्य

कामभावनेचे शमन व आक्रमणाचे सौख्य या दोन्ही गोष्टींची परिपूर्ती करण्यासाठी काही पुरुष बलात्कार करतात. स्त्रीवर आक्रमण केल्याशिवाय त्यांना काम भावनेच्या पूर्तीचा आनंद मिळत नसतो. तिने त्याला केलेला विरोध व त्यासाठी केलेला झगडा यामुळे त्यांच्या कामभावनाचे चेतावल्या जातात. बायकांना अशी दांडगाही आवडते अशा मारहाणीचा त्या चांगला आनंद घेतात, अशा बलात्कार करणाऱ्या पुरुषांच्या समजुती झालेल्या असतात. त्यामुळे एकीकडे कामभावनेची तृप्ती साधताना स्त्रियांची अत्यंत पाशवी वर्तन म्हणजे जबरदस्त मारहाण दुखापत वगैरे गोष्टी करतो. या बलात्कारात बलात्कार करणारा पुरुष व बलात्कारास बळी पडणारी स्त्री या दोहोत कामोत्तेजकता निर्माण करणारी आक्रमकता ही सारखीच गुणवत्ता निर्माण होते. असा बलात्कार जिच्यावर होतो ती स्त्री पुरुषाला संभोगासाठी मोहित केल्याचे व त्याच्यावर पूर्ण कब्जा केल्याची भावना उपभोगते.

४. संधी मिळताच प्रबळ होणारी प्रेरणा

काही बलात्कारात कामपूर्ती व आक्रमकतेची भावना यापेक्षा बलात्कार करण्याची प्रेरणा पुरुषाला स्त्रीवर हा अत्याचार करण्याची प्रेरित करते. अशा बलात्कार करणाऱ्या व्यक्तीवर लहानपणी नैतिकतेचे, सामाजिक मूल्यांचे प्रभावी संस्कार झालेले नसतात. मुळातच ते मानसिकदृष्ट्या विकृतीकडे झुकलेली असतात. सामाजिक विचलन यांच्याकडून सहजगत्या होते. लहानपणापासून असामाजिक वर्तन करण्याची त्यांची वृत्ती असते. बलात्काराची संधी सापडताच बलात्कार करण्याची प्रेरणा त्यास बलात्कार करण्यास उद्युक्त करते चोरी करताना, दरोडा घालताना अशा प्रकारच्या बलात्काराच्या घटना घडतात. रात्री वाट चुकलेल्या स्त्रीवर इस्पित पत्त्यावर पोहोचवितो असे सांगणारा वाटाड्या व रिक्षावाला किंवा बसमध्येच रात्री एकट्याने शेवटच्या स्टॉप वर जाणारी स्त्री किंवा रेल्वेच्या वेटिंग रूम मध्ये एकाकी स्त्री आढळणे, घरातून भांडून अपरात्री घराबाहेर पडलेली स्त्री, रात्री बियर बार मध्ये काम करून घरी जाण्यासाठी एकाकी रस्त्यावर बसची वाट पाहणारी तरुणी, दुपारी शेतावर एकाकीच काम करणारी स्त्री वगैरे प्रसंगी अशा प्रकारच्या पुरुषातील अनावर प्रेरणा पुरुषांना बलात्कार करण्यासाठी उद्युक्त करतात.

५. समाजविरोधी व्यक्तिमत्व व मनाचा समतोल ढासळलेली विकृती

ज्यामध्ये व्यक्ती अधिक तर समाजविरोधी व्यक्तिमत्त्वाच्या व मनाच्या समतोल ढासळलेले मनोविकृती असलेल्या आढळतात. या व्यक्तींना जे मिळवायचे आहे ते दुसऱ्याकडून मिळवतात. जिच्यावर बलात्कार करतात त्या स्त्रीच्या मनाचा, तिला भोगावे लागणाऱ्या परिणामांचा विचार करत नाहीत. पैसा, संपत्ती यापेक्षा कामभावनेच्या तृप्तीची चोरी असेच त्यांच्या बलात्काराचे स्वरूप असते. अशा व्यक्तींना अपराधीपणाची भावना जाणवत नाही. त्यांची मनोवृत्ती व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण अशी झालेली असते की ,त्यांना बलात्कार करणे ही वाईट गोष्ट न वाटता उलट एन्जॉय करण्याची म्हणजेच आनंद भोगण्याची बाब वाटते. काही बलात्कार करणारे अत्यंत मनोविकृत व मनोरुग्ण असतात. तर काही दारूच्या नशेत असतात. बलात्काराच्या घटना घडण्यासाठी काही बाबी उत्तेजक प्रेरणादायी ठरतात. ज्या म्हणजे लैंगिक भावना चेतवणारे घटक यात उत्तम शृंगार, प्रणयदृश्य, स्त्रीकडून हेटाळणी वा प्रेमात आलेले वैफल्य ,अपुऱ्या वस्त्रातील तरुणी, भडक शृंगार केलेल्या स्त्रिया इत्यादींचा समावेश होतो. काही वेळा जातीय वैमान्यास घरचे हाडवैर, राजकीय चुरस वैगरे बाबीतून एक समूहा दुसऱ्या समूहाचे नाक कापण्यासाठी बलात्काराला प्राधान्य देतो.

● इतर कारणे

१. **सामाजिक कारणे** : पितृसत्ताक समाज व्यवस्थेमध्ये पुरुषांची मानसिकता ही स्त्रीला नेहमी दुय्यम स्थान देणारी असते स्त्रियांकडे पाहताना त्यांना एखाद्या वस्तूप्रमाणे आणि त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व न मानल्यामुळे तिच्यावर मोठ्या प्रमाणावर अत्याचार केले जातात. त्याचबरोबर लैंगिक शिक्षणाचा अभाव योग्य माहिती प्राप्त नसणे म्हणजेच थोडक्यात अशिक्षण आणि जनजागृतीचा अभाव, संस्कारांचा अभाव यांच्यातून ढासळलेली नैतिकता यातून बलात्काराच्या अनेक घटना घडताना दिसून येतात.
२. **मानसिक कारणे** : काही पुरुष बलात्काराचा वापर सत्तेचे वर्चस्व दाखवण्यासाठी करतात. त्याचबरोबर काही प्रकरणांमध्ये व्यक्ती या मानसिक विकार आणि ग्रस्त असतात. यातून लैंगिक कुंठा

आणि विकृत कल्पना निर्माण करणारे अश्लील साहित्यांचा अतिवापर, पॉर्नोग्राफीचा प्रभाव ही सर्व मानसिक कारणे ही बलात्कारला कारणीभूत ठरत असल्याचे दिसून येते.

३. **कायदेशीर व प्रशासनिक कारणे :** भारतीय समाजात बलात्कार करणाऱ्या गुन्हेगारांना योग्य ती शिक्षा मिळेल याची शाश्वती नसून, ती शिक्षा मिळालीच तर ती होण्यासाठी होणारा अति विलंब म्हणजे कायद्याच्या अंमलबजावणीतील कमकुवतपणा त्याचबरोबर काही वेळा बलात्काराच्या तक्रारी गंभीरपणे घेतल्या न जाणे. यामध्ये पोलीस प्रशासनाची असलेली उदासीनता, यातून गुन्हेगारांना कायद्याची भीती न वाटण्यासारखी निर्माण झालेली परिस्थिती ही वाढत्या बलात्कारांना जबाबदार ठरत आहे.
४. **सांस्कृतिक माध्यमांचा प्रभाव :** आज वाढत्या तंत्रज्ञानाच्या काळात वाढता माध्यमांचा गैरवापर त्याचबरोबर माध्यमातील स्त्रीचे केलेले वस्तूकरण ज्यामध्ये जाहिराती, चित्रपट, टीव्ही मालिकांमध्ये स्त्रीला फक्त सौंदर्य व कामुकतेपुरती मर्यादित दाखवणे तसेच विविध इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून अश्लीलता व हिंसक दृश्यांचे होणारी सहज उपलब्धता यामुळे मोठ्या प्रमाणावर बलात्काराच्या घटना घडत असल्याचे चित्र आहे.
५. **दारिद्र्य व बेरोजगारी :** समाजात असणाऱ्या दारिद्र्याच्या व बेरोजगारीच्या परिस्थितीला कंटाळून अनेक व्यक्ती तणावग्रस्त व समाजविरोधी निर्माण होणारी मानसिकता यातून व्यक्तींमध्ये तयार झालेली हिंसकवृत्ती व अवलंबला जाणारा चुकीचा मार्ग ही कारणे बलात्काराला जबाबदार ठरत आहेत.

- **बलात्काराच्या उपाययोजना**

भारतातील महिलांवरील बलात्कारासारख्या गंभीर गुन्ह्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी खालील उपाययोजना राबविल्या जातात

१. **कायद्याची कडक अंमलबजावणी**

बलात्काराचे प्रभावी नियंत्रण होण्यासाठी विशेषतः शिक्षात्मक दंडनीय भीतीचा वापर शासन यंत्रणेला कायदे करून करता येतो. याबाबत सध्या जे प्रचलित कायदे आहेत ते राबवताना त्यात ज्या उणीवा आहेत त्यांचे निराकरण करून बलात्कारास बळी पडलेल्या स्त्रीला न्याय मिळेल अशी यंत्रणा उभी केली पाहिजे. न्याय संस्थेचा वापर केवळ न्याय देण्यासाठी न करता समाजाच्या अहिताच्या गोष्टी करण्याची प्रवृत्ती रोखण्याचा असतो बलात्काराच्या गुन्ह्याबाबत जबरदस्त शिक्षा दिल्याने पुढे घडणाऱ्या बलात्कारांची संख्या फारच कमी होईल. बलात्कारास कठोर शिक्षा (उदा. जन्मठेप, जलद न्याय प्रक्रिया) व फास्ट ट्रॅक कोर्टद्वारे गुन्ह्यांचा तात्काळ निकाल लावला जावून गुन्हेगाराला कठोर शिक्षा दिली गेली पाहिजे. त्याचबरोबर पोलिसांमध्ये लैंगिक गुन्ह्यांची तक्रार नोंदवण्याची सुलभ आणि सुरक्षित व्यवस्था निर्माण केली पाहिजे.

२. **प्रबोधन आणि जनजागृती**

शाळा, महाविद्यालये आणि समाजात लैंगिक शिक्षण व जागरूकता कार्यक्रम राबविले गेले पाहिजेत. महिलांचे हक्क, आत्मसंरक्षण, कायदेशीर अधिकार यावर माहिती मोहीमांचे आयोजन केले पाहिजे. टीव्ही, सोशल मीडियावर जनजागृतीसाठी प्रभावी संदेश दिले जावून स्त्रीच्या पुनर्वसनासाठी जागृत महिलांच्या संघटना ज्या आपल्या हक्कासाठी जागृत झाल्या आहेत त्यांच्यात वाढ झाली पाहिजे.

३. महिलांसाठी सुरक्षितता उपाय

महिलांना सार्वजनिक ठिकाणी सुरक्षितता प्राप्त करून देण्यासाठी सार्वजनिक ठिकाणी सीसीटीव्ही, रस्त्यांवर प्रकाशयोजना इ.सोयीसुविधा उपलब्ध झाल्या पाहिजेत. त्याचबरोबर महिलांसाठी हेल्पलाइन (उदा. ११२, १८१) व ॲप्सची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. महिला प्रवाशांसाठी विशेष वाहतूक व्यवस्था (उदा. पिक बस, महिला डब्बे) निर्माण झाले आहेत. ज्याच्या मार्फत महिलांना सार्वजनिक ठिकाणी अधिक सुरक्षितता प्राप्त होईल.

४. पोलीस आणि प्रशासनाचे प्रशिक्षण

लैंगिक गुन्ह्यांबाबत संवेदनशीलता वाढविण्यासाठी विशेष प्रशिक्षण पोलिसांना प्राप्त करून दिले गेले पाहिजे. पिडीत महिलांची तक्रार गांभीर्याने घेतली जावी तसेच याची हमी समाजातील प्रत्येक घटकाला मिळाली जावी.

५. समाजातील मानसिकता बदलणे

स्त्री ही 'सन्मानाची वस्तू' नसून स्वतंत्र व्यक्तिमत्व आहे हे समाजाने समजून घेणे गरजेचे असून पुरुषप्रधान मानसिकतेचा निषेध व लिंग समभावाची शिकवण असणे तितकेच महत्वाचे आहे. महिला व्यक्तिमत्वाचा आदर आणि स्वातंत्र्याचा स्वीकार हा समाजाने केलाच पाहिजे. मुळात स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन निकोप असला पाहिजे.

६. सुधारित शैक्षणिक अभ्यासक्रम

शाळा-कॉलेजमध्ये लिंग समानता, स्त्रीपुरुष सन्मान यावर आधारित अभ्यासक्रम असावा, ज्यातून भावी समाजात लिंग समानतेबाबत विशेष श्रम घेण्याची आवश्यक्यता भासणार नाही.

७. मुल्यभावना रुजवणे

जे पुरुष बलात्कार करतात त्यांच्या मनःस्थितीचा विचार करता बलात्काराच्या भावनांचे पूर्णपणे निराकरण करणे अशक्य आहे. पण संस्कार, विचार व समाजाची भीती यांमुळे हि प्रवृत्ती नियंत्रणात राहू शकते. पण संस्कार, नितीमुल्ये जोपासण्याचे महत्त्व, सामाजिक मूल्यांचे व्यक्तिमत्वाच्या जडणघडणीत महत्वाची बाब आहे.

८. गाव व झोपडपट्टी भागात विशेष लक्ष

गाव व झोपडपट्टी ठिकाणी महिलांवरील अत्याचार अधिक घडतात; त्यामुळे तिथे अतिरिक्त सुरक्षा, छत्रछात्र व सामाजिक संस्थांची मदत दिली गेली पाहिजे, जेणेकरून अशा ठिकाणी घडणाऱ्या घटनांना नियंत्रित करता येईल.

- **स्वयं-अध्ययन प्रश्न**

- १) भारतातील इंडियन पिनल कोड ३७५ बलात्कार म्हणजे काय?
- २) बलात्काराचे प्रकार लिहा?
- ३) राम आहूजा यांच्यामते, बलात्काराला बळी पडणाऱ्या दहा स्त्रियांपैकी आठ स्त्रिया कोणत्या अवस्थेतील मुली असतात ?
- ४) कोहन व सेघ हॉर्न सांगितलेली बलात्काराची कारणे लिहा?
- ५) भारतात दर तीन तासाला किती बलात्काराच्या घटना घडतात ?

३.२.३ हुंडाप्रथा : कारणे व उपाय (Dowry : Causes and Remedies)

भारतातील हुंडाप्रथा स्त्रियांवरील हिंसेचेच एक रूप आहे. प्राचीनकाळी वधुपित्याकडून दागदागिने देऊन मुलीचे सालंकृत कन्यादान केले जात असे. त्याला धार्मिक संदर्भ होता. वरदक्षिणेची ही प्रथा पुढे राजकिय, आर्थिकदृष्ट्या उच्च वर्गातील लोकांमध्ये आपल्या वैभवाच्या व प्रतिष्ठेच्या प्रदर्शनाचे साधन बनली. आज या प्रथेने स्त्रियांचे अवमुल्यन करून स्त्रियांना देव-घेवीच्या वस्तुचे मूल्य प्राप्त झाले आहे. हुंडाप्रथेचे बाजारी स्वरूप विवाहात सौदेबाजीच्या रूपाने प्रकट होऊ लागले. समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये आता हुंडाप्रथेचं पालन केलं जातं. वधुपित्याने हुंडा व मानपान देणे आवश्यक बनलं आहे. त्यामुळे ज्या वधुपित्यांना हुंडा देणे शक्य होत नाही. सासरच्या होणाऱ्या मागण्या पुरवणं शक्य होत नाही. तेव्हा मुलीचा हुंड्यासाठी छळ केला जातो. हुंडाप्रथा हे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमुख कारण बनले आहे. त्यामुळे कित्येक वधु या छळाला कंटाळून मृत्युमुखी पडल्या आहेत तर कित्येक मुलींना जाळून मारले आहे. भारतातील एक सामाजिक समस्या म्हणून या घटकामध्ये आपण हुंडाप्रथेची व्याख्या व स्वरूप समजावून घेणार आहोत. तसेच हुंडाप्रथेची कारणे व त्यावरील उपाययोजना अभ्यासणार आहोत.

- **हुंडाप्रथा अर्थ व व्याख्या (Dowry : Meaning & Definition) :**

हुंडाप्रथेचा अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी काही व्याख्यांचा अभ्यास करू.

१) **हेल्दी फेअरचाईल्ड :-** वधुच्या पालकांकडून किंवा जवळच्या आपतांकडून वरास दिली जाणारी संपत्ती म्हणजे हुंडा होय. (Dowry is the property that is given by brides parents or close relatives to bridgroom)

२) **मॅक्स इंडियन :-** एखाद्या पुरुषास त्याच्या पत्नीकडून किंवा तिच्या कुटुंबाकडून तिच्या विवाहप्रसंगी मिळणारी संपत्ती म्हणजे हुंडा होय. (Dowry is the property which a man receives from his wife or her family at the time of her marriage)

३) **हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ :-** ला अनुसरून विवाहाच्यावेळी किंवा विवाहानंतर विवाहातील दोन पक्षांपैकी एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षाचा, कोणत्याही पक्षाच्या माता-पित्यांनी किंवा इतर व्यक्तींनी दुसऱ्या पक्षाला किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे दिलेली किंवा देण्याचे मान्य केलेली संपत्ती

वा मौल्यवान वस्तू वा रोख रक्कम म्हणजे हुंडा होय.

● हुंडाप्रथा स्वरूप :

प्राचीन काळी वधुपिता कन्येचे सालंकृत कन्यादान करत असे. भेटवस्तू, दागदागिने, वरदक्षिणा म्हणून दिल्या जात असत. पुढे ही हुंडाप्रथा राजे, सरदार, आर्थिक, राजकिय उच्च व प्रतिष्ठित वर्गामध्ये आपल्या सामाजिक दर्जाचे प्रदर्शन केले जात असे. नंतर इतर आर्थिक स्तरामध्ये हुंडाप्रथा इतकी प्रचलित झाली की तिला सामाजिक प्रथेचं स्वरूप प्राप्त झालं. हुंडाप्रथा सक्तीची बनली तेव्हा वधुपिता व वधुच्या छळाचे, शोषणाचे कारण बनली. विवाहातच नाहीतर विवाहानंतर मानपान, भेटवस्तू, रोख रकमेची मागणी होऊ लागली. मुलीचा छळ थांबेल म्हणून पूर्ण केल्या जाणाऱ्या मागण्या स्त्रियांच्या छळात अधिकच भर घालू लागल्या. पूर्वी रोख रक्कम लग्नाचा खर्च या स्वरूपात दिला जाणारा हुंडा आता फ्लॉट, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू, कार, व्यवसायासाठी, नोकरीसाठी आर्थिक मदत, हनिमूनचा खर्च, डामडौलात लग्न, विशिष्ट स्थळी लग्न अशा मागण्यांच्या स्वरूपात बदल झाला आहे. या मागण्या पुऱ्या करताना वधुपिता कर्जबाजारी होतो. सासरकडून हुंड्यासाठी होणारा छळ व माहेरच्या लोकांची आर्थिक ओढाताण याचा मुलीच्या मानसिकतेत इतका परिणाम होतो की ती आत्महत्या करते. तर काहीवेळा सासरची मंडळी सुनेला मारून टाकतात. सासरच्या लोकांनी सुनेला विहिरीत ढकलून दिले, शॉक देऊन मारले अथवा जाळून मारल्याच्या कित्येक घटना घडल्याचे दिसून येतात.

आज समाजजीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात स्त्री पुरुषापेक्षा कमी दर्जाची मानली जाते. आपले गौण स्थान हे स्त्रीजन्माचं पाप आहे असं समजून चालणाऱ्या बहुसंख्य स्त्रिया आहेत. मध्ययुगात स्त्रीला मालमत्तेचं स्वरूप प्राप्त झालं. स्त्रीचं अस्तित्त्व उंबऱ्याच्या आतच उरतं तेव्हा तिच्यासाठी लग्न हा केवळ एकच संस्कार उरला व नवरा हा तिचा स्वामी-मालक बनला. प्राचीनकाळी कन्यादान हे महादान मानल्याने त्याबरोबर काहीतरी दिले पाहिजे. त्यातून हुंडाप्रथा रूढ झाली. पारंपारिक हुंडापद्धत ही लग्नाच्या वेळीस मुलीस तिचा वारसाहक्क किंवा स्त्रीधन म्हणून हस्तांतरीत केलेली रक्कम मानली जात असे. त्यामुळे मुलीच्या पित्यास सामाजिक दर्जा प्रतिष्ठा प्राप्त होत असे. त्यामुळे पुण्यही लाभते या कारणांमुळे ही प्रथा पुढे चालू राहण्यास मदतच झाली.

आज हुंडाप्रथेच्या स्वरूपाने मुलगी कुटुंबावरचे ओझे मानले जाऊ लागली आहे. काहीवेळा निम्नस्तरातील मुलींच्या विवाहत हुंड्याअभावी अडथळे येवू लागले आहेत. अशावेळी मुलीच्या पालकांची समाजात नाचक्की होते. त्यामुळे काहीही तडजोड करून मुलीचा विवाह केला जातो. काहीवेळा असे वैफल्यग्रस्त पालक आत्महत्या करतात तर काहीवेळा लग्न ठरत नाही म्हणून मुलीही मृत्युस कवटाळतात.

अलिकडे हुंडाप्रथेने नवे रूप धारण केले आहे. असे समर्थन केले जाते की हुंडा नव्या संसाराच्या उभारणीस मदत ठरतो, वराच्या शिक्षणाचा खर्च म्हणून घेतला जातो, हुंडा हा तिच्या सुखासाठीच आहे, बहिणीच्या लग्नात देण्यासाठी घेतला जातो, हुंड्याची प्रथा ग्रामीण, शहरी, आदिवासी व निम्न समुदायातही रूढ झाली आहे. पूर्वी हिंदू धर्मात असलेली ही प्रथा आज अल्पसंख्यांक समुदायातही मान्यता पावली आहे. संपूर्ण भारतामध्ये हुंडाप्रथा व हुंडाबळी समस्या निर्माण झाली आहे. हुंड्याची देवाण-घेवाण इतकी राजरोसपणे होत असते की त्याला आता सौदेबाजीचं स्वरूप प्राप्त झालं आहे. विवाह दोन व्यक्ती वा दोन कुटुंबाच्या

मिलनाचा न राहता तो दोन कुटुंबांच्या आर्थिक सौद्याचा बनला आहे. विवाहानंतर सर्व सुरळीत होईल या आशेने छळ सोसला जातो. बऱ्याचवेळा आई-वडील मुलींच्या तक्रारीकडे दुर्लक्ष करतात. पण जेव्हा मुलगी भाजून-जळून मरते तेव्हा आई-वडील सासरच्या मंडळींवर पोलीस केस करण्यासाठी धडपडतात.

हुंडाप्रथेने स्त्रियांच्या इतर समस्यात भर टाकली आहे. प्रौढ झाल्यावर जास्त हुंडा द्यावा लागेल या भीतीने मुलींचे बालविवाह केले जातात. जास्त शिक्षण दिले तर त्याचा काही उपयोग नाही म्हणून त्यांना घरकामास लावले जाते. मुलीचा विवाह तिच्यापेक्षा वयाने मोठ्या पुरुषाबरोबर लावून दिला जातो. तर काहीवेळा हुंडा द्यावा लागू नये म्हणून वैराग्य असलेल्या, विधूर, वयस्कर व्यक्तींशी गरीब पालक विवाह करतात. अत्यंत गरीब कुटुंबात तर मुलींना विकून टाकले जाते, त्यांना अनैतिक मार्गाला लावले जाते. एकूणच हुंडाप्रथा स्त्रियांच्या समस्येत भर घालते.

मिनीस्ट्री ऑफ क्षेत्र अफेअर्स व राष्ट्रीय गुन्हे अहवालाचा आकडेवारीनुसार २००१ मध्ये हुंडाबळीच्या संख्या ६५८१ होती. २००२ मध्ये ६८२४ होती. २००३ मध्ये ६२४५ झालेली दिसले. राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या मते प्रत्यक्षात हुंडाबळी, हिंसाचाराच्या घटना अधिक आहेत. पण नोंद झालेली हुंडाबळीची संख्या कमी दिसते. हुंडाबळीच्या नोंदीनुसार भारतात दरवर्षी ६००० स्त्रीया हुंड्यासाठी बळी जातात. एकूणच हुंडाविरोधी कायदा अस्तित्वात असूनही स्त्रिया तक्रारीस पुढे येत नाहीत. तक्रार झाल तरी गुन्हेगारांना शिक्षेचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसते. त्यामुळे स्त्रिया छळ सोसत राहणे योग्य मानतात. जेव्हा एखाद्या स्त्रीचा बळी जातो. तेव्हाच घटना उघडकीस येते. हुंड्यांचे मूल्यांकन केल्यास असे दिसते, हुंडा हा कुटुंबाच्या उत्पन्नाच्या पाचपट असतो. त्यामुळे भारतातील गरीब कुटुंबे जीवनभर कर्जाच्या ओझ्याखाली राहतात.

● हुंडाप्रथेची कारणे (Causes of Dowry) :

हुंडाप्रथा रूढ होण्याची कारणे खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) पितृसत्ताक समाजव्यवस्था :- भारतीय स्त्रियांच्या सर्व समस्यांचे मूळ पितृप्रधान संस्कृतीत आहे. समाजामध्ये स्त्रियांचा स्थान दुय्यम आहे. लिंगभेदावर आधारित श्रमविभागणी नैसर्गिक मानली जाते. स्त्रियांच्या हातात संपत्तीचा अधिकार नसतो. बाप, भाऊ किंवा नवरा यांच्या माध्यमातून तिचा सांपत्तिक दर्जा ठरतो. या सगळ्यामुळे स्त्रीची अवस्था स्त्रीची दुर्बल, असुरक्षित बनते.

२) धार्मिक रूढी, परंपरांचा प्रभाव :- हुंडाप्रथा प्रचलित झाल्यापासून तिला धार्मिक रूढी, प्रथापरंपरांचे अधिष्ठान दिले आहे. पशुधन, दागदागिने देऊन कन्यादान केल्यास मोक्षप्राप्ती होते. सालंकृत कन्यादान करणाऱ्या पित्यास समाजात मान-सन्मान, प्रतिष्ठा प्राप्त होते. मुलीला वारसाहक्काचा हिस्सा स्त्रीधन म्हणून दिल्याने कुटुंबाला सामाजिक दर्जा प्राप्त होतो. पुण्य मिळते. अशा रूढी हुंडाप्रथेमागे असल्याने त्या परंपरा काटेकोरपणे पोळल्या जाऊ लागल्या. आता लग्नात मिळविले स्त्रीधन, दागदागिने सासरची संपत्ती मानले जाऊ लागले आहे. त्यामुळे स्त्री रोख रक्कम मिळवण्याची साधन बनली आहे.

३) जातीअंतर्गत विवाहाचे बंधन :- भारतीय समाजात विवाहासाठी जोडीदार आपल्या जातीतून निवडण्याचे बंधन कटाक्षाने पाळले जाते. अशावेळी सुयोग्य वर निवडीस मर्यादा येतात. आपल्या मुलीचा उच्च कुळातील, प्रतिष्ठित घराण्यातील वर मिळावा या आकांक्षेने मुलीचे पालक जास्त हुंडा देण्यास तयार होतात.

याचा फायदा घेऊन वरपितेही जास्तीत जास्त हुंड्याची मागणी करून सौदेबाजी करू लागले आहेत.

४) **उच्चवर्गियांचे अनुकरण** :- पूर्वी फक्त राजे, सरदार, धनिक, सत्ताधारी घराणी आपल्या श्रीमंतीचे प्रदर्शन करण्यासाठी मुलीचा विवाह थाटात करू लागले. अधिक हुंडा देऊन प्रतिष्ठा मिळवू लागले. या प्रथेचे अनुकरण भारतीय समाजात सर्वत्रच रूढ झाले. अगदी समाजाच्या खालच्या स्तरातील ग्रामीण भागातले लोक मुलीला कर्ज काढून हुंडा देऊ लागले. डामडौलात लग्न करून देऊ लागले. त्यामुळे आज भारतात सर्वत्रच हुंडाप्रथेन समस्येचं रूप धारण केलं आहे.

५) **शिक्षित, संपन्न वरास प्राधान्य** :- भारतात आजही मुलींना नाममात्र शिकण्याची संधी, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्यास नकार देणारे पालक मुलीसाठी मात्र उच्च शिक्षित, श्रीमंत वर मिळावा ही अपेक्षा करतात. त्यासाठी कितीही हुंडा देण्याची त्यांची तयारी असते. त्यामुळे अशा श्रीमंत, शिकलेल्या वराकडून अधिक हुंड्याची मागणी होऊ लागते.

६) **हुंडा सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवण्याचे साधन** :- अलिकडच्या काळात हुंडा किती दिला, किती घेतला याच्या उघड चर्चा होऊ लागल्या आहेत. जास्त हुंडा, जास्त प्रतिष्ठा मिळवण्याचे साधन बनू लागला आहे. त्यामुळेच सामाजिक प्रतिष्ठा उंचावल्याचे साधन म्हणून हुंडाप्रथा जास्त प्रमाणात रूढ होऊ लागली.

७) **वरपक्षाकडून हुंड्याचे समर्थन** :- वर जेवढा उच्चशिक्षित तेवढी हुंड्याची रक्कम जास्त असते. मुलाच्या शिक्षणासाठी झालेल्या खर्चाची परतफेड वधुपक्षाने करावी अशी अपेक्षा ठेवली जाते. काहीवेळा मुलाच्या व्यवसायास मदत म्हणून, तर काहीवेळा वराच्या बहिणीच्या लग्नासाठी हुंड्याची तरतूद म्हणून हुंडा मागीतला जातो व त्याचे समर्थन वरपक्षाकडून केले जाते.

८) **मुलीच्या संसारास मदत हे वधुपक्षाचे कर्तव्य** :- जो काही हुंडा, भेटवस्तू, फ्लॉट, गाडी, दागिने दिले जाते ते तुमच्या मुलीसाठीच आहे. मुलीच्या संसारास मदत करणे वधुपक्षाचे कर्तव्यच असते. अशाप्रकारचे समर्थन हुंड्याची मागणी करताना वरपक्ष करत असतो. स्त्रीची प्रतिष्ठा वैवाहिक दर्जाशी जोडली गेली असल्याने मुलीला एकदा सर्व काही दिलं कऱ्ी ती सुखी होईल. आपण जबाबदारीतून मुक्त होऊ या भावनेने आई-वडील पाहिजे त्या गोष्टींचा पुरवठा करतात.

९) **लग्नाच्या बाजारात स्त्रीच्या बाह्यरूपास महत्त्व** :- भारतीय समाजव्यवस्थेत लग्नाच्या बाजारात स्त्रीचं दिसणं महत्त्वाचं मानलं जातं. त्यामुळे सावळ्या, दिसायला सर्वसामान्य असणाऱ्या किंवा एखादं वैगुण्य असणाऱ्या मुलींना जास्त हुंडा देऊन विवाह केला जातो. वरपक्षाकडूनही तशी मागणी केली जाते. कारण मुलीच लग्न होणं तिचं आयुष्य सासरघरी व्यतीत होणं भारतीय समाजाच्या केंद्रीयस्थानी रूजलेली संकल्पना आहे. त्यामुळे हुंडाप्रथा बळकट होते.

१०) **वरपक्षाची लालसी, उपभोगवादी प्रवृत्ती** :- आज समाजजीवनात उपभोगवादी जीवनशैली रूजली आहे. तर काहींना विनासायास मिळणाऱ्या संपत्तीची लालसा असते. अशा प्रवृत्तीचे वरपक्ष असतील तर विनाकष्ट, विनासायास, सहज मिळणाऱ्या संपत्तीमुळे त्यांची हाव वाढते. चंगळवादीवृत्तीचे लोक मग अशा प्रकारची मागणी सातत्याने करत राहतात.

● **हुंडाप्रथा उपाययोजना :**

हुंडाप्रथेमुळे समाजावर अनेक दुष्परिणाम होत आहेत. हुंड्यासाठी छळातून अनेक वधुंवर आत्महत्येची वेळ आली आहे. तर काहीवेळा सासरच्या मंडळीकडून तिचा जाणीवपूर्वक बळी घेतला आहे. जोडीदार निवडीच्या अंतर्गत निवडीमुळे काहीवेळा अनुरूप जोडीदार निवडीस मर्यादा येतात. विवाह ठरविताना तडजोड केली जाते. विजोड विवाह केला जातो. कित्येकवेळा हुंडा देऊ शकत नसल्याने विवाह होत नाहीत. योग्य वयात विवाहास अडथळे निर्माण झाल्याने अनैतिक संबंधात वाढ होते. त्यातून मोठ्या प्रमाणात फसवणुकीचे प्रकार घडून येतात. कर्ज काढून हुंडा दिला असल्यास त्या कर्जात ते कुटुंब बुडून जाते. हुंडाप्रथेमुळे भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी वाढण्यास मदत होते. एकूणच हुंडाप्रथा अनेक सामाजिक समस्यात भर घालते. म्हणून आपण आता हुंडा प्रतिबंधक कायदा व हुंड्यावरील उपायांची माहिती घेऊ.

१) १९६१ चा हुंडा प्रतिबंधक कायदा : हा कायदा हुंडाप्रथेस प्रतिबंध व्हावा व हुंडाबळीसारख्या घटना रोखल्या जाव्यात यासाठी करण्यात आला. या कायद्याने हुंडा देणे-घेणे गुन्हा मानण्यात आले. १९८४ व १९८६ मध्ये या कायद्यात दुरूस्त्या करण्यात आल्या. त्यानुसार या कायद्यातील तरतूदी खालीलप्रमाणे आहेत.

- * जम्मू-काश्मिर वगळता सर्व राज्यांना लागू करण्यात आला.
- * हुंडा घेणे हा अजामिनपात्र गुन्हा ठरतो.
- * विवाहप्रसंगी वधुला मिळणाऱ्या भेटवस्तुवर तीचा मालकीहक्क आहे.
- * हुंडा देण्यास-घेण्यास प्राप्ताहून देणाऱ्या दोषी व्यक्तीस ५ वर्षे कैद व १५,००० रू. इतक्या दंडाची शिक्षा होऊ शकते.
- * हुंड्याचे प्रकरण तडजोडीने परस्परात मिटवता येत नाही.

२) भारतीय दंडसंहिता :-

- * दंडसंहिता कलम ३०४ ब नुसार विवाहानंतर सातवर्षांच्या आत एखाद्या स्त्रीचा अनैसर्गिक मृत्यू झाला व ती घटना निदर्शनास आणून दिल्यास असा मृत्यू हुंडाबळी मानला जातो,
- * हुंडाबळी प्रकरणात दोषी व्यक्तीस किमान ७ वर्षे व जास्तीत जास्त आजन्म कारावासाच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे.
- * कलम ३०६ नुसार पत्नीला आत्महत्येस प्रवृत्त करणे हा गुन्हा ठरतो.
- * कलम ४९८ नुसार पती वा त्याच्या नातेवाईकांनी केलेला विवाहितेचा शारिरीक, मानसिक छळ केल्यास दोषी व्यक्तीस २ वर्षे कैद व दंडाच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे.

● हुंडाप्रथा प्रतिबंधात्मक उपाय :-

१) स्त्री-पुरूष समानता प्रस्थापित करणे :- पितृसत्ताक समाज रचनेमध्ये स्त्रियांचे असणारे दुय्यम स्थान, कुटुंबात असणारा सत्ता असमतोल, स्त्री बाबत केला जाणारा भेदभाव हुंडाप्रथेस पोषक ठरतो. त्यासाठी स्त्री-पुरूषामधील असमानता नष्ट करणे, विवाहानंतर मुलींना समाज मालकी हक्क देणे, आई-वडीलांच्या

संपत्तीत वाटा, गृहिणीच्या घरगुती कामास मूल्य प्राप्त होणे. अशाप्रकारे बदल केल्यास स्त्रियांचे दुय्यमत्त्व कमी होण्यास मदत होईल.

२) **हुंडाप्रथे विषयी प्रबोधन करणे :-** हुंडारूपाने रोख रक्कम घेणे, भेटवस्तूची अपेक्षा करणे हे मानवी नैतिक मूल्य विरोधी वर्तन असल्याचे जनमाणसात रूजवणे, यातून स्त्रीचे अवमुल्यन होते याचे ज्ञान देणे. हुंडा देणे-घेणे ही प्रतिष्ठेची बाब नसून तो सामाजिक व कायदेशीर गुन्हा आहे. याबाबत जाणीव-जागृती करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शिक्षणसंस्था, शासन, स्त्रीसंघटना, पोलीसयंत्रणा, प्रसारमाध्यमे यांच्या सहभागाने हुंडाविरोधी जाणीवजागृती व प्रबोधन केले पाहिजे.

३) **सामाजिक दबाव :-** हुंडाप्रथेचे पालन करणारे हुंड्यासाठी सुनेचा छळ यांच्यावर समाजाचे दडपण असणे महत्त्वाचे आहे. आपण करत असलेल्या कृत्यावर समाजाची नजर आहे. ते यामध्ये हस्तक्षेप करू शकतात याची जाणीव जरी झाली तरी अशा कृत्य करणाऱ्या व्यक्तींवर वचक बसेल. हुंडा घेऊन लग्न करणाऱ्यांच्या विवाहसमारंभावर बहिष्कार टाकणे, ज्या कुटुंबात स्त्रियांचा छळ होतो. त्यांना वाळीत टाकणे, अशाप्रकारे हुंडाप्रथा पालन करणाऱ्यांची समाजात अप्रतिष्ठा झाल्यास एकप्रकारे सामाजिक दबाव निर्माण होऊ शकेल. त्याचबरोबर हुंडा न घेणाऱ्या वराचा व त्याच्या कुटुंबियांचा जाहिर सत्कार केल्याने हुंडाविरोधी अनुकूल वातावरण निर्माण होईल.

४) **जातीअंतर्गत विवाहाची बंधने सैल करणे :-** पालकांनी ठरवून केलेल्या विवाहामध्ये सर्वसाधारणपणे सर्व प्रथांचे काटेकोर पालन होताना दिसते. जेव्हा वधु-वर स्वपसंती विवाह ठरवितात तेव्हा जात-पात, पैसा-संपत्ती, प्रतिष्ठा यांचा विचार केला जात नाही. ज्यामुळे समाजामध्ये अशा स्वपसंतीने होणाऱ्या विवाहांना प्रोत्साहन मिळालं पाहिजे. त्यासाठी पालकांबरोबरच, समाज, शासन, पोलीसयंत्रणा यांचा पाठींबा व मदत मिळाली पाहिजे.

५) **स्त्रियांचे सर्वार्थाने सक्षमीकरण झाले पाहिजे :-** अल्पशिक्षित, परावलंबी व प्रथा-परंपरामध्ये गुंतलेली स्त्री अधिक दुर्बल असते. म्हणून स्त्रियांना शिक्षणाची संधी दिली पाहिजे. शिक्षणाने आत्मविश्वास निर्माण होतो. व कोणत्याही परिस्थितीत सामोरे जाण्याची ताकद मिळते. शिक्षणातूनच नोकरीच्या, व्यवसायाच्या, अर्थाजनाच्या संधी मिळतात. अशा सर्वार्थाने सक्षम झालेल्या स्त्रिया स्वतःला एकाकी समजणार नाहीत. नवरा टाकून देईल अशा दडपणाखाली जगणार नाहीत. स्वावलंबी स्त्रिया हुंडा देऊन लग्न करणे मान्य करणार नाहीत.

६) **समर्पण वृत्ती सोडून परिस्थितीशी धैर्याने सामोरे जाणे :-** स्त्री मनावर खोलवर रूजलेला स्वतःला कमी लेखणारी समर्पण वृत्ती तीला सहनशील बनवते. अशावेळी सामाजिक दबाव झुगारून लढून योग्य तो मार्ग काढण्याचे धाडस स्त्रीने दाखवले पाहिजे. आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराला वाचा फोडली पाहिजे. हुंड्याची मागणी व त्यासाठी होणाऱ्या छळास धैर्याने विरोध केला पाहिजे. योग्य वेळी पती व कुटुंबियांना मला कायद्याचा आधार घ्यावा लागेल अशी समज दिली पाहिजे. वेळ पडल्यास पोलीसात तक्रार नोंदविण्याचे धाडस दाखवले पाहिजे. अशाप्रकारे अन्यायग्रस्त स्त्रिया आपल्यावर होणाऱ्या अत्याचाराची वाच्यता करतील तेव्हा अशाप्रकारचे वर्तन करण्याच्यासाठी वचक बसेल.

७) **कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी :-** हुंडाविरोधी कायदा होऊन पाच दशकं होऊनही हुंड्यासाठी

छळाच्या व हुंडाबळीच्या घटनाचं प्रमाण कमी झालेलं दिसून येत नाही. कायद्यामध्ये असलेल्या उणीवांचा फायदा घेऊन हुंडा देणारे, हुंडा घेणारे, हुंड्यासाठी होणारा छळ वा बळी समाजामध्ये उजळ माथ्याने फिरताना दिसतात. त्या करीता या कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. हुंडाबळीच्या केसमध्ये प्रतिष्ठीत घराणे, श्रीमंती, लागेबांधे, वरून येणारा दबाव या गोष्टी झुगारून पोलीसयंत्रणेने काम केल्यास दोषींना शिक्षा होण्यास मदत होईल. हुंडाबळी वा छळाच्या प्रकरणातील दोषी व्यक्ती निर्दोष सुटू नये यासाठी न्यायालय व पोलीस यंत्रणेने सर्तकता बाळगली पाहिजे. हुंड्याच्या प्रकरणामध्ये दोषी व्यक्तीस शिक्षा होते हा संदेश पिडीत स्त्री व कुटुंबीयांसाठी दिलासादायक असतेच पण असा छळ सोसणाऱ्या स्त्रियांपर्यंतही हा सकारात्मक संदेश पोहचतो. त्यातूनच स्त्रिया आपल्या वर होणाऱ्या अन्याया विरोधात भक्कमपणे उभ्या राहतील.

३.२.३. स्वयं-अध्ययन प्रश्न

- १) भारतीय स्त्रियांच्या सर्व समस्यांचे मुळ..... संस्कृतीत आहे.
- २) भारतातील प्रथा स्त्रियांवरील हिंसेचे एक रूप आहे.
- ३) एखाद्या पुरुषास त्याच्या पत्नीकडून किंवा तिच्या कुटुंबाकडून तिच्या विवाहप्रसंगी मिळणारी संपत्ती म्हणजे होय.
- ४) हुंडा प्रतिबंधक कायदा भारतात.....साली लागू करण्यात आला.
- ५) हुंडा देणे-घेणे किंवा त्यासाठी दबाव टाकणे हा..... आहे.

३.३. सारांश :

या घटकामध्ये आपण स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराबाबत अभ्यास केला. ज्यामध्ये महिलांचा होणारा दुर्व्यापार त्याची व्याख्या, दुर्व्यापाराची कारणे, महिला तस्करी होऊ नये म्हणून केल्या जाणाऱ्या उपाययोजना, त्याचबरोबर स्त्रीयांच्या बाबतीत घडून येणारे बलात्कार त्याची वास्तव परिस्थिती, त्यामागील जबाबदार कारणे, अशा प्रकारच्या घटना घडू नये म्हणून अंमलात आणता येणाऱ्या उपाययोजना यांचा सविस्तर आढावा घेतला. त्याचबरोबर कुटुंबाकडून होणाऱ्या स्त्रीवरील हिंसाचारापैकी हुंडा बळीचा अत्याचार त्याची कारणे व हुंडाबळी होऊ नये म्हणून केल्या जाणाऱ्या उपाययोजना यांचा या घटकामध्ये सविस्तर आढावा घेतला आहे. यातून एक बाब स्पष्ट होते कि, कोणत्याही काळात, कोणत्याही समाजात स्त्री हि या ना त्या कारणांनी कितीही उपाययोजना केल्या तरी विविध प्रकारच्या हिंसेला बळी पडत असल्याचे दिसून येते.

३.४ पारिभाषिक शब्द :

- १) तस्करी : बेकायदेशीरपणे वस्तुंची वाहतुक किंवा चोरून माल नेणे होय.
- २) क्राईम : क्राईम या शब्दासाठी 'गुन्हा' हा पारिभाषिक शब्द वापरला जातो. 'गुन्हा' म्हणजे कायद्याचे उल्लंघन करणारी आणि शिक्षापात्र असलेली कोणतीही कृती.

- ३) **लिंगभाव** : 'लिंगभाव' या शब्दासाठी 'जेंडर' हा इंग्रजी शब्द वापरला जातो. 'लिंग' आणि 'जेंडर' हे दोन्ही शब्द वेगवेगळ्या अर्थानी वापरले जातात. 'लिंग' म्हणजे जैविकदृष्ट्या स्त्री आणि पुरुष असणे, तर लिंगभाव म्हणजे सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या स्त्री-पुरुष म्हणून ठरविलेले गुणधर्म, भूमिका आणि अपेक्षा होय.
- ४) **बलात्कार** : 'बलात्कार' शब्दासाठी 'लैंगिक अत्याचार' हाही शब्द वापरला जातो. 'एखाद्या व्यक्तित्वर तिच्या संमतीशिवाय लैंगिक अत्याचार करणे.'

३.५. स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - ३.२.१

- १) मानवी दुर्व्यापार हा गुन्हांचा समूह असून त्यामध्ये वित्तीय लाभासाठी होणारे पुरुष स्त्रिया व बालके यांचे शोषण अंतर्भूत असून ते शोषण मूलभूत मानवी हक्कांचे उल्लंघन करते.
- २) १९७६
- ३) कलम ४९८
- ४) फेब्रुवारी २०१४
- ५) १) लिंग आधारित भेदभाव. २. विकृत लिंग गुणोत्तर आणि वधूंची तस्करी-

स्वयं-अध्ययन पप्रश्नांची उत्तरे - ३.३.२

- १) भारतातील इंडियन पिनल कोड ३७५ नुसार बलात्कार म्हणजे एखाद्या पुरुषांनी एखाद्या परिस्थितीत केलेला संभोग होय.
- २) १) वैधानिक बलात्कार २) जबरी बलात्कार
- ३) तरुणी वा पौगंडावस्थेतील मुली
- ४) आक्रमणाची प्रबळ भावना
- ५) पाच

● स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे ३.२.३

- १) पितृसत्ताक
- २) हुंडा
- ३) हुंडा
- ४) १९६१
- ५) गुन्हा

३.६ सरावासाठी प्रश्न

पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) महिला दुर्व्यापार म्हणजे काय? महिला दुर्व्यापाराची कारणे स्पष्ट करा?
- २) महिलांवर होणाऱ्या दुर्व्यापारावरील उपाययोजनाची सविस्तर चर्चा करा.
- ३) बलात्कार म्हणजे काय सांगून बलात्काराची कारणे लिहा?
- ४) बलात्कारासाख्या घटना घडू नयेत म्हणून करण्यात येणाऱ्या उपाययोजना सविस्तर स्पष्ट करा?
- ५) हुंडाप्रथेची अर्थ, कारणे स्पष्ट करा.
- ६) हुंडा प्रतिबंधक उपाययोजना विशद करा.

३.७. अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

- १ भारतीय सामाजिक समस्या प्रा. ए. वाय. कोंडेकर., फडके प्रकाशन, ऑगस्ट २००८.
- २ भारतातील सामाजिक कल्याण, प्रशासन आणि समाजकार्य कोतेपळे लक्ष्मण, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ३ मानवी हक्क प्रा. चंद्रकांत खंडागळे.
- ४ इंटरनेट : उपलब्ध साहित्य
- ५ रेहाना धीडयाली (संपा) - "समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया", डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे २००८.
- ६ गीता साठे - "भारतीय स्त्री जीवन", मौज प्रकाशन, पुणे २०१०.
- ७ आशा खांडेकर-गवई - "महिलांच्या मानव अधिकारांचे उल्लंघन", सुगावा प्रकाशन, पुणे."
- ८ विद्युत भागवत - "समकालीन भारतीय समाज", डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ९ विजय मारूलकर, दयावती पाडळकर - "लिंगभाव आणि हिंसाचार", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- १० चंद्रकांत खंडागळे - "लिंगभाव हिंसाचार."
- ११ रेहाना घडियाली (संपा) - "समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया" डायमंड पब्लिकेशन, पुणे - २००८.
- १२ गीता साने - "भारतीय स्त्री जीवन " मौज प्रकाशन, पुणे - २०१०.
- १३ आशा खांडेकर-गवई - "महिलांच्या मानव अधिकारांचे उल्लंघन" सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- १४ Ram Ahuja " Social Problems in India, Rawat Publications, Jaipur."
- १५ भा. कि. खडसे - "भारतातील सामाजिक समस्या" मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- १६ गीता साने - "भारतीय स्त्री जीवन" मौज प्रकाशन पुणे-२०१०
- १७ आशा खांडेकर-गवई - "महिलांच्या मानव अधिकारांचे उल्लंघन" सुगावा प्रकाशन पुणे.
- १८ विजय मारूलकर, दयावती पाडळकर - "लिंगभाव आणि हिंसाचार" फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- १९ चंद्रकांत खंडागळे - "लिंगभाव आणि हिंसाचार"
- २० विद्युत भागवत - "समकालीन भारतीय समाज" डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

घटक - ४

कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा होणारा छळ (Womens Harassment at Workplace)

अनुक्रमणिका

४.० प्रस्तावना

४.१ उद्दिष्टे

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ स्त्रियांच्या छळाचे स्वरूप (Nature of Women's Harassment.)

४.२.२ उपाययोजना आणि विशाखा मार्गदर्शक कायदा, २०१३
(Remedies and Vishakha Guidelines Act, 2013)

४.२.३ अंतर्गत तक्रार समितीची (ICC) रचना आणि कार्य :
(Structure & Function of Internal Complaint Committee)

४.४ सारांश

४.५ पारिभाषिक शब्द

४.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्न

४.७ स्वयं-अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

४.८ सरावासाठीचे प्रश्न

४.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० प्रस्तावना :

छळातून मुक्त जीवन हा प्रत्येक स्त्रीचा अधिकार आहे. पूर्वी जेव्हा स्त्रिया घराबाहेर पडत नव्हत्या तेव्हा स्त्रियांच्या लैंगिक छळ बहुदा स्त्री म्हणून कुटुंबात होत असे. त्यात प्रामुख्याने बालविवाह, सतीची चाल, विधवा विवाह बंदी, स्त्री-शिक्षण बंदी, चूल व मूल अशा स्वरूपात छळ होत असे. तथापि शिक्षण, अर्थार्जनासाठी स्त्री घराबाहेर पडली तरीही बुद्धीचातुर्य, निर्णयक्षमता असूनही तिचे विविध स्वरूपात शोषण होत राहिले आहे. पूर्वीचे छळाचे प्रकार जाऊन कौटुंबिक हिंसाचार, विनयभंग, बलात्कार, स्त्रीभ्रुणहत्या अशा स्वरूपात स्त्रीचा छळ होत आहे. अनेकवेळा स्त्रीवर मात करण्यासाठी तिचा लैंगिक छळ हे माध्यम होऊन गेले. म्हणजेच कुटुंबात व कुटुंबाबाहेरही स्त्रीला विविध प्रकारच्या छळाला सामोरे जावे लागत आहे.

परंपरागत समाजात पुरुषाने अर्थार्जन करावयाचे व स्त्रीने घरकामात बालसंगोपन असे लिंगभेदावर आधारलेले श्रमविभाजन प्रचलित होते. ग्रामीण समुदाय स्त्री पुरुषांच्या वर्चस्वासाठी घरकाम सांभाळून शेती आणि इतर पारंपारिक व्यवसायात अर्थार्जनासाठी काम करित होती मात्र स्त्रीने स्वतःसाठी कमावणे कमीपणाचे मानले जाई. आधुनिक काळात स्त्री शिक्षणाला संधी, औद्योगिकरण, नागरीकरण, व्यक्तिस्वातंत्र्य, आधुनिक जीवनपद्धती, कुटुंबाचा आर्थिक भार तसेच स्त्रीला विविध क्षेत्रात मिळालेली संधी यामुळे स्त्री अर्थार्जनासाठी घराबेहेर पडत आहे. मुलींचे पालक देखील मुलींचे शैक्षणिक व आर्थिक स्वावलंबन, चांगला वैवाहिक जोडीदार मिळवणे यासाठी प्रयत्नशील आहेत. परिणामी आज स्त्रीया पुरुषांच्या बरोबरीने समाजजीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात सहभागी होश्रत आहेत. शहरी व ग्रामीण क्षेत्रात नोकरी किंवा व्यवसाय करू लागल्या आहेत. जगातील सर्वच देशात समाजाच्या एकूण कार्यशक्तीत काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे.

आधुनिक समाजात स्त्रीने कुटुंबाबाहेर पडणे व अर्थार्जन करणे सर्वमान्य होत चालले आहे. शहरी समाजाबरोबर ग्रामीण समाजातदेखील स्त्रीचे अर्थार्जन स्वीकारले जात आहे. यामुळे स्त्रीचे स्वावलंब वाढून तिचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यास चालना मिळाली आहे. ही स्त्रियांच्या दृष्टीने सकारात्मक बाब आहे. मात्र याला दुसरी नकारात्मक बाब म्हणजे घराबाहेर पडून काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या कामाच्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर छळ होत आहे. दर बारा मिनिटाला एक असा भारतामध्ये लैंगिक छळाचा आकडा नॅशनल क्राईम ब्युरो रेकॉर्ड नोंदविला आहे. स्त्रिया पुरुषांपेक्षा अबला आहेत. स्त्रियांना पुरुषांच्या संरक्षणाची गरज आहे. पुरुषांच्या संरक्षणाशिवाय महिला जगूच शकत नाहीत. अशी मानसिकता स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाला कारणीभूत आहे. पुरुषप्रधान समाजात वर्षानुवर्षे विविध प्रकाराने होत असलेल्या या शोषणामध्ये आज २१ व्या शतकातही बदल झालेला नाही उलट कामाच्या ठिकाणी व समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात लैंगिक शोषणाचे प्रमाण वाढलेलेच आहे. त्यामुळे कामाच्या ठिकठिकाणी होणारा स्त्रियांचा छळ ही एक मोठी गंभीर सामाजिक समस्या बनली आहे. या प्रकरणात आपण या समस्येचे स्वरूप अभ्यासणार आहोत. यात प्रामुख्याने छळाचा अर्थ, कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या स्त्रियांच्या छळाचे स्वरूप, छळ थांबविण्यासाठी केलेले व करावयाची उपाययोजना तसेच अंतर्गत तक्रार समितीची रचना आणि कार्य इत्यादी मुद्द्यांचा अभ्यास करणार आहोत.

४.१ उद्दिष्ट्ये : (Objectives)

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास

- १) कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांच्या होणाऱ्या छळाचे स्वरूप समजून घेता येईल.
- २) विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे अधिनियम २०१३ समजून घेता येईल.
- ३) कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई व निवारण) अधिनियम २०१३ समजून घेता येईल या घटकांच्या अभ्यासामुळे वरील बाबी साध्य होणार आहेत.
- ४) अंतर्गत तक्रार समितीची रचना आणि कार्याचे अध्ययन करता येईल.

४.२ विषय-विवेचन : (Presentation of Subject Matter)

भारतीय समाजात लिंगभाव विषयक दृष्टिकोनामुळे विविध क्षेत्रात स्त्रियांवर अत्याचार होत आहेत. पुरुषप्रधान समाज अवस्थेत स्त्रियांना एक 'स्त्री' म्हणून दिली जाणारी वागणूक अन्यायकारक आहे. स्त्रियांवर होणारा अन्याय समाजातील सर्वच क्षेत्रात होताना दिसून येतो. याला कामाचे ठिकाण देखील अपवाद राहिलेले नाही. आज शिक्षणाच्या संधीमुळे स्त्री कुटुंबाबाहेर पडून नोकरी व्यवसायाच्या माध्यमातून स्वावलंबी बनत आहे. कुटुंबाच्या अर्थार्जनात सहभागी होत आहे. तथापि कामाच्या ठिकाणी सहकारी पुरुषांच्याकडून स्त्रीचा मानसिक, शारीरिक व लैंगिक छळ होताना दिसून येत आहे. म्हणजे स्त्री शैक्षणिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्यास तिच्यावरील अन्याय कमी होईल हा आशावाद या ठिकाणी संपुष्टात येत आहे. या घटकात आपण कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाचे स्वरूप, प्रकार व उपाययोजनांचा आढावा घेणार आहोत. यामुळे स्त्रियांचा होणारा छळ ही संकल्पना स्पष्ट होईल.

छळ या संज्ञेचा अर्थ : (Meaning of Concept Harassment)

छळ किंवा छळवणूक हा एक वर्तनप्रकार आहे. एखाद्या व्यक्तीस शारीरिक, मानसिक त्रास देण्यासाठी केलेले कोणतेही वर्तन म्हणजे छळ होय. सर्वसामान्यपणे कायदेशीरदृष्ट्या एखाद्या व्यक्तीस त्रास देणारा, धमकावणारा, धाक दाखविणारा, घाबरवणारा किंवा सुरक्षिततेविषयी तिच्या मनात सतत भीती निर्माण करणारा वर्तन प्रकार म्हणजे छळ होय.

केंब्रिज शब्दकोशानुसार, 'एखाद्यास त्रास देणारे किंवा अस्वस्थ करणारे वर्तन म्हणजे छळ होय'.

वरील विवेचनावरून छळासंबंधी काही मुद्दे सांगता येतील-

- १) छळ हा वर्तनप्रकार असून त्यात एक व्यक्ती जाणीवपूर्वक इतर व्यक्तीस त्रास होईल असे वर्तन करित असते.
- २) छळ हा जाणीवपूर्वक केला जात असल्याने त्यात त्रास देण्यासाठी अपमान, अवनती, मारहाण, धमकावणे, घाबरवणे, अस्वस्थ करणे, संकटात टाकणे, असुरक्षितता निर्माण करणे अशा विविध मार्गांचा अवलंब केला जातो.
- ३) छळ हा नेहमीच निषेधार्थ असतो ज्या व्यक्तीचा छळ होतो त्या व्यक्तीस छळ हे नकोसे वाटणारे वर्तन असते. कारण छळामुळे त्रास व दुःखाबरोबरच व्यक्तीचे हक्क, स्वातंत्र्य, सुरक्षितता धोक्यात येते.
- ४) छळाचे कृत्य कोणत्याही स्वरूपाचे असते ते सामाजिक, नैतिक व कायदेशीर दृष्टीकोनातून नेहमीच व्यक्तीचे अधिकार नाकारणारे असल्याने ते दंडनीय मानले जाते.
- ५) सर्वसाधारणपणे छळ हा वंश, धर्म, जात, संस्कृती, लिंगभाव अशा अनेक आधारे केला जातो.

४.२.१ कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या स्त्रियांच्या छळाचे स्वरूप :

सर्वसाधारणपणे एखाद्यास त्रास देणारे किंवा अस्वस्थ करणारे कोणतेही वर्तन म्हणजे छळ होय. पुरुषप्रधान समाजात लिंगभाव दृष्टीकोनातून अगदी प्राचीन काळापासूनच स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार नाकारले गेले. त्यातून स्त्री ही मालमत्ता, वस्तू, दासी या स्वरूपात मानली जाऊन तिचा शारीरिक, मानसिक छळ केला गेला. आधुनिक समाजातदेखील या छळाचे स्वरूप बदलत गेले आहे. मात्र छळ थांबलेला नाही. आज स्त्री पुरुषांच्या बरोबरीने नोकरी, व्यवसाय अशा क्षेत्रात काम करित आहेत. मात्र कामाच्या ठिकाणी एक स्त्री म्हणून तिच्याकडे बघण्याच्या दृष्टीकोन, दिली जाणारी वागणूक, आणि प्रत्यक्ष केला जाणारा छळ याचा विचार करता स्त्रीचा कामाच्या ठिकाणी विविध प्रकारच्या छळाला सामोरे जावे लागते. यासंदर्भात आपण छळाचे स्वरूप समजावून घेणार आहोत.

१) कामाचे ठिकाण / कार्यस्थळ :

कार्यस्थळ म्हणजे ज्या ठिकाणी व्यक्ती अर्थार्जनासाठी किंवा अन्य काही उद्दिष्टांसाठी एखादे कार्य/काम/नोकरी करतात किंवा सेवा देतात ते ठिकाण होय. या ठिकाणावत शासकीय कार्यालये, निमशासकीय कार्यालये, लहान-मोठे उद्योगधंदे, विविध व्यवसाय, शैक्षणिक संख्या, बँका, वित्तसंस्था, वैद्यकीय व आरोग्य सेवा पुरविणारी केंद्रे, वाहतूक व दळणवळण यंत्रणा, मनोरंजन केंद्रे, पर्यटन केंद्रे, हॉटेल व्यवसाय, बांधकाम व्यवसाय, एखाद्याच्या शेती व घरातील मोल मजुरीची कामे, ठेकेदाराने दिलेली कामे रोजगार हमीची कामे अशी अनेक ठिकाणे येतात ज्या ठिकाणी स्त्री व पुरुष एकत्रित काम करतात.

२) अर्थार्जन करणारी स्त्री :

जी स्त्री घराबाहेर जाऊन आपल्या कुटुंबाच्या अर्थार्जनासाठी काम करते तिला काम किंवा नोकरी करणारी स्त्री म्हटले जाते. विविध कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांना इतर अनेक स्त्री-पुरुष सहकाऱ्यांच्या सोबत काम करावे लागते. अशावेळी काही पुरुष सहकाऱ्यांकडून कामाच्या ठिकाणी एक स्त्री म्हणून तिला त्रास वा दुःख देण्याच्या हेतूने अपमान करणे, लज्जा उत्पन्न होईल असे बोलणे, हावभाव करणे, स्त्रीत्वाचा अपमान करणे असे वर्तन केले जाते असे वर्तन हे छळ म्हणून ओळखले जाते.

३) छळाचे विविध मार्ग :

स्त्री ज्या ठिकाणी काम करते त्या ठिकाणी स्त्रियांचा छळ करण्यासाठी पुरुषांकडून अपमान, निंदा, टोमणे मारणे, टीका करणे, असभ्य भाषेत बोलणे, असहकार्य, अडवणूक करणे, संकटात टाकणे, धमकावणे, भीती घालणे, अस्वस्थ करणे, दहशत निर्माण करणे, आर्थिक व लैंगिक शोषण करणे, जास्त काम देणे व काम नाकारणे, कार्यालयात उशीरापर्यंत थांबण्यास सांगणे, अशा विविध मार्गाने कामाच्या ठिकाणी छळ केला जातो.

४) प्रामुख्याने पुरुषांच्याकडून छळ :

कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा छळ करणारे प्रामुख्याने पुरुष असतात. कशाही अपवादात्मक परिस्थिती

स्त्री अधिकाऱ्याकडून छळ होऊ शकतो. मात्र स्त्रियांच्या छळात पुरुषांच्याकडून होणाऱ्या छळाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. स्त्रियांना छळणारे जे पुरुष असतात ते प्रामुख्याने कामाच्या व्यवस्थेत सत्ता व अधिकार धारण करणारे असतात. तसेच बरोबरीचे काम करणारे पुरुषी वर्चस्वाच्या छळ करण्याऱ्या व स्त्रियांना काम देणारे अथवा नोकरी देणारे, कामाचे व्यवस्थापन पाहणारे, कामाचे पर्यवेक्षण करणारे तसेच स्त्रियांच्या बरोबर काम करणारे वरिष्ठ व कनिष्ठ सहकारी अशा कामाच्या ठिकाणी असणाऱ्या पुरुषांपैकी काही पुरुष स्त्रियांचा छळ करित असतात.

५) लिंगभावविषयक दृष्टीकोन :

भारतीय समाजात अगदी प्राचीन काळापासूनच लिंगभाव विषयक दृष्टीकोनामुळेच स्त्रीवर पुरुषांच्याकडून अन्याय-अत्याचार होताना दिसून येत आहे.

आजच्या आधुनिक काळात कामाच्या ठिकाणी स्त्रीचा होणारा छळ हा केवळ स्त्रीकडे पुरुषी वर्चस्वाच्या मानसिकतेतून बघण्याचा दृष्टीकोनामुळेच होत आहे. म्हणजेच कामाच्या ठिकाणी पुरुषाकडून स्त्रियांचा होणारा छळाचा आधार हा लिंगभाव विषयक भेदभाव म्हणजेच स्त्री-पुरुष भेदभाव हा आहे. प्राचीन काळातील काही अपवाद वगळता सर्वच समाजात पितृसत्ताक किंवा पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था आढळते. या व्यवस्थेत पुरुषांना सर्वच अधिकार दिले गेले व स्त्रीला अधिकारापासून वंचित ठेवले गेले आहे. त्यामुळे स्त्रीचे स्थान हे गौण बनलेले आहे. यातूनच स्त्रियांवर वर्चस्व गाजविणे हा पुरुषांचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे अशी वर्चस्ववादी मानसिकता निलमार्ण होत गेली आहे. त्यातून स्त्री-पुरुषांची विविध भूमिकेबाबत लिंगभाव विषयक दृष्टीकोन निर्माण झाला. परिणामी कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा छळ केला जात आहे.

६) पीडितांचे सहकार्य व उदासिनता :

कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा छळ करणाऱ्या पुरुषांना संबंधित पीडित स्त्रियांचे कळत नकळतपणे सहकार्य मिळत असते. अनेक वेळा कामाची गरज असणाऱ्या स्त्रिया ह्या आपणास कामावरून कमी केले जाईल, आर्थिक नुकसान होईल, आपलीच बदनामी होईल, कुटुंबात वाद निर्माण होतील अशा विविध कारणामुळे होणाऱ्या छळांकडे दुर्लक्ष करतात. तक्रार करण्याचे टाळतात. त्यामुळे मात्र छळ करणाऱ्यांना अधिकच प्रोत्साहन मिळते. साधारणपणे बहुसंख्य पीडित स्त्रीया छळास प्रतिकार करित नाहीत. विशेषतः असंघटित क्षेत्रात कामावरून काढले जाईल या भीतीने तक्रार केली जात नाही. तर इतर क्षेत्रात बदनामी होईल म्हणून तक्रार केली जात नाही. अशा वेळी एकाद्या स्त्रीने प्रतिकार केला तरी तो दुबळा ठरतो. कारण इतरांची मदत व पाठींबा मिळत नाही. परिणामी कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा छळ होत राहतो.

७) कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या छळाचे दुष्परिणाम :

कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांवर होणारा छळ स्त्रीच्या जीवनात अनेक समस्यांना कारणीभूत ठरतो. काळाची गरज, अर्थाजर्जन, कौटुंबिक जबाबदारी, बदनामीची भीती यामुळे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे स्त्रीया छळाला सामोरे जातात. काही अपवाद सोडल्यास स्त्रीकडून या छळाला विरोध होत नाही मात्र यातून

अनेक दुष्परिणामाला सामोरे जावे लागते. त्यात प्रामुख्याने -

- १) छळामुळे स्त्रीयांचा अपमान होतो.
- २) छळाविरुद्ध आपण आवाज उठवू शकत नाही व भावनेतून स्त्रियांच्यात न्यूनगंड निर्माण होऊ शकतो.
- ३) छळामुळे अपराधीवृत्ती निर्माण होते. त्यामुळे स्त्रीया सतत दबावाखाली राहतात. स्वतःला असुरक्षित समजू लागतात.
- ४) सततच्या छळामुळे स्त्रीयांचे मानसिक संतुलन बिघडू शकते छळ असहनीय झाल्यामुळे आत्महत्येसारखे टोकाचे पाऊलदेखील उचलले जाऊ शकते.
- ५) अनेक स्त्रीया छळामुळे नोकरी सोडतात त्यामुळे आर्थिक नुकसान होते. अनेक स्त्रीयांचे करिअर संपुष्टात येते.
- ६) अनेक वेळा कुटुंबांतर्गत ताण-तणावांना स्त्रीला सामोरे जावे लागते.

वरीलप्रमाणे कामाच्या ठिकाणी स्त्रीयांच्या होणाऱ्या छळाचे स्वरूप आहे.

४.२.२ उपाययोजना आणि विशाखा मार्गदर्शक कायदा २०१३ :

कामाच्या ठिकाणी स्त्रीयांच्या होणाऱ्या लैंगिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाने १९९७ मध्ये जी मार्गदर्शक तत्त्वे घालून दिली त्यांना विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे असे म्हणतात.

पार्श्वभूमी : ही मार्गदर्शक तत्त्वे घालून देण्याची पार्श्वभूमी पुढीलप्रमाणे -- राजस्थानमध्ये १९९० मध्ये भंवरदेवी नावाच्या ग्रामसेविकेने एक बालविवाह रोखण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे राजस्थानातील चिडलेल्या गुज्जर समुदायाने संबंधित जमीनदारांनी भंवरदेवीवर वारंवार बलात्कार केला. या पीडित महिलेने राज्यस्थान उच्च न्यायालयात खटला दाखल केला मात्र तिच्या दुर्दैवाने सर्व आरोपींना न्यायालयाने निर्दोष मुक्त केले. या निर्णयाच्या विरोधात काही व्यक्ती व स्वयंसेवी संस्थांनी 'विशाखा' या नावाने सर्वोच्च न्यायालयात एक जनहित याचिका दाखल केली. हा खटला 'विशाखा' आणि इतर विरुद्ध राजस्थान राज्य म्हणून चालला. या केसच्या निमित्ताने सर्वोच्च न्यायालयाने कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक अत्याचाराबाबत १९९७ मध्ये काही मार्गदर्शक तत्त्वे सांगितली व त्याचा 'विशाखा' गाईडलाईन/ मार्गदर्शक तत्त्वे म्हटले जाते. ही तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) स्त्रीयांच्या सुरक्षेसाठी पर्याप्त उपाय योजना करणे ही केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांची जबाबदारी आहे.
- २) कार्यस्थळी स्त्रीयांच्या अस्मितेचे संरक्षण करणे हा त्यांचा घटनात्मक अधिकार आहे.
- ३) कार्यस्थळी होणाऱ्या स्त्रीयांच्या लैंगिक छळास प्रतिकार व्हावा या उद्देशाने केलेल्या नियमांबाबत लोकांना माहिती व्हावी यासाठी हे नियम प्रदर्शित करावेत.

- ४) स्त्रीयांना कामावर ठेवणारी व्यक्ती खाजगी अथवा सार्वजनिक क्षेत्रातील असो त्यांना विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे लागू राहतील.
- ५) स्त्रीयांच्या लैंगिक छळाची चौकशी करण्यासाठी तक्रार समिती स्थापन करणे आवश्यक आहे. या समितीचे अध्यक्षपद एका स्त्रीकडेच असावे तसेच निम्मे सदस्य स्त्रिया असल्या पाहिजेत.
- ६) ऑक्टोबर २०१२ मध्ये विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वाचा विस्तार करण्यात आला. त्यानुसार ‘-कौन्सिल ऑफ इंडिया’ आणि ‘मेडिकल कौन्सिल ऑफ इंडिया’ या दोन्ही संस्थांनीही कार्यस्थळी होणाऱ्या स्त्रियांचा लैंगिक छळ थांबविण्यासाठी समिती स्थापन करण्यात असा आदेश दिला.

कार्यस्थळी होणारा स्त्रीयांचा छळ थांबविण्यासाठी सरकार जोपर्यंत कायदा करित नाही तोपर्यंत ‘विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे’ प्रमाण मानावीत असे सर्वोच्च न्यायालयाने सुचविले. अलिकडच्या काळात मात्र लैंगिक छळासंबंधाच्या अनेक केलेल्या सातत्याने समोर आल्या तेव्हा पुन्हा एकदा कायदा करणे भाग पडले कारण विशाखा कायद्याला अनेक वर्षे उलटून गेली तरीही बऱ्याच ठिकाणी तक्रार निवारण समित्या स्थापन करण्यात आलेल्या नाहीत किंवा समिती आहे पण त्या काय करित नाहीत म्हणूनच शासनाने विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वात काळानुसार सुधारणा करून त्यात काही गोष्टीची भर घालून आणि काही बाबी वगळून कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई व निवारण) अधिनियम २०१३ हा संसदीय कायदा केला.

- कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध मनाई व निवारण अधिनियम -२०१३):

(Sexual Harassment at workplace (Prevention, Prohibition and Redressal Act 2013)

सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अनुषंगाने कार्यस्थळी होणाऱ्या महिलांच्या लैंगिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठीचे विधेयक केंद्रशासनाने संसदेत सादर केले, त्यास लोकसभेने ३ सप्टेंबर २०१२, राज्यसभेने २६ फेब्रुवारी २०१३ रोजी मंजूरी दिली. राष्ट्रपतीने त्यावर २३ एप्रिल २०१३ रोजी स्वाक्षरी केली आणि हे विधेयक “कामाच्या ठिकाणी महिलांना लैंगिक छळ (प्रतिबंध मनाई व निवारण) अधिनियम २०१३” या नावाने ९ डिसेंबर २०१३ पासून सर्व भारतभर लागू केले गेले. या कायद्यातील तरतूदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) **व्यथित महिला** : या कायद्याने कामाच्या ठिकाणी लैंगिक बळी पडल्याचे सांगणारी कोणत्याही वयाची महिला मग ती त्या ठिकाणी कामास असो वा नसो तिला व्यथित महिला मानले आहे.

२) **समुचित सरकार** : या कायद्यांतर्गात समुचित सरकार म्हणून केंद्र सरकार व राज्यसरकार यांना मानले आहे.

३) **नियुक्ती देणारा** : स्त्रीयांना कामावर ठेवणारा सरकारचा किंवा स्थानिक विभागाचा संघटनेचा, उपक्रमाचा, संस्था तसेच शाखेचा प्रमुख हा नियुक्ती देणारा (कामावर ठेवणारा) मानलेला आहे.

४) **कामाचे ठिकाण** : सरकारने वा स्थानिक प्राधिकरणाने वा सरकारी कंपनीने वा महामंडळाने वा सहकारी संस्थेने स्थापन केलेले, त्याच्या मालकीचे असलेले किंवा त्याच्या नियंत्रणात असलेले किंवा त्याच्या प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष दिल्या जाणाऱ्या पूर्णतः वा अंशतः निधीवर चालविलेला असा कोणताही विभाग, संघटना, उपक्रम एंटरप्रायजेस, संस्था, शाखा, युनिट याबरोबरच शैक्षणिक, व्यावसायिक, औद्योगिक, आरोग्य, वाणिज्यीय, किंवा संस्था स्थळाचे ठिकाण, मनोरंजनाचे केंद्रे इत्यादींना कामाचे ठिकाण मानलेले आहे.

५) **मनाई** : कामाच्या ठिकाणी कोणतीही महिला लैंगिक छळास बळी पडणार नाही आहे. या कायद्याने कामाच्या ठिकाणी कोणतीही धमकी देणे वा धाक दाखवणे, तिच्या कामात हस्तक्षेप करणे व तिच्या आरोग्यास व सुरक्षिततेस बाधा आणणारे कृत्य करणे इत्यादीस मनाई केली आहे.

६) **लैंगिक छळ** : या कायद्यांतर्गत लैंगिक अत्याचाराची व्याख्या करण्यात आली आहे ती अशी - जेव्हा एखादी व्यक्ती बोलून, न बोलता कृतीने किंवा स्पर्शाने लैंगिक अर्थाने ओतप्रोत कृत्य अथवा लैंगिक उद्देशाने एखाद्या महिलेला त्रास देते. ज्यामुळे त्या महिलेला मानसिक धक्का बसतो तेव्हा त्यास 'लैंगिक छळवणूक' होत आहे असे समजावे.

७) **समितीची स्थापना** : १० किंवा त्यापेक्षा अधिक कामगार असतील अशा ठिकाणी 'अंतर्गत तक्रार समिती' स्थापन केली पाहिजे तसेच ज्या ठिकाणी १० पेक्षा कमी कामगार आहेत अशा ठिकाणी स्थानिक तक्रार समिती नेमण्याची तरतूद या कायद्याने केलेली आहे.

८) **तक्रार व शिक्षा** : कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ झाल्याची लेखी तक्रार महिला छळाची घटना घडलेल्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या आत लेखी तक्रार अंतर्गत तक्रार समितीकडे करू शकते. संबंधित समिती आलेल्या तक्रारीची चौकशी करून योग्य वाटल्यास पुढे पोलिसांकडे पाठवू शकते. छळाच्या स्वरूपावरून गुन्हा सिद्ध झाल्यास शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. त्यात स्त्रीशी अश्लील व्यवहार सिद्ध झाल्यास तीन वर्षांपर्यंतच्या तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते. तसेच कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळामुळे स्त्रीचा मृत्यू झाल्यास दोषी व्यक्तीस आजन्म कारावस किंवा मृत्यूदंडाची शिक्षा होऊ शकते. याबरोबरच कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ होत असल्याची तक्रार मुद्दाम व द्वेषभावनेतून केली असल्यास व ती तक्रार खोटी सिद्ध झाल्यास तक्रार करणाऱ्या महिलेच्या विरोधात कारवाई करण्याची शिफारस समिती करू शकते.

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ अधिनियम २०१३ नुसार महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी अनेक तरतूदी केलेल्या आहेत. यात कामाच्या ठिकाणी महिलांना सुरक्षितता प्रदान करण्यासाठी काही कर्तव्ये सांगितली आहेत त्यात प्रामुख्याने

- १) कामाच्या ठिकाणी स्त्रीयांना सुरक्षेचे वातावरण ठेवावे.
- २) स्त्रीयांच्या लैंगिक छळाचे होणारे दंडनीय परिणाम सर्वांच्या निदर्शनास आणावे.
- ३) कार्यालयातील एखाद्या व्यक्तीचे वर्तन असभ्य असेल तर त्याला समज देणे गरजेचे आहे.

- ४) कामाच्या ठिकाणी अंतर्गत तक्रार समिती स्थापन करणारा आदेश लावावा.
- ५) कार्यालयात एखाद्या महिलेची तक्रार आल्यास तर ती तक्रार निवारण समितीने योग्य प्रकारे नोंदवून ठेवणे महत्त्वाचे ठरते.
- ६) अंतर्गत तक्रार समितीत आवश्यक त्या सोयी सुविधा पुरवाव्यात तसेच त्यांना लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी करण्यासाठी लागणारी माहिती पुरवावी.
- ७) तक्रारदाराची तक्रार समजून घ्या. हा कार्यालयातील थट्टेचा विषय होऊ नये याची काळजी घ्या.
- ८) छळवणूकीचा प्रकार घडत असल्यास कोणत्याही प्रकारे गाफील राहू नका व गोंधळून जाऊ नका.
- ९) कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाच्या विरोधात जागृती करणारे कार्यक्रम व कार्यशाळा आयोजित कराव्यात.
- १०) सुसंवाद हाच कार्यक्रमाचा आणि वैयक्तिक प्रगतीचा पाया आहे हे प्रत्येकाने लक्षात ठेवले पाहिजे.

या कायद्यात कामाच्या ठिकाणी महिलांचा होणारा छळ रोखण्यासाठी केलेल्या विविध तरतूदीमुळे पीडित महिलांना न्याय मिळाल्यास मदत होणार आहेत. या कायद्याचे परिक्षण केल्यानंतर त्यात काही त्रुटी आढळतात तरीदेखील या कायद्याची पद्धतशीरपणे व तळमळीने अंमलबजावणी केल्यास कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळास प्रतिबंध होण्यास नक्कीच मदत होईल.

स्वतःसाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण करण्याची वेळ आता महिलांवर आली आहे. यासाठी त्यांनी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे. स्वतःच्या क्षमता विकसित करणे, अवांछित गोष्टींना प्रतिसाद न देणे, परिस्थितीबाबत जागरूक राहणे, तसेच साशंक व्यक्तिपासून जपून राहणे याचा अवलंब महिलांनी करणे आवश्यक आहे. वेळ आल्यास समितीकडे धीटपणे तक्रार करून, स्वसंरक्षण करून निर्भिडपणे काम करणे ही आता स्त्रीयांचीही जबाबदारी आहे.

४.२.३ अंतर्गत तक्रार समितीची रचना व कार्ये

आजच्या आधुनिक युगात महिला प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने कार्यरत आहेत. शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय अशा विविध ठिकाणी महिलांनी आपले महत्त्वपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे. तथापि, कार्यस्थळांवर महिलांना अनेक प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते, त्यापैकी लैंगिक छळ ही एक गंभीर समस्या आहे. लैंगिक छळामुळे महिलांच्या आत्मसन्मानाला ठेच पोहोचते, त्यांच्या मानसिक आणि शारीरिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो आणि त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी सुरक्षित आणि भयमुक्त वातावरण निर्मितीमध्ये अडथळा येतो. या गंभीर समस्येचे निराकरण करण्यासाठी आणि कार्यस्थळांवर महिलांचे लैंगिक छळापासून संरक्षण करण्यासाठी भारत सरकारने 'कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) अधिनियम, २०१३' (Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013) हा कायदा लागू केला आहे. या कायद्यांतर्गत, प्रत्येक संस्थेत अंतर्गत तक्रार निवारण

समिती (Internal Complaints Committee - ICC) स्थापन करणे अनिवार्य आहे. ही समिती लैंगिक छळाच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण यंत्रणा म्हणून कार्य करते. या लेखामध्ये आपण अंतर्गत तक्रार निवारण समितीची रचना आणि कार्य याबद्दल सविस्तर माहिती घेऊया.

४.२.३ अ) अंतर्गत तक्रार समितीची रचना:

‘कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) अधिनियम, २०१३ च्या कलम ४ नुसार, ज्या संस्थेत दहा किंवा त्याहून अधिक कर्मचारी कार्यरत आहेत, अशा प्रत्येक संस्थेला अंतर्गत तक्रार निवारण समिती स्थापन करणे बंधनकारक आहे. या समितीची रचना खालीलप्रमाणे असते:

१. अध्यक्ष (Presiding Officer):

समितीची अध्यक्ष ही संस्थेतील वरिष्ठ महिला कर्मचाऱ्यांपैकी एक असावी. जर संस्थेत वरिष्ठ महिला कर्मचारी उपलब्ध नसेल, तर इतर कार्यालये किंवा विभागातून योग्य महिलेची नियुक्ती केली जाऊ शकते. अध्यक्ष अनुभवी आणि लैंगिक छळाच्या मुद्यांवर संवेदनशील असावी.

२. सदस्य (Members):

समितीमध्ये खालील सदस्य असणे आवश्यक आहे:

महिला कर्मचारी: संस्थेतील किमान दोन इतर महिला कर्मचारी सदस्या म्हणून असाव्यात. या महिला कर्मचाऱ्यांमध्ये लैंगिक समानता आणि महिलांच्या हक्कांसाठी काम करण्याची निष्ठा असावी. शक्य असल्यास, ज्या कर्मचाऱ्यांनी सामाजिक कार्य केले आहे किंवा ज्यांच्याकडे कायद्याचे ज्ञान आहे, त्यांना प्राधान्य दिले जावे.

३. बाह्य सदस्य (External Member):

लैंगिक छळाच्या मुद्यांवर जाणकार असलेली किंवा महिलांच्या हक्कांसाठी काम करणारी अशा अशासकीय संस्थेतील (Non-Governmental Organization - NGO) व्यक्ती किंवा लैंगिक छळाच्या प्रकरणांशी संबंधित अनुभव असलेली व्यक्ती बाह्य सदस्य म्हणून नियुक्त केली जाते. बाह्य सदस्याच्या उपस्थितीमुळे समितीच्या कामकाजात निष्पक्षता आणि वस्तुनिष्ठता राखण्यास मदत होते.

समितीच्या एकूण सदस्यांपैकी निम्म्याहून अधिक सदस्य महिला असणे आवश्यक आहे. अंतर्गत तक्रार समितीच्या सदस्यांचा कार्यकाळ कायद्यामध्ये नमूद केलेल्या नियमांनुसार निश्चित केला जातो. समितीच्या सदस्यांची नियुक्ती संस्थेच्या व्यवस्थापनाद्वारे केली जाते. समितीच्या सदस्यांची निवड करताना त्यांची निष्पक्षता, संवेदनशीलता आणि लैंगिक छळाच्या कायद्याबद्दलचे ज्ञान विचारात घेतले जाते.

४.२.३ ब) अंतर्गत तक्रार समितीची कार्ये:—

अंतर्गत तक्रार निवारण समिती केवळ तक्रारी स्वीकारणे आणि त्यावर अहवाल देणे एवढ्यापुरतेच मर्यादित नाही, तर तिची भूमिका अधिक व्यापक आणि महत्त्वपूर्ण आहे. तिच्या कार्याचा प्रत्येक टप्पा अत्यंत काळजीपूर्वक आणि कायद्याच्या चौकटीत पार पाडला जातो.

अंतर्गत तक्रार निवारण समितीची प्रमुख कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

१. तक्रारी स्वीकारणे :

समितीचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे कार्यस्थळावर झालेल्या लैंगिक छळाच्या तक्रारी प्राप्त करणे. कोणतीही पीडित महिला समितीकडे लेखी स्वरूपात आपली तक्रार दाखल करू शकते. तक्रार दाखल करण्याची प्रक्रिया सोपी आणि भयमुक्त असावी, जेणेकरून पीडित महिला सहजपणे आपली व्यथा मांडू शकेल. कायदानुसार, लैंगिक छळाची घटना घडल्यापासून तीन महिन्यांच्या आत तक्रार दाखल करणे आवश्यक आहे. तथापि, समिती परिस्थितीनुसार या मुदतीत वाढ करू शकते.

२. समझोता प्रक्रिया :

तक्रार प्राप्त झाल्यानंतर, समिती दोन्ही पक्षांना (तक्रारदार आणि प्रतिवादी) समेट घडवून आणण्याचा प्रयत्न करू शकते. मात्र, ही प्रक्रिया तक्रारदाराच्या इच्छेनुसारच केली जाते. कोणत्याही दबावाशिवाय आणि स्वेच्छेने दोन्ही पक्ष समेट करण्यास तयार असल्यास, समिती मध्यस्थी करून तोडगा काढू शकते. समझोता झाल्यास, समिती त्याबाबतचा अहवाल संस्थेच्या व्यवस्थापनाला सादर करते आणि त्यानुसार कार्यवाही केली जाते. मात्र, जर समझोता यशस्वी झाला नाही किंवा तक्रारदार समझोता इच्छुक नसेल, तर समिती पुढील चौकशी प्रक्रिया सुरू करते.

३. चौकशी करणे:-

जर समझोता प्रक्रिया अयशस्वी झाली किंवा तक्रारदाराने चौकशीची मागणी केली, तर समिती लैंगिक छळाच्या तक्रारीची सखोल चौकशी करते. चौकशी करताना समिती नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे पालन करते. याचा अर्थ दोन्ही पक्षांना आपली बाजू मांडण्याची आणि पुरावे सादर करण्याची संधी दिली जाते. समिती तक्रारदार, प्रतिवादी आणि आवश्यक असल्यास साक्षीदारांचे जबाब नोंदवते. समिती सर्व कागदपत्रे आणि पुराव्यांचे काळजीपूर्वक अवलोकन करते. चौकशीची प्रक्रिया गोपनीय राखली जाते आणि पीडित महिलेची ओळख सार्वजनिक केली जात नाही.

४. अहवाल सादर करणे :

चौकशी पूर्ण झाल्यानंतर, समिती आपला निष्कर्ष आणि शिफारशी लेखी अहवालात नमूद करते. जर समितीला असे आढळले की लैंगिक छळ झाला आहे, तर ती संस्थेच्या व्यवस्थापनाला प्रतिवादी कर्मचाऱ्याविरुद्ध योग्य कारवाई करण्याची शिफारस करू शकते. या कारवाईमध्ये सेवा नियमानुसार समज देणे, वेतनवाढ थांबवणे, निलंबित करणे किंवा कामावरून काढून टाकणे इत्यादींचा समावेश असू शकतो. याव्यतिरिक्त, समिती पीडित महिलेला नुकसानभरपाई देण्याची शिफारस देखील करू शकते. जर समितीला असे आढळले की लैंगिक छळ झालेला नाही, तर ती त्याबाबतचा अहवाल व्यवस्थापनाला सादर करते.

५. शिफारशींची अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवणे :

समिती केवळ शिफारशी करून थांबत नाही, तर संस्थेच्या व्यवस्थापनाने केलेल्या कार्यवाहीवर लक्ष ठेवते. कायदानुसार, व्यवस्थापनाला समितीच्या शिफारशींवर कार्यवाही करणे बंधनकारक आहे.

६. जागरूकता निर्माण करणे:

समिती कार्यस्थळावर लैंगिक छळाच्या प्रतिबंधाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी विविध कार्यक्रम आयोजित करते. यामध्ये कार्यशाळा, चर्चासत्रे, प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि माहितीपत्रकांचे वितरण इत्यादींचा समावेश असतो. कर्मचाऱ्यांमध्ये लैंगिक छळाच्या कायद्याबद्दल आणि समितीच्या भूमिकेबद्दल माहिती प्रसारित करणे हे समितीचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

७. वार्षिक अहवाल सादर करणे:-

प्रत्येक संस्थेला अंतर्गत तक्रार निवारण समितीने केलेल्या कामकाजाचा वार्षिक अहवाल तयार करून जिल्हाधिकाऱ्यांकडे (District Officer) सादर करणे आवश्यक आहे. या अहवालात प्राप्त झालेल्या तक्रारींची संख्या, निकाली काढलेल्या प्रकरणांची संख्या आणि समितीने केलेल्या शिफारशी इत्यादी माहिती नमूद केली जाते.

४.४ सारांश :

या घटकांमध्ये कामाच्या ठिकाणी स्त्रीयांच्या होणारा छळ या प्रमुख समस्येचा अभ्यास करणेत आला आहे. कामाच्या ठिकाणी स्त्रीयांना विविध प्रकारच्या अत्याचाराला सामोरे जावे लागते. या अत्याचाराचा अभ्यास करताना स्त्रीयांच्या छळाचे स्वरूप अभ्यासत असताना छळ म्हणजे काय? स्त्रीयांच्या छळाचे स्वरूप याचा विचार करणेत आला आहे. कामाच्या ठिकाणी स्त्रीयांचा होणारा छळ रोखण्यासाठी काही घटनात्मक उपाय, महिला आयोग, विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे व कामाच्या ठिकाणी होणारा स्त्रीयांचा लैंगिक छळ अधिनियम २०१३ या विविध उपायांचा अभ्यास करणेत आला आहे. या प्रकरणात स्त्रियांच्या कामाच्या ठिकाणी होणारा छळ ही संकल्पना स्पष्ट करण्यात आली आहे.

अंतर्गत तक्रार समिती कार्यस्थळांवर महिलांच्या लैंगिक छळाच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी एक अत्यंत महत्त्वाची आणि प्रभावी यंत्रणा आहे. योग्य रचना, निष्पक्ष कामकाज आणि कायद्याच्या योग्य अंमलबजावणीमुळे ही समिती महिला कर्मचाऱ्यांसाठी सुरक्षित आणि भयमुक्त वातावरण निर्माण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. प्रत्येक संस्थेने कायद्यातील तरतुदींचे पालन करून प्रभावी अंतर्गत तक्रार निवारण समितीची स्थापना करणे आणि तिचे कामकाज सुरळीतपणे चालेल याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. यामुळे केवळ कायद्याचे पालन होणार नाही, तर संस्थेची प्रतिष्ठा वाढण्यास आणि महिला कर्मचाऱ्यांचे मनोबल उंचावण्यास मदत होईल. दूर शिक्षण विभागाच्या विद्यार्थ्यांनी अंतर्गत तक्रार निवारण समितीची रचना आणि कार्य

याबद्दल सखोल ज्ञान प्राप्त करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून भविष्यात ते आपल्या कार्यक्षेत्रात महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सक्रिय भूमिका घेऊ शकतील.

४.५ पारिभाषिक शब्द :

- १) **छळ किंवा छळवणूक** - एखाद्या व्यक्तीस शारीरिक व मानसिक त्रास देण्यासाठी केलेले कोणतेही वर्तन म्हणजे छळ होय.
- २) **कार्यस्थळ / कामाचे ठिकाण** - कार्यस्थळ म्हणजे ज्या ठिकाणी व्यक्ती अर्थार्जनासाठी किंवा अन्य काही उद्दिष्टांसाठी एखादे कार्य/काम/नोकरी करते ते ठिकाण होय.
- ३) **लिंग भाव** : लिंगभाव म्हणजेच समाजाने स्त्रीयांची व पुरुषांची कामे निश्चित करणे, वर्तन निश्चित करणे व त्यानुसार वर्तनाची अपेक्षा करणे.
- ४) **समुचित सरकार** : केंद्र सरकार व राज्यसराकारांना उद्देशून हा शब्दप्रयोग करण्यात आला आहे.

४.६ स्वयं अध्यायनासाठीचे प्रश्न - १

- १) छळ या संज्ञेचा अर्थ स्पष्ट करा.
- २) कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या स्त्रीयांच्या छळाचे स्वरूप स्पष्ट करणारे मुद्दे सांगा.

स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न - २

- १) विखाशा मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणजे काय?
- २) कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ-२०१३ या कायद्यांतर्गत लैंगिक छळ म्हणजे काय?

स्वयंअध्ययनासाठीचे प्रश्न - ३

प्रश्न रिकामी जागी योग्य शब्द लिहा .

१. 'कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक छळ अधिनियम, २०१३' नुसार ज्या संस्थेत किंवा त्याहून अधिक कर्मचारी कार्यरत आहेत, अशा प्रत्येक संस्थेत अंतर्गत तक्रार निवारण समिती स्थापन करणे बंधनकारक आहे.
२. अंतर्गत तक्रार निवारण समितीची अध्यक्षा संस्थेतील महिला कर्मचाऱ्यांपैकी एक असावी.
३. अंतर्गत तक्रार निवारण समितीमध्ये लैंगिक छळाच्या मुद्यांवर जाणकार असलेली व्यक्ती..... सदस्य म्हणून नियुक्त केली जाते.
४. अंतर्गत तक्रार निवारण समिती कार्यस्थळावर लैंगिक छळाच्या प्रतिबंधाबद्दल निर्माण करण्यासाठी विविध कार्यक्रम आयोजित करते.

५. अंतर्गत तक्रार निवारण समितीच्या सदस्यांनी आपले कार्य पूर्णपणे आणि संवेदनशीलतेने पार पाडले पाहिजे.

४.७ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - १

- १) छळ किंवा छळवणूक हा एक वर्तनप्रकार आहे. एखाद्या व्यक्तीस शारीरिक, मानसिक त्रास देण्यासाठी केलेले कोणतेही वर्तन म्हणजे छळ होय.
- २) छळाचे स्वरूप स्पष्ट करणारे मुद्दे - कामाचे ठिकाण, अर्थार्जन करणारी स्त्री, छळाचे विविध मार्ग, पुरुषांकडून छळ, लिंगभावविषयक दृष्टीकोन, पीडितेचे सहकार्य व उदासीनता, छळाचे दुष्परिणाम इ. आहेत.

स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - २

- १) कामाच्या ठिकाणी स्त्रीयांच्या होणाऱ्या लैंगिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाने १९९७ मध्ये अशी मार्गदर्शक तत्त्वे घालून दिली त्यांना 'विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे' असे म्हणतात.
- २) जेव्हा एखादी व्यक्ती बोलून, न बोलता कृतीने किंवा स्पर्शाने, लैंगिक अर्थाने ओतप्रोत कृत्य किंवा लैंगिक उद्देशाने एखाद्या महिलेला त्रास देते, ज्यामुळे त्या महिलेला मानसिक धक्का बसतो तेव्हा त्यास 'लैंगिक छळवणूक' होते आहे असे कायद्याने समजावे.

स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - ३

- १) दहा
- २) वरिष्ठ
- ३) बाह्य
- ४) जागरूकता
- ५) निष्पक्षपणे

४.८ सरावासाठीचे प्रश्न :

- १) स्त्रीच्या छळाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) विशाखा कायदा २०१३ आणि त्यावरील उपाययोजना सुचवा.
- ३) अंतर्गत तक्रार समितीची रचना व कार्य स्पष्ट करा.

चिंतन व कृती 171 :

तुमचे गाव, तालुका, शहर तसेच राज्य व देशातील महिला अत्याचाराची आकडेवारी एकत्रित करा. महाविद्यालयाने, सरकारी आस्थापने या ठिकाणी 'अंतर्गत तक्रार समिती' व 'स्थानिक तक्रार समिती' आहे का ते पहा. त्यातील सदस्यांची माहिती देऊन त्यांच्याशी बोलण्याचा प्रयत्न करा. समितीच्या बैठकांबाबत आढावा घ्या.

४.१० अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Reading Books)

- 1 Ahuja Ram : Social Problems in India, Rawat Publication Jaipur (20--)
- 2 Karkkar, Malavika, Domestic Violence, Economic and Political Weekly. Vol-33 No. 21 (--4-10, 1058). PP 1741-1751.
- 3 Tejani, Sheba, Sexual Harassment at the Workplace : Emerging Problems and Debates, Economic and Political weekly vol. 39 No. 41 (Oct 0-15, 2004) Pp 4404.
- 4 Omvedi,Gail, Violorice Against Women : New Movement and Ne Theories in India Kelhi : Kali for womens, 1990 Pp -1-40.
- 5 Loy, Pamela Hewitt and lea P. Stewart' The Extent and Effects of the sexual Harassment of Working Womens, Socialolgical Foces 1701 (1984) : 31-43
- ६ जी. एफ. शर्मा : सामाजिक मुद्दे, २०१६ रावत पब्लिकेशन जयपूर .
- ७ समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या, साळुंखे, जत्राटक, मारुळकर-नरेंद्र प्रकाशक, पुणे.
- ८ खंडागळे चंद्रकांत 'लिंगभाव व हिंसाचार'- प्रकाशक सौ. खंडागळे, सांगली.
- 9 SAKSHAM measure for Ensuring the safety of women and programmes for Gender SenSitization on campuses published by Secretary University Grants commission Bahadur Shah Zafar Marg, New Delhi 110003, 2013
- 10 The POSH Act (2013) implementation and Impact published by Advocate Deepak Girish Bhatnagar Publisher White falkan publishing Panjab 29 jan 2024 ISBN-13 979-8892221719
- 11 <https://www.india.gov.in/sexual-harassment-women-workplace-prevention-prohibition-and-redressal-act-2013>
- 12 <https://shebox.wcd.gov.in/legalprovision>

